



İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)

Doktora Tezi

Ali Karahan

Aralık 2025



İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)

Doktora Tezi

Ali Karahan

Danışman

Prof. Dr. Muharrem Dayanç

Aralık 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Ali Karahan tarafından hazırlanan "Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)" başlıklı bu Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Muharrem Dayanç

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Ahmet Koçak

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Güneş

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Selda Uygur Gürbüz

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sezin Seda Altun Evren

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: / / 20....

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Muharrem Dayanç

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Ali Karahan

ÖZET

Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)

Karahan, Ali

Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Muharrem Dayanç

Aralık 2025

Vicdan, tekâmül ettiği derecede niyet ve eylemleri etkilediği gibi bir ahlak düzeneği olarak da iyiliğe yönelten ve üstlendiği kaideler doğrultusunda kendiliği aklanmaya, iç huzura ulaştıran, aksi durumlarda ise azap ve pişmanlığı tinsel boyutta yaşatan bir egemendir. Aklın, duygunun ve sezginin paydaşlığında işleyen vicdan, muhasebe, murakabe ve muhakeme noktasıdır. Ondan kök alan merhamet ise acı karşısında geliştirilen içlenme, elemi dindirmeye dönük bir erdem ve öz çıkarlarından soyutlanarak ötekinin yararını gözetmektir. Sıcakkanlılık, duygudaşlık, hoşgörü, yardımseverlik ve her türlü dokunaklı duruma karşı bir hassasiyet geliştirmek merhametin yansımalarıdır. Tanzimat Fermanı'ndan ilhamla değişen düşünce ve söylem, şiirin farklı misyonlar üstlenmesine zemin hazırlamış; hürriyet, adalet, vatan gibi kavramlarla birlikte vicdan ve merhamet de Türk şairinin odağındaki temel değerler hâline gelmiştir. Ayrıca söz konusu kavramlar, yenileşme sürecindeki insan ve toplum tasavvurlarını şekillendiren önemli birer referans noktası olmuştur. Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi öncü isimlerle başlayan yeni algı, Servet-i Fünûn, Fecr-i Âtî ve Millî Edebiyat dönemlerinin estetik anlayışlarıyla genişlemiş; böylece vicdan ve merhametin temsili çok katmanlı/boyutlu bir yapı kazanmıştır. Çalışmada öncelikle vicdan ve merhametin felsefi, sosyolojik, psikolojik ve teolojik boyutları kavramsal bir çerçevede ele alınmış, ardından bu kavramların alımlanmaları, şiir diline dâhil oluş biçimleri, şairin onlar karşısında konumlanışı tematik örüntüler üzerinden değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, vicdan ve merhametin kendiliğin hem teşekkülünde hem de toplumla ilişkilerinde belirleyici birer unsur olarak modern Türk şiirinde güçlü bir görünürlük kazandığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda

vicdan ve merhamet ekseninde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar yazılagelen/süregelen Türk şiiri üzerine kapsamlı ve eleştirel bir okuma sunulmuş ve edebî metin kapsamında imlenen anlam düzeyleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Şiiri, Modernleşme, Vicdan, Merhamet.

ABSTRACT

Conscience and Compassion in Turkish Poetry (1860-1923)

Karahan, Ali

Ph. D. Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Muharrem Dayanç

December 2025

Conscience, as it evolves, influences intentions and actions and functions as a moral mechanism that guides individuals toward goodness. It is a sovereign power that, in accordance with the principles it adopts, leads the self to justification and inner peace; conversely, it causes anguish and remorse in a spiritual dimension. Operating through the partnership of reason, emotion, and intuition, conscience serves as the focal point for accounting, contemplation, and judgment. Mercy, which stems from conscience, is an inner sorrow cultivated in the face of suffering, a virtue aimed at alleviating pain, and the consideration of the benefit of the other by abstracting from self-interests. Warm-heartedness, empathy, tolerance, helpfulness, and to cultivate of sensitivity toward all touching circumstances constitute the reflections of mercy. The shift in thought and discourse inspired by the Tanzimat Edict paved the way for poetry to assume new functions. Alongside concepts such as freedom, justice, and homeland, conscience and mercy became core values at the center of the Turkish poet's attention. Furthermore, these concepts became crucial reference points shaping the human and societal notions during the modernization process. The new perception, which began with pioneering figures such as Şinasi, Namık Kemal, and Ziya Paşa, expanded with the aesthetic understandings of the Servet-i Fünûn, Fecr-i Âtî, and Millî Edebiyat periods. Thus, the representation of conscience and mercy acquired a multi-layered/dimensional structure. This study first addresses the philosophical, sociological, psychological, and theological dimensions of conscience and mercy within a conceptual framework. Subsequently, the reception of these concepts, their integration into the language of poetry, the poet's positioning toward them their thematic patterns are

evaluated. The findings reveal that conscience and mercy gained a strong visibility in modern Turkish poetry as decisive elements in both the formation of the self and its relations with society. In this context, a comprehensive and critical reading of Turkish poetry written/continuing from the Tanzimat period to the Republic, centered on conscience and mercy, is presented, and the levels of meaning implied within the literary text are examined.

Keywords: Turkish Poetry, Modernization, Conscience, Compassion.

ÖN SÖZ

“Varsa hatta beşerde bir vicdan,
Ya gümüştedir o ya altından !”¹

Duygular, kültürel kodlara dönüşmüş etki ve teessürlerin aktarımına imkân tanıyan, dile getirme yoluyla onları görüngü kılan edebiyatta, ilk verimlerinden beri içkindir. Klasik eser, yazıldığı dili konuşan milletin kimliğini var eden “duygu tonlarını” aktaracak bir içerik arz eder saptamasından hareketle, modernleşme gailesi içerisinde teşekkül eden Türk şiirinin de vicdan ve merhamet gibi en yalın hasletleri, daha doğrusu dönem insanının vicdana gelme pratiklerini, merhamet etme biçimlerini barındırdığı düşünülebilir. Nihayetinde şiir, duygunun birdenbire dil oluşu veya dil kisvesine bürünüşüdür. Fakat salt estetik, tematik bir çerçevede sınırlı kalmayan bu kavramlar, politik/ideolojik, felsefi, psikolojik veya sosyolojik art alanları ve edebî metnin dayandığı “bilgi seti”ni işaret eden bir niteliğe de sahiptir.

“Giriş”te de açıklandığı gibi devinimlerin, değişimlerin yaşandığı 1860-1923 yılları arasında yenilenen düşünsel konsept, Türk şiirinde de kendini göstermiş, vicdan ve merhamet gündeme alınmış, böylece sözü edilen kavramlar üzerinden, bazı varsayımlar ve sınırlılıklar eşliğinde bir edebiyat okuması problematik olarak sunulmuştur. Bu doğrultuda çalışmamızın “Sorgulamadan Muhakemeye Vicdan” ve “Bir Vicdan Edemi Olarak Merhamet” şeklinde ikiye ayrılan “Kavramsal Çerçeve ve İlgili Alanyazın” bölümü, vicdan ve merhametin nasılını, ne idüğünü, türevlerini, odaklarını, yansımalarını, kökenini ve hazırlayıcılarını merkeze alan bir tartışmanın ışığında hazırlanmış, seçilen örneklemin derin yapısına ulaşmak için bir zemin var edilmiştir. Ayrıca edebiyat araştırmaları temelinde bir alanyazın belirlenmiş, benzer incelemelerin içerikleri ve kapsamı ele alınmış ve değinilmemiş nokta olarak bir dönem tahlilinin, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk şiirini vicdan ve merhamet merceğinde irdelemenin gerekliliğine dayanak oluşturulmuştur. “Yöntem”de ise araştırmaya uygun modelin, hangi veri toplama araçlarıyla işletildiği, verilerin ne yolla toplandığı ve analiz edildiği söz konusu edilmiştir.

“Modern Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet Görünümleri” başlığı altındaki “Bulgular ve Yorumlar”, vicdan ve merhamet temalarını, izleklerini, imgelerini ve simgelerini veya onları belirtik kılan olay, eylem ve benzeri görüngüleri baz alarak şiirler etrafında yapılan

¹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 508.

değerlendirmelerden ibarettir. Vicdanın Tanrı'ya isnat edilen ya da Tanrı'yı takdise adanan yapısı, merhametin de onun inayet ve ihsanı olarak belllenmesi, vicdansızlık ve merhametsizliğin büründüğü hâller, olumsuz durumlarda görülen pişmanlık, vicdan azabı ve suçluluk bakımından ele alınan şiirlerde ayrıca mutabık olunan ve bütünleştiren vicdanın milletleşmeye/millet olmaya dönük yararı gösterilmiştir. Akabinde sorgulama, muhasebe ve murakabe, harekete geçiren aldırış duygusu, tipoloji olarak görülen acımasız sevgili örneklerle somutlaştırılmış, bir çözümleme çabasıyla şairin vicdana nispeten konuşması, düşkün veya muhtaçların yanı sıra hayvan ve bitkilerin de merhamete mahzar olduğu gerçeği ifade edilmiştir. Sempati ve empatinin hazırlayıcılığı, sesin telkin yüküyle vicdanı imlemesi ya da gözyaşının merhameti celbetmesi vurgulanırken, mezarın/mezarlığın ise vicdanlanma mekânı olarak yer alması, yakınmayı, bir ahuvah hâlini yaratan insaf, anımsama üzerinden oluşan vicdanlanma modeli, kadınların şefkate matuf görünüşleri ve ödev/sorumluluk bilincinin vicdandan kök alışı üzerinde durulmuştur. “Sonuç”da ise Şinasi'den Yahya Kemal'e farklılık gösteren şiir içerikleri karşılaştırılmış, vicdan ve merhamet konularında şairlerin benzer eğilimleri ortaya konmuş ve “zamanın ruhu”nun (zeitgeist) edebiyattaki izdüşümü belirlenmiştir.

Şüphesiz bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeğini göz ardı edemeyeceğim ve şükranlarımı bir boyun borcu olarak sunacağım birçok değerli isim var. En başta, teşvik ve desteğini eksik etmeden tezimi yöneten, bilgi, sabır ve yardımseverliğini her daim hissettiğim saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Muharrem Dayanç'a, ardından akademik hayatımın ilk anlarından itibaren sınırsız hoşgörüsü, göstermekten çekinmediği özverisi ve kıvanç duyarak nasıplendiğim donanımıyla, doktora sürecinde de beni yalnız bırakmayan aziz hocam Prof. Dr. Mehmet Güneş'e ve nihayetinde yapıcı eleştiriler yönelterek çalışmamın özgünlüğe bir adım daha yaklaşmasını sağlayan Prof. Dr. Ahmet Koçak, Prof. Dr. Cafer Şen, Doç. Dr. Selda Uygur Gürbüz ve Doç. Dr. Bilgin Güngör hocalarıma müteşekkir olduğumu bildirmek isterim. Ayrıca vaktini ve ilgisini esirgemeyen, çalışmamı özenle okuyan İlker Ateş'e, vefalı dostum Tuğrul Bakır'a ve mesai arkadaşım Arş. Gör. Aykut Elmas'a minnettarım. Bu yorucu süreçte varlığıyla azmimde bir isteklendirme yaratan, maneviyatımın da bağlı olduğu biricik eşim Gülcan Erdoğan Karahan'a da yürekten teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a. g. e. : Adı Geçen Eser

c. : Cilt

S. : Sayı

çev. : Çeviren

ed. : Editör/ler

haz. : Hazırlayan/lar

vd. : ve diğerleri

vb : ve benzeri

s. : Sayfa

nr. : numara

TDK : Türk Dil Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu

TABLÖLAR

Tablo 1. “Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)” başlıklı doktora tez çalışmasının örnekleme

Tablo 2. Doküman Analizi Aşamaları ve Uygulamalar

ŞEKİLLER

Şekil 1. Merhamet Kavramının Türevleri

Şekil 2. Merhamet İletkenliği/Aktarımı

Şekil 3. Vicdansızın Nitelikleri

Şekil 4. Gece Gerçekleşen Vicdan Azabı/Pişmanlık/Suçluluk Döngüsü

Şekil 5. Ziya Gökalp’e Göre Millî Birliğin Unsurları

Şekil 6. Merhametsiz Sevgilinin Tavrıları

Şekil 7. Şair ve Vicdan Kavramları Arasındaki Benzeşim

Şekil 8. Merhametin Muhtemel Odakları

Şekil 9. Sempatî ve Empatinin Merhamet Etmeye/Vicdanlanmaya Eriştirmesi

Şekil 10. Merhamet Etkileşimi

GÖRSELLER

Görsel 1: *Servet-i Fünûn*, c. 42, S. 1068 (İstanbul 10 Teşrinisani 1327/23 Kasım 1911), s. 32-33.

Görsel 2: *Mir’at-ı Âlem*, c. I, S. 9 (İstanbul 8 Temmuz 1882), s. 137.

Görsel 3: *Servet-i Fünûn*, S. 438 (İstanbul 22 Temmuz 1315/3 Ağustos 1899), s. 344.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖN SÖZ	viii
KISALTMALAR	x
TABLolar	xi
ŞEKİLLER.....	xi
GÖRSELLER.....	xi
İÇİNDEKİLER	xii
GİRİŞ	1
1. Problem Durumu	1
2. Araştırmanın Amacı/Önemi	2
3. Araştırmanın Varsayımları.....	3
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
BÖLÜM I.....	5
KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ALANYAZIN.....	5
1. 1. SORGULAMADAN MUHAKEMEYE VİCDAN	5
1. 1. 1. Öteki ve Toplumsalın Kıskaçında.....	15
1. 1. 2. Eş Zamanlı Kendilik Kurgusu.....	18
1. 1. 3. Cezanın Üç Hâli	20
1. 1. 4. Uyarıcı Ses ve Vicedansızlığı İmleyen Sessizlik.....	22
1. 1. 5. Teolojik Köken ve Muadil Kavramlar	25
1. 2. BİR VİCDAN EDİMİ OLARAK MERHAMET	26
1. 2. 1. Acının Yansıması ve Nietzsche'nin Merhametsizliği.....	33
1. 2. 2. Duygulanımdan Kök Alan Ahlak	35
1. 2. 3. Teolojik Görüngüler.....	37

1. 2. 4. İki Hazırlayıcı Öncül: Sempati ve Empati	38
1. 3. İLGİLİ ALANYAZIN	40
BÖLÜM II	44
YÖNTEM	44
2. 1. Araştırmanın Modeli	44
2. 2. Evren ve Örneklem	45
2. 3. Veri Toplama Araçları	46
2. 4. Verilerin Toplanması ve Analizi.....	47
BÖLÜM III.....	49
BULGULAR VE YORUMLAR	49
3. 1. MODERN TÜRK ŞİİRİNDE VİCDAN VE MERHAMET GÖRÜNÜMLERİ	49
3. 1. 1. Tanrı Kaynaklı veya Tanrı'ya Dönük	49
3. 1. 2. Yaratıcının Sonsuz Lütü Olarak Merhamet	56
3. 1. 3. Vicdansızlık/Merhametsizlik	64
3. 1. 4. Pişmanlık, Vicdan Azabı, Suçluluk	76
3. 1. 5. Birlik Mefkûresi Yahut Millet Olmak	90
3. 1. 6. Sorgulama, Muhasebe, Murakabe.....	98
3. 1. 7. Tetikleyici Güç: Aldırış Duygusu	103
3. 1. 8. Bir Eski Zaman Tipolojisi: Acımasız Sevgili	110
3. 1. 9. Vicdan Kesilen Şair/Vicdanın Çağrısı Şiir	120
3. 1. 10. Odadaki Düşkün veya Muhtaç.....	135
3. 1. 11. Önce Sempati ve Empati Vardı.....	154
3. 1. 12. Dilsiz Mazlumlar: Hayvanlar ve Bitkiler	159
3. 1. 13. Telkin Edici Ses	167
3. 1. 14. İç Kabartan İmge: Gözyaşı	175

3. 1. 15. Bir Vicdanlanma Mekânı: Mezar/Mezarlık	181
3. 1. 16. Yakınma Atmosferi.....	187
3. 1. 17. Simülatif Anımsama	195
3. 1. 18. Müşfik Kadın Görünümleri.....	200
3. 1. 19. Ödev Bilinci Temelinde	209
SONUÇ	214
KAYNAKÇA.....	224

GİRİŞ

1. Problem Durumu

Şinasi, ardılları olan Namık Kemal ve Ziya Paşa ile yeni Türk şiirini “bir mesnet ve yön bulmaya” çalıştıkları “arayış”²larına vasıta kılar. *Müntehabât-ı Eş’âr*’da şeklen görülmeyen yenilik, aslında sözcüklerin ve dolayısıyla kavrama biçimlerinin değişimiyle başlamıştır. Tanzimat Fermanı’nı oluşturan düşünce ve söylemin kaynaklık ettiği içerik ise artık yeni temaların³ istikamet verdiği sosyal bir misyona evrilir. Ziya Paşa her ne kadar kadim “kader” anlayışına, “İslâm düşüncesindeki Cebriyye ekolüne”⁴ bağlı kalsa da Namık Kemal, Şinasi’nin açtığı yolda hürriyet, vatan, millet, adalet, kanun, kahramanlık, hak ve hukuk gibi temalarla politize olmaya başlayan ve dünyayı buyruğu altına girecek bir nesne gören insanı, onun iradesini yüceltmeye dönük şiirler kaleme alır. Ölüm karşısındaki içtenliğiyle acıma duygusunu yitirilene çeviren Recaizade ise gözleme tabi tuttuğu doğayı, soyut bir algılamadan ziyade bütün gerçekliğiyle estetik malzeme yapar. Ardından “Meslek-i ecdâd”ın “nâ-kâfi” yani yetersiz geldiği Abdülhak Hâmid, tereddüt göstermeden “yenileşmeyi garplılaşmada”⁵ arayarak her türlü değişimi şiiriyle örnekler ve şüpheden tasavvufi vecd hâline kadar geniş bir yelpazede Tanrı inancına değinir.

Şiir diline gösterdikleri ehemmiyet ve bu noktada “aynılık”a bulundukları itirazla Servet-i Fünûncular, hayâl-hakikat karşıtlığı ekseninde bireysel duygulanmayı ve kırılmaları öne çıkarır. Tevfik Fikret’te yer yer toplumsal aksamaya dair eleştiriler sezilmekle birlikte kaçış, doğa, karamsarlık, terakki, tekâmül, akıl, acıma, inanç-inançsızlık gibi açılımlar bu dönemin esaslarıdır. Fecr-i Âtî şairi de yalnızlık, hüzn, aşk, huzursuzluk, ölüm arzusu ve ümit yoksunluğu etrafında inşa ettiği anlam örüntüsünü dış gerçekliğin etkisiyle yansıtır. Akabinde varoluşun ızdırabı, yürek sızısı ve bunları sağaltabilecek merhametin “anne” imgesi üzerinden Ahmet Hâşim şiirini kurguladığı söylenebilir. *Genç Kalemler*

² M. Kayahan Özgül, “Dîvan Yolu’ndan Pera’ya Selâmetle...”, *Hece-Türk Şiiri Özel Sayısı*, S. 53/54/55 (2001), s. 32.

³ Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), s. 317-385.

⁴ Abdullah Uçman, “Tanzimat’tan Sonra Türk Şiirinde Değişme ve Yenileşme Üzerine Bir Deneme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 19 (2006), s. 483.

⁵ M. Kayahan Özgül, “Dîvan Yolu’ndan Pera’ya Selâmetle...”, *Hece-Türk Şiiri Özel Sayısı*, S. 53/54/55 (2001), s. 34.

dergisinde vuku bulan Millî Edebiyat ise bir “tema(Türklük duygusu) hareketi”⁶dir ve dikkati bireysel gelgitlerden ziyade toplumsal savrulmalara, savaşlara, yiğitliğe, millî bilince ve yurt sevgisine çeker.

Özellikle “tarih zevki”ne dayanan tematik bir portreyi ve “insan kaderinin ve ruhunun aşk, ölüm, ihtiyarlık gibi tabii”⁷ unsurlarını şiirine taşıyan Yahya Kemal, hatırlama edimiyle muhayyilesini/zihnini daima mazi parçalarını canlandırarak ve “arkada kalana doğru”⁸ yönelterek çalıştırır. 1923’ten hemen önce Mütareke’nin elemli günlerinin tanığı şairler ise “aşırı duygululuk ve umutsuzluk”un yanı sıra millî olanı terennüm yoluyla memleket edebiyatı akımına⁹ dâhil olur.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk şiirinin gösterdiği bu anlamsal değişimin, vicdan¹⁰ ve tetikleyicisi olduğu merhamet gibi kavramların yeni şairin algı dairesine girmesiyle hız kazandığı/boyutlandığı söylenebilir. Buradan hareketle bahsi geçen sözcükler özelinde ortaya çıkan tema, izlek, imge, simge, olay, eylem ve benzeri görüngüleri, yani politik, sosyolojik, felsefî, tarihsel ve psikolojik açılardan imlenen arka planı, problem dilimi olarak seçilen modern Türk şiirinin erken safhaları esas alınarak incelemek ihtiyacı doğmuştur.

2. Araştırmanın Amacı/Önemi

Vicdan ve merhamet değerleri hakkında genelde sosyoloji, felsefe ve psikoloji alanlarında araştırmalar yapılmış, bilgi üretilmiş ve onlar vasıtasıyla insan açmazlarına dair çözümler ileri sürülmüştür. Edebî metnin de bu yalın insan hasletlerine değinmesi, onları ahlak olarak perçinlemesi ve muhtevayı belirginleştiren anlam ögeleri şeklinde kullanması kaçınılmazdır. Bundan dolayı vicdan ve merhameti detaylı ve derinlemesine bir kavramsal çerçeve içerisinde tanımlamak öncelik olarak benimsenmiştir. Ardından kavramların şiir yapısına dâhil olma biçimi, estetik ilişkiler aracılığıyla ortaya çıkardığı anlam ve yeni insan tipinin sergilediği durumlara dair barındırdığı işaretler belirlenmiştir. Türk şiirinde yer etmiş vicdan pratikleri ve merhamete gelme/merhamet etme biçimlerinin, aynı zamanda yenileşme/modernleşme sürecinin yapıcısı olan bireyde de

⁶ Hidayet Özcan, “1901-1935 Yılları Arasında Gelişen Türk Şiiri”, *Hece-Türk Şiiri Özel Sayısı*, S. 53/54/55 (2001), s. 70.

⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977), s. 355.

⁸ a. g. e. , s. 355.

⁹ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 631.

¹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 344-345.

görülebileceği düşünülebilir. Çünkü edebiyat, hayata nispeten var olur. Eliot'un "Klasik bir eser, yazıldığı dili konuşan milletin karakterini belirleyen bütün duygu tonlarını, bir sanat eserini sınırlayan bütünlük içinde, en zengin bir ölçüde ifade edilebilen bir eserdir"¹¹ sözleri de buna dayanak oluşturabilir. Vicdanın ele alınışı ve merhametin görünürlüğü, okura ne anlatıyor ve ona bir temsil aleminin içerisinde nasıl bir bilinç aktarıyor, hangi eylemlere, izleklere veya imgelere bürünüyor, ahlaki açıdan ne tür bir ölçüt şansı tanıyor araştırılmıştır. Bunların dışında şairlerin onları imlerken murat ettikleri ve bu noktada aralarında meydana gelen ayırım irdelenmek istenmiştir. Böylece edebiyatın sosyoloji, felsefe veya psikoloji gibi alanlarla ilişkisi ve metin çözümlemesinde bu alanların sunduğu yararlılıklar da gösterilmiştir. Nihayetinde daha önce Türk şiiriyle kurdukları bağ bazı tez ve makalelerin sınırlı kapsamı içerisinde gözlemlenen vicdan veya merhametin, modernleşmenin vuku bulduğu dönemi okumada etki yaratacak şekilde bir değerlendirmeye tabi tutulması, şairler tarafından alımlanma/algılanma ve işlenme biçimlerinin panoramik bir bakışla ortaya konulması, 1860-1923 yılları arasında kaleme alınan şiirlerin bu kavramlar üzerinden eleştirilmesi ve anlam düzeylerinin çözülmesi amaçlanmıştır.

3. Araştırmanın Varsayımları

Çalışmamız, Türk şiirinin 1860-1923 yıllarını kapsayan evresinin vicdan ve merhamet kavramlarına dayanarak çözülmesine dair eksikliği giderecek, varılan sonuç ve ortaya konan tartışmalarla önemlilik ilkesine hizmet edecek, özgün ve yeni çıkarımlar üretecektir. Bu nedenle edebiyatın sosyolojik, felsefi ve psikolojik açılımlar sunan kavramlarla ilişkisi olduğu, genelde Türk edebiyatında özelde ise yenileşme/modernleşme dönemi Türk şiirinde bu ilişkiyi örnekleyen eserlerin bulunduğu ve şiirlerin belli konu başlıkları, izlekler, imgeler, eylemsel güdüler veya görüngüler etrafında, ortaya konan ölçütleri de doğrulayan tematik yorumlamalara dönük bir uygunluk taşıdığı varsayılmıştır.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Uygun bulguları elde edilebilmek ve doğru yorumlar aracılığıyla sonuca varılabilmek için kapsamın tespiti önemlidir. Bu çalışmada vicdan ve merhamet, bulguların çağrıştırdığı içeriğe koşut olan kaynaklara ulaşılarak açıklanmış, amaçlanan kavramsal yapının

¹¹ T. S. Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983), s. 183.

örneklenmesine en elverişli dönem olarak geç Osmanlı dönemi Türk şiiri diye adlandırılan aralık seçilmiş, 1860-1923 yıllarıyla sınırlandırılmış ve “Tanzimat”, “Ara Nesil”, “Servet-i Fünûn”, “Fecr-i Âtî” ve “Millî Edebiyat” şairlerinin eserleri dikkatle okunmuştur.

BÖLÜM I

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ALANYAZIN

1. 1. SORGULAMADAN MUHAKEMEYE VİCDAN

Bir ahlaki egemen olarak vicdan, yüklendiği değer bilgisi ve mümeyyiz vasfını işlettiği düzeni içerisinde kişinin erdem pusulası, bakış açısını berraklaştıran merceği ve zaman zaman onu arada bırakan iç sesidir. Geçmiş eylemler üzerinden kendini sigaya çekmek, gelecek düşünüldüğünde özdenetim sağlamak için vicdan, kişisel her türlü kanıyı süzgeçten geçirme sorumluluğundan müteşekkildir. Bu dürtü sayesinde “değerli, ahlaksal ve yüce” görülen insan, vicdanı “sorgulama, değerlendirme ve yargılama yetisi olmanın ötesinde” bir önleme düzeneği olarak da kabul eder.¹² Ayrıca etken olma gereği de hissettiren vicdan, kötü ve olumsuz durumlara boyun eğmeme cesareti verir. Bu özelliğiyle de haksızlığa karşı insanı ateşleyen yönetsel bir güçtür.

Euripedes’in *Orestes* oyununda “synesis” sözcüğüyle karşılanan vicdan, İsa’dan önce 5. yüzyıla kadar izi takip edilebilir bir kavramdır.¹³ Tanrısal iç sesi “daimon” olarak isimlendiren Sokrates, onu iyi ve kötü karşısında kader belirleyici olarak görür.¹⁴ Aristoteles ise eylem öncesi doğru kararı alma ve eylem sonrası dikkatli/ılımlı davranma olarak vicdanı aşamalandırır.¹⁵ İlk kez Romalılar tarafından kullanılmaya başlanan/isimlendirilen vicdan (conscience), Latince “ortak” anlamına gelen “con” ve “bilgi” demek olan “scientia” sözcüklerinin birleşerek “toplum standartlarına dair bilgi” tanımını kazanmasıyla ortaya çıkar.¹⁶ Kişinin doğru veya yanlış hakkındaki yargısının ve bağlı olduğu toplumun ölçülerinin vicdan üzerinden belirmesi olağandır. Duyguları harekete geçirici hâlleriyle muhakeme işlevini çalıştırır ve bir itki olarak hem vazife üstlenir hem de sorgular. Fakat vicdanın güvenilir olduğuna dair her zaman bir şüphe vardır ve değerlendirmelerini zamanla tadil edebileceği unutulmamalıdır.

¹² Hamdi Bravo, *Vicdanın Sessizliği* (Ankara: Fol, 2020), s. 29.

¹³ Şengül Çelik, “Batı Felsefesi Tarihinde Genel Hatlarıyla Vicdan”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar, (Ankara: Nobel Yayınları, 2018).

¹⁴ Hakan Poyraz, “İnsanın Kendini Gerçekleştirme Olarak Ahlak”, *Ahlakın Temeli*, ed. Ömer Türker, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016).

¹⁵ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, çev. Furkan Akderin, (İstanbul: Say Yayınları, 2014).

¹⁶ Paul Strohm, *Conscience: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford Academic, 2011), pp. 1-2.

Esasında kişiler arası bağlam veya toplumsal ilişkiler, değer bilgisi edinmeyi kolaylaştırır. Başkalarını umursamanın ve genel kanıyı içselleştirmenin devreye girmesiyle insan, kalabalıkların gereğini öğrenir. Artık diğerleri tarafından verilen ödül ve ceza önemlidir. Ayrıca ayıplanmak ve takdir görmek sırasında insan beyninin dopamin ve serotonin moleküllerini salgıladığı bilinmektedir. Bu yolla vicdan, biyolojik olarak da nispeten beyin tarafından kurgulanmaya başlanır.¹⁷ Değer biçme uğraşının vuku bulduğu vicdan, bu süreçte gelişen bilinç olgularından kaynaklanan “yaşantı”¹⁸ olarak belirir. Nihayetinde temelinde sorumluluğun yer alması, kavramı duysal alana konumlandırır.

Aklın, duygunun ve sezginin paydaşlığında işleyen bir hassasiyet olarak vicdan, Türkçeye Arapça vecd/v-c-d kökünün mastarı olarak iyiyi kötünden ayıran, adil yaklaşımı yönlendiren, dirlik veya ezinç duyulmasını sağlayan his anlamıyla geçmiştir. Vicdanlı kişi “İçgörülü, ileri görüşlü, hassas, safiyane, huluskâr, olgun” şeklinde nitelenir.¹⁹ Felsefi açıdan “törel bilinç” kavramıyla tarif edilen vicdan, kişinin bireysel davranışlar ve toplumsal normlar üzerine yargıda bulunma yeteneğidir.²⁰ Bu nedenle Türkçe kökenli “bulunç”²¹ sözcüğüyle de ifade edilir. Öte yandan aralarında anlam akrabalığı olan bilinç ve vicdan sözcükleri, bazı dönemlerde birbirlerinin yerlerine kullanılmıştır. İngilizcede “conscience” (vicdan), bilincin karşılığı olan “consciousness” sözcüğünün köküdür. Esasında Latince fiillerin bireşimi şeklinde ortaya çıkan bu sözcükler, zamanla anlam ayrışması yaşar.²² Süre gelen bir değişimle bilinç ahlaki yan anlamlarını yitirirken, vicdan ahlaki bir boyut edinir.

Doğuştan var olup olmadığı tartışıla gelen, “çoğunlukla içinde yaşanılan topluma egemen olan normlara paralel olarak”²³ varlık kazanan vicdan, kişinin kendini rahatlıkla öteki konumuna yerleştirebildiği, bu şekilde de bir iç denetim yaşadığı ve doğruya yöneltip yanlıştan alıkoyan bir ikaz düzeneği içerisinde işleyen sezgisel süreçtir. Ahlaki bilincin eylemsellik adına görünür hâli olarak da tüm yapıp etmelerin nirengi noktasında yer alır. Failin yönelimindeki doğruluk veya yanlışlık, vicdani ölçümle karara bağlanır. Edim

¹⁷ Patricia S. Churchland, *Vicdan-Ahlaki Sezginin Kökeni*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: KUY,2021), s. 83-84.

¹⁸ İonna Kuçuradi, *Etik* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2006), s. 154.

¹⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), s. 710.

²⁰ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 1979), s. 174.

²¹ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2006), s. 57; Cem Dilçin, *Adlar Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 409.

²² Adam Zeman, *Bilinç-Kullanım Kılavuzu*, çev. Gürol Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), s. 35-55.

²³ Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993), s. 374.

değişse de vicdani karar çoğu zaman nettir. Tolstoy, “İnsan kötü olduğuna inandığı şeyi yapmayı bırakabilir, ama kötü olan şeyi kötü bulmayı bırakamaz.”²⁴ sözleriyle vicdani işlevin haksız, hoş gitmeyen ve yanlış üzerindeki şaşmaz/değişmez yaklaşımını vurgular.

Gözü bir vicdan organı kabul eden Augustinus ve Platon²⁵ gibi isimlerin düşünceleri dikkate alındığında sezme, anlamak ve yargıya varmak için değerlendirmek gibi anlamlarıyla görmek, aydınlanma yaşatabildiğinden vicdani bir eylemdir. Descartes için ise “sağlam yargıda bulunma ve doğruyu yanlıştan ayırt etme gücüdür”²⁶ sözleriyle anlam kazanan sağduyu kavramı, bağlantılı bir şekilde vicdanın çağdaş anlamıyla örtüşür. Buradan vicdan kavramının bu adla anılmadığı yerde/anılmadan önce de anlamca var olduğu ve insan tekinin yaşam deneyimi içerisinde kendine yer bulduğu gerçeğine varılabilir. Tekâmül edebilen, insan tabiatını yönlendirebilen, eylemsel istikamet belirleyen ve bir yargıç edasıyla hüküm verebilen vicdan, temkinli bir düzenek doğrultusunda çalışır. Bu minvalde adı konmasa dahi varlığı insanlık tarihi kadar eskidir.

Sempati/sympatie yoluyla ötekinin konumunu deneyimleyen kişi duygudaşlık kurmayı öğrenir. Özdeşleşmeyi de sağlayan duygudaşlık ya da “duygudaş benlik”, ötekinin iyiliğini kendi esenliğine koşut gören bir içkinliktir.²⁷ Kendi dışında birini düşünmek insanda davranışsal bir bilinç oluşturur. Böylece insan, hareketleri üzerinde belirleyici olan bir ölçüler bütünü edinir. David Hume’un vicdan açıklaması, tam da kişinin edindiği ölçü üzerinden yaptığı değerlendirmenin sonucuna işaret eder. Ona göre vicdan birliktelik içerisinde sürdürülen yaşam ve duygudaşlık çerçevesinde oluşur.²⁸ Vicdanın şaşmaz bir pusula olarak algılandığı da vakıadır. Doğruya yönelten yegâne şeyin duygular olduğunu düşünen Rousseau “Akıl bizi çok sık aldatır; onu dinlememeye fazlasıyla hakkımız var ama vicdan asla aldatmaz”²⁹ sözleriyle vicdanı hakiki kılavuz olma vasfıyla anlamlandırır. Rousseau için ruhun sesi olan vicdan akıldan farklı olarak yanıltmayan bir

²⁴ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Tanrı'nın Egemenliği İçinizdedir*, çev. D. Pamir (İstanbul: Kaos Yayınları, 2005), s. 127.

²⁵ Richard Sennett, *Gözün Vicdanı-Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, çev. Süha Sertabiboğlu ve Can Kurultay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), s. 24.

²⁶ René Descartes, *Söylem/Kuramlar/Meditasyonlar*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1996), s. 13.

²⁷ Adam Phillips ve Barbara Taylor, *İyilik Üzerine*, çev. Selin Sıral (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), s. 35.

²⁸ Paul Tillich, *Ahlak ve Ötesi*, çev. Aliye Çınar (Ankara: Elis Yayınları, 2006), s. 82.

²⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), s. 400.

duygudur. Vicdanın akılla birlikte çalışması sonucunda iyi olanın seçilecek kadar berrak hâle gelebileceğini ve kötünün engellenebileceğini göz ardı etmeyen düşünür, bunu insanın yaratılıştan edindiğini ileri sürer. İyi ve kötü arasındaki farkı gözeten, semavi bir ses olarak insanı Tanrı'ya yaklaştıran ve denetimsiz veya kuralsız aklın sürüklediği kötülükten koruyan vicdan, son derece insani ve ahlaki bir duyumdur. Ayrıca toplumsallığı da bina eden düzen fikri ve dayanışma etiği için de vazgeçilmez olan bu ilke, bireysel aşkınlığı sağlayarak başkalarını da düşünme erdemine götürür.

Hayvanın yoksun olduğu veya en ilkel hâliyle kısıntılarını taşıdığı hesap verme ya da sorumluluk dürtüleri yalnız insanda eylemselliğinin sonucu olarak ortaya çıkar.³⁰ Vicdan kaynaklı bu durum, varlık âleminde ilk kez ve hayvandan farklı şekilde insanda duygular yoluyla kalıcı hâle gelir. Böylece vicdan, kişiyi canlılar arasında biricikleştirmesi gibi, hayvandan farklı bir alanda değer görmesinin zeminini hazırlar. Darwin de vicdanın/buluncun, ahlak duygusuyla birlikte insanı hayvandan ayıran önemli bir farklılık ve yüceltici bir etki yarattığını görür ve “yükümlüsün” sözcüğüyle onu özetler.³¹ Soylu bir davranışsal temel olan vicdan, fedakârlık, ödev/sorumluluk ve ülkü bilinci gibi birçok olumluluğa yol açar. Fakat vicdani yönelimin yalnız insan odağında olmadığı savı da akla gelebilir. Vicdanın varlığına ön koşul olarak acıyı gösteren Cioran, acının etkisine bir tepki olarak vicdani içeriklerin vücut bulduğunu ileri sürer.³² Acı karşısında tebarüz eden vicdan, hayvanın/öteki canlıların çilesiyle de tetiklenebilir.

Ahlaki bilince tekabül edebileceği varsayıldığında vicdan, iyiliğe yönelik bir istidat ve ilkeleri doğrultusunda bir takım belirlenim ve görevler içerir. Bunlar sayesinde “irade faaliyeti” biçim kazanır.³³ Öznelleşerek düzene giren kendilik bilincine, iyilik ve doğruluğu belleten de vicdandır. Kendi içinden ve kendisi için yükselen irade belirlenimleri olan “hak ve vazife”³⁴, ilkeler doğrultusunda eyleme dönüşebilir. Bu nedenle vicdan olayları, niyet ve düşünceleri hükme tabi tutar. Dolayısıyla eylemleri değerli kılan ve iyiliğe dâhil eden, kişiyi aklamaya, aklanmaya ve iç huzura ulaştıracak vicdani görüştür. Diğer taraftan ise gayet bilinçli şekilde kişinin kendi

³⁰ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), s. 369-370.

³¹ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın (Ankara: Onur Yayınevi, 1975), s. 134.

³² Emil Michel Cioran, *Zamana Düşüş*, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), s. 96.

³³ G. W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1991), s. 121-122.

³⁴ a. g. e. , s. 122.

olmaklığını/benliğini bütün biçimsel hareketleriyle tanımlamaya ve meşrulaştırmaya yöneliktir.

İnsan aklın doğrultusunda, ödev ve sorumluluklarının bilincinde ve yargılama fikrine sadık kalarak hareket ettiği takdirde ahlaken erginleşebilir. Vicdan ise burada yargı gücüne sahip bir iç yasa koyucudur ve bu nedenle de bilinç ve farkındalığı barındıran öznel bir ihsastır. Vicdani davranış bir nevi ödev duygusundan/sorumluluktan neşet eder. Bilinç ve farkındalık da kişide iyi olana eğilimi artırır. Yeryüzünde “iyi istenci”nin dışında kayıtsız şartsız iyi olarak görülebilecek hiçbir şey yoktur³⁵ denebilir. Vicdan da iyi istencinden bahsedildiğinde devreye girer. Doğal olarak iyi olanın sınırlarını çizmesiyle, eylemselliğin arkasında yatan düşüncenin ahlakiliğini belirler. İyi niyet ise doğrudan yasaya ihtiram göstermeye ve ödev bilincine bağlıdır. Bütün bunların ahlak duygusundan kaynaklandığı düşünülebilir. Kant’a göre iyi istenci ve vicdani seçim, kişinin karar alabilir ve bir işi sorumluluk üstlenerek tek başına yapabilir olmasına dayanır.³⁶ Dolayısıyla özgürlük vicdani seçimin/karar vermenin ilk gerekliliği veya ön şartıdır. Kişi vicdanın buyruğu doğrultusunda karar verip uygulayarak otonomluğunu görünür kılar ve kendi ahlak yasasına bu yolla eklenir. Ayrıca Kant, vicdanın “içimize konulmuş” ve önsellik taşıyan bir duyarlık olduğunu varsayar.³⁷ Doğruya ulaştıran bu mahkeme, yanılmadığı sürece anlamını yitirmez. Onun için yetenekten ziyade içgüdü olan vicdan, kişinin kendini yasalara uydurma çabasıdır. Bu nedenle hüküm vermez, yargılamaya tabi tutmak için yöneltici bir güç olmakla kalır.³⁸ Yargılanma veya murakabe ise vicdanın görünürlüğü için son derece önemlidir. Ahlaki kötülükten geri durmayan kişi, vicdan azabından ziyade cezadan korkar. Hâlbuki kötü eylemlerinden tiksinen ve kendini ahlaki bir rahatsızlığa mahkûm eden kişi, suçlanmaya razı olur ve vicdan sahibi olduğunu belli eder.

Nietzsche vicdanın varoluşunu toplumsallıkla açıklar. Ona göre başkaları üzerinden bir kendilik/vicdan kurgulayan kişi, dürtülerini bastırır. Tepkisel gerilimi ötelendiği ve kalabalık doğrultusunda yapıp etmelerine hiza verdiği için de öykünme yoluyla üretilmiş

³⁵ Immanuel Kant, *Grounding For The Metaphysics Of Morals-On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns*, trans. James W. Ellington, (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. , 1993), pp. 7.

³⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, *Kant ve Scheler’de İnsan Problemi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), s. 104.

³⁷ Immanuel Kant, *Yaşamın Anlamı*, çev. Gürsel Uyanık ve Ahmet Sarı (Ankara: Fol, 2021), s. 45.

³⁸ Immanuel Kant, *Ethica-Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügül (Ankara: Fol, 2021), s. 163.

bir benliğe sahip olur. Nietzsche, zayıf kişilikteki insanların toplum içerisinde yaşayışını temin eden ve uyumunu kolaylaştıran vicdanı, köle ahlakının bir ürünü görür:

“Vicdanımızın içeriği, çocukluk yıllarımızda saygı duyduğumuz ya da korktuğumuz kişiler tarafından bizden düzenli olarak ve nedensizce istenen her şeydir. Zorunluluk duygusu (“bunu yapmalıyım, bunu yapmamalıyım”) vicdan tarafından uyarılır ve sormaz: neden yapmalıyım? diye. – Bir şeyin “çünkü” ve “neden” ile yapıldığı tüm durumlarda, insan vicdanına dayanmadan davranır; ama henüz bu yüzden karşı değildir ona. – Otoritelere duyulan inançtır vicdanın kaynağı.”³⁹

Çeşitli otoriter ikazların birleşiminden oluştuğunu iddia ettiği vicdan, Nietzsche için bireysel güdülerin gerçekleşmemesinden kaynaklı ve azaba/huzursuzluğa sebep olan içsel bir hastalıktır. İçgüdülerin yadsınması, benliğe ait bir şeyin dışarıdan uyarıyla/emirle ötelenmesi anlamına gelir. Bir süre sonra bu uyarılar içselleşir, mecburiyet duygusuyla birleşir ve çocukluk döneminden itibaren vicdanın ilk sınırları belirginleşmeye başlar.

Daha ontolojik bir şekilde yaklaşıldığında vicdan en temel hâliyle “birisinin bir şeyleri şu ya da bu surette anlamasını sağlamaktır.”⁴⁰ Heidegger’e göre bir sessizlik içinde/susarak çağrıda bulunan vicdan, “herkese kulak verirken kendini duymazdan gelişini inkıtaya uğratacak olan”⁴¹ celbi, olası hâle getirir. Ancak bu yolla gayrisahihliğe batan Dasein’i varlıksal olanaklara eriştirebilir ve herkes-benliğinden kendine döndürebilir.

“Çünkü Dasein fırlatılmışlık içerisinde bulunduğu Dünya’da kaygı ve belirsizlik nedeniyle kendi olanaklarını tecrübe edip olanaklarını genişletmek yerine belirsizliği ortadan kaldırıp belirli hâle getirmek için herkes-benliğine sığınır. Bu durum Dasein için kendi sahil olanaklarını kapatmadır. Belirsizlikten kaçınmak için kendisinde var olan potansiyelden kaçınmadır. Dasein herkes-benliğine sığınmıştır ve herkes-benliği içerisinde kaybolmuştur.”⁴²

Tam burada araya giren vicdan, Dasein için bir çıkış imkânı yaratarak, onu herkes-benliğinden kurtarır. Kendine dönebilen, mevcudiyetinin farkına varan ve hür karar verme/seçim aşamasına eren Dasein, vicdan sayesinde var olabilmeye yol bulur. Böylece vicdanın şahitliğinde kendilik, bütün olanaklarıyla işe koyulur. Vicdan artık anlamayı ve anlamlandırmayı kolaylaştıran bir yardımcıdır. Sahih olanın peşine düşen varlığı, nihayetinde kendiliğini özgür ve özgün şekilde tasarlamaya yöneltir. Bu, bütün sessizliği içerisinde vicdanın titreten, akli başa getiren ve celp edici çağrısıyla başlar. Artık

³⁹ Friedrich Nietzsche, *Gezgin ve Gölgesi- İnsanca, Pek İnsanca 2*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 40.

⁴⁰ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s. 287.

⁴¹ a. g. e., s. 287.

⁴² İdris Kılıç, “Heidegger Felsefesinde Celp Eden Vicdan”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, c. 7, S. 1 (2022), s. 58.

savsanan kendi olmaklık su yüzüne çıkmaya başlar. Davetin bildiriliş tarzı ise sözden ari şekilde sessizlik içerisinde.⁴³ Tekinsizlikten gelen ve belirsizlik taşıyan çağrı⁴⁴, istenç dışı bir alandan aniden yükselir. O anda Dasein toplumsal etkinlik alanı içerisinde kendiliğine bigâne şekilde varlığını sürdürmektedir. Vicdan onu, celp edici bir çağrı biçimindeki sunumuyla, biriciklik üzerinden oluşturulan varlık alanına yönlendirir. Bu vicdani hamlenin ardındaki borçluluk/suçluluk ise kendiliğe karşı olandır. Dasein'in herkes-benliğinden kendiliğini inşa etmeye dönmesi suçluluk duygusu sonucunda ortaya çıkar ve bir borcun ödenme girişimidir. Kamusalılık içerisinde herkes-benliğe dönük olmak, öteki için varlık göstermek anlamına gelir ve suçluluk/borçluluk barındırır.⁴⁵

İçsel bir odak olarak vicdan, denetim altındaki egonun süperegoyla ölçülmesiyle oluşur. Ego, süperegoy üzerinden ahlaki bir sorgulamaya maruz kalır. Böylece çocuğun büyüme aşamasında muhatap kılındığı otoriteler, bir süre sonra vicdan hâlini alır.⁴⁶ Eleştirel ve kızgın bir yaklaşıma sahip olan süperegoy, vicdani baskıdan doğan gerilimin sonucundaki suçluluk duygusunu kullanarak egoyu boyunduruğu altına almaya çalışır. Vicdanı “aktüel beni sürekli izleyip onu bu ideale göre ölçen özel bir ruhsal aygıt”⁴⁷ vazifesine yakın bulan Freud, bu kavramın temeline anne-babanın ve toplumun müdahaleci ve eleştirel tutumunu yerleştirir. Ayrıca ona göre vicdan, egonun/benin saldırganlığını içe dönük hâle getirerek yarattığı suçluluk duygusuyla kendiliğe yöneltir. Kurulan gözetleme mekanizmasıyla ben, katı bir muameleye tabi tutulur ve süperegoyla/üstbenle arasındaki gerilimden kaynaklanan suçluluk duygusu kullanılarak hizaya getirilebilir.⁴⁸ “İşleri iyi gittiği sürece insanın vicdanı da yumuşaktır ve benin pek çok şeyi yapmasına izin verir. Başına bir terslik geldiği zaman ise insan, içine döner, günahkârlığının farkına varır, vicdani taleplerini artırır, zevklerden feragat eder, kefarete ödeyerek kendisini cezalandırır.”⁴⁹ Kuşkucu ve katı vicdan, bastırılmış içgüdülere karşı kazanan konumuna yükselir ve bu ahlaklı insanların başat özelliğidir. Çünkü suçluluk duygusundan ve günahkârlıktan çekinilir ve bunun kaynağı da otoriteye ve süperegoy/üstbene karşı

⁴³ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s. 313.

⁴⁴ a. g. e. , s. 313.

⁴⁵ a. g. e. , s. 298-299.

⁴⁶ Raşit Tükel, “Freud’un Metinlerinde Ego İdeali”, Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*, çev. Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), s. 13.

⁴⁷ Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*, çev. Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), s. 40.

⁴⁸ Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 80-81.

⁴⁹ a. g. e. , s. 83.

beslenen korkudur. Dış egemenlerin hükümranlılığına son veren ve onu üstlenen vicdan, benliğe aynı tutuculukta yaklaşmaya devam eder. İlk olarak dış otoritenin saldırgan ve cezalandırıcı tavrından duyulan korku, ki sevgiden mahrum olmaya karşı duyulan korku da bu şekilde yorumlanabilir, içselleşerek güdülerini yadsıyan vicdana/vicdan korkusuna dönüşür. Bu nedenle Freud için içgüdülerin inkâr edilmesi sonucunda ortaya çıkan vicdan, başka inkâr biçimleri yaratarak oluşur.⁵⁰ Süperegounun/üstbenin yüklendiği bir işlev olarak sunulan vicdan, egoyu/beni hem eylemleri hem de o eylemlere götüren niyetleri üzerinden yoklar. Ancak unutulmaması gereken süperegounun/üstbenin nesnesinden karşılık bulamayacak bir “monologcu” oluşudur.⁵¹ Freud’un seküler bir mirasçı olarak yarattığı süperegounun/üstbenin aksine vicdan, diyalog kurmak için çabalar ve insanı buna zorlar. Diyalog sayesinde kişi, hatalı bilişi denetler, açar ve irdelemeyi sürdürür.

Trajedi türü de vicdan buyruğuna uyulduğunda ya da başkaldırıldığında doğan gerilimden ve vicdanla olan tartışmadan neşet eder.⁵² Bu anlamda edebî eser, vicdanların sıkıştırıldığı bir düzlem olarak okunabilir. Ayrıca tüm “kişilerarası ilişkiler (...) aynı anda cazibe ve endişenin, arzu ve korkunun nesnesi, ikilem ve tereddüdün, vicdan muhasebesi ve endişenin mahallidir.”⁵³ Özeleştirici ve ifşa arasında salınım kazanan trajedi ve ötekiyle kurulan münasebetler, karakterlerin vicdan muhasebeleriyle örülüdür.

Çevre arzularının çocuğun üzerinde kurduğu mekanizma olan süperegou/üstben, bir kaygı olarak ötekilerin yarattığı baskıyı devralır. Doğal olarak öteki korkusu yerini vicdani korku ya da kaygıya bırakır.⁵⁴ Vicdan, egoyu/beni belirlediği hedefe yoğunlaştıran bir kaygı hâlinde tezahür eder ve “Bastırır, yer değiştirir, yadsır, karşıtına çevirir, kendine yöneltir; histerik belirtiler, fobiler oluşturur, kaygıyı takıntılı düşünce ve davranışla dizginler.”⁵⁵ Ardından egounun/benin savunma çabaları gelir. Bu yolla da vicdan ve kendilik görünür olmaya başlar.

Postmodern algının kuşattığı bir çağda vicdan, çoğulluk/çoğulculuk nedeniyle bir “müphem”lik yaşayabilir.⁵⁶ Çünkü dikta edilen kuralların çokluğu, seçimlerin çokluğunu

⁵⁰ a. g. e. , s. 85.

⁵¹ Adam Phillips, *Yasak Olmayan Hazlar*, çev. Saliha Nilüfer (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), s. 90.

⁵² a. g. e. , s. 80.

⁵³ Zygmunt Bauman, *Kimlik*, çev. Mesut Hazır (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), s. 78.

⁵⁴ Anna Freud, *Ben ve Savunma Mekanizmaları*, çev. Yeşim Erim (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 102.

⁵⁵ a. g. e. , s. 103.

⁵⁶ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 33.

doğurmaktadır. Bu da vicdanı içinden çıkılmaz bir belirsizlik ve tereddüt hâli yaşamaya sürükler. Artık insanlar hiç deneyimlemedikleri derecede bir seçim özgürlüğüne sahiptir. Seçeneklerin sınırsızlığı çekilen tereddüt sancısını da artırır. Çaresizce güvenilir odak arama, sorumluluk duygusunu paylaşma isteğinden gelir. Ama her başvuru merkezi bir karşı çıkışı beraberinde getirir. Böylece kişideki müphemiyet iyice şiddetlenir. Bu nedenlerle vicdani tereddüt ve belirsizliğin, “postmodern ahlaki kriz”i yansıtan bir uygulama olduğu söylenebilir.

Vicdan muhasebesini “arındırıcı bir pratik” olarak imleyen Foucault, bu kendini hesaba çekişin, Antik Yunan felsefecisi Pisagor’dan mülhem, “gece/akşam” vakti gerçekleşmesine dikkat çeker.⁵⁷ Çünkü gece, kişinin uyku yoluyla düş evrenine ve manevi âleme erişeceği zaman aralığıdır. Rüya aracılığıyla bilinç dışıyla/ötesiyle ya da metafizik dünyayla kurulan irtibattan önce kişi, yapıp etmelerini düşünür ve ruhsal kirlilikten kurtulmak ister. Hazırlık, dinginliği işaret eden derin uyku için yapılır. Bu an, yalnızlığın da en kesif hissedildiği anlardan sayılabilir. Böylece kendiliğin çıkarıldığı mahkeme, kimsenin izleyemeyeceği şekilde kurulur. Kişi bu konumda hem hüküm verici yargıç hem de ithamın muhatabı olan sanıktır. Gün boyu ortaya konan eylemlerin gece irdelenmeye başlanması bir hatırlama edimini de gerekli kılar. Böylece bellek, vicdani bir araca dönüşür. Amaç, kişinin vicdanını oluşturan ilkelerle düşünce ve eylemleri koştur hâle getirmektir. Hatırlanan ise yalnız yapılan değil, bunun yanı sıra yapılması gerektir. Unutma eyleminin çağırdığı hatırlamak, kişinin davranışsal uyumunu ölçmek için bilince sokulur. Nihayetinde ise vicdan kendiliğin şerh edildiği mekâna evrilir.

Türk-İslam düşüncesinde vicdanın türevi sözcüklerin ya da onun anlamını kapsayan ilgili kavramların tasavvufi metinlerinde bulunması dışında, kelam ve mantıkta “vicdaniyyat” bazen ahlaki bilincin karşılığı olarak yer alır.⁵⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan çeviri faaliyetleri ışığında “moral consciousness” terkinin yerine kullanılmaya başlanan vicdanın, anlamca ilk kez İbn Sina’da “vicdaniyyat” sözcüğüyle karşılık bulunduğu söylenebilir. Vicdaniyyat, aklın duygular vasıtasıyla ulaştığı ilkeleri değerlendirmesi sonucunda ortaya çıkar.⁵⁹ Ahlaki bilinci oluşturan insan alışkanlıkları ve yatkınlıklar, vicdanın içini doldurur. Ahlaki bilginin üreteceği davranış, insani melekeleri

⁵⁷ Michel Foucault, *Kabahat İşlemek-Doğruyu Söylemek*, çev. Ayşe Deniz Temiz (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), s. 149-150.

⁵⁸ Ömer Türker, *Ahlak-Yeni Bir Yaklaşım* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), s. 64.

⁵⁹ Ali Tekin, “Vicdan ve Vicdani Önermeler Arasındaki İlişki”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), s. 54.

tasarlar. Dolayısıyla bu bilgi de vicdanın/vicdaniyyatın kapsamına girer.⁶⁰ Muhakeme yetisine sahip

“... insana içten seslenen ve vicdan adı verilen ses, nefsin kuvveden fiilen intikalinin veya dönüşüm ve soyutlanışının ilk aşamasında oluşan kavram ve önermelerin fikir gücü yoluyla tikelleştirilmesi veya belirli durumlara uygulanmasını ifade eder.”⁶¹

İlkeler bütünü olarak kendilik, gösterdiği eylemselliği ahlaki teklifin sunduğu bilginin emrine vererek etkinlik üretir. Vicdan işte bu etkinlikle edinilir. Ayrıca kelimcilerin bu kaideler birleşimine vicdaniyyat demesinin, vicdan sözcüğünün Arapça’da “bulmak” anlamına gelmesiyle de ilişkisi vardır. Kişi, onu şekillendiren her ögeyi içinde bularak bilince varır. İşte bu iç dengelerin ve itkilerin toplamına vicdan/vicdaniyyat denmiştir.⁶²

Ahmet Hamdi Akseki, vicdanı insan yaratılışına ve Tanrı lütfuna bağlar.⁶³ İlk aşamada davranışın veya eylemin ortaya çıkışından önce niyet sorgulamasında, karar vermede devreye giren vicdan, ikinci aşamada ise sonuç üzerinde yargıda bulunarak beğenir, takdir eder ya da suçlar, ayıplar.⁶⁴ Erol Güngör ise kavramın doğuştan olduğu fikrine katılmamakla birlikte, etkili bir ahlak terbiyesi sonucu meydana gelen vicdanı insan davranışları üzerine yargılar belirten kurallar bütünü olarak görür. Doğru veya yanlış değerlendirmelerini yapan bu saik, Tanrı, toplum ve insan/benlik üçgeninde oluşmuş bir iç denetim düzeneğidir.⁶⁵ Ayrıca kişiyi ahlaki eğilimlerindeki tutarsızlıktan alıkoyan vicdan, dış müdahaleye gerek kalmaksızın bir düzen duygusu yaratır. Olumlu değerlendirilen davranışlar sonucunda benliğine iyi duygularla muamele eden insan, benzer şekilde olumsuz değerlendirme ortaya çıkınca da suçluluk duyar. Vicdanı kişinin içe bakış yöntemi ve kendilik üzerine edindiği sezgi gücü sağlamlaştırır.⁶⁶ Güngör, vicdanın yargı ve yaptırım gücüne dikkat çekerek, metaforik anlamda mahkemeyi andıran bir içerik yaratır.⁶⁷ Vicdan yargıcının, ahlak yasasına göre hüküm verdiğini ileri sürer.

İyi niyetle veya doğru eylemle kişinin büründüğü huzur hâli gibi kötü davranış ardından da beliren pişmanlık, utanç ve vicdan azabı görülür. Hatta öteki üzerindeki yargılamanın vardığı noktada kutlama, hürmet, hakir görme, ayıplama ve şaşkınlık duyguları ortaya

⁶⁰ Ömer Türker, *Ahlak-Yeni Bir Yaklaşım* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), s. 74.

⁶¹ a. g. e. , s. 82.

⁶² a. g. e. , s. 137.

⁶³ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), s. 110.

⁶⁴ a. g. e. , s. 111.

⁶⁵ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken, 2000), s. 129.

⁶⁶ a. g. e. , s. 59-64.

⁶⁷ a. g. e. , s. 129.

çıkabilir.⁶⁸ Vicdanı kımıldatan duygular, karara vardırıran akılla birlikte bütünleyici şekilde hareket eder.⁶⁹ Vicdanın iyi ve kötü arasındaki ayırt ediciliğine vurgu yapan Nurettin Topçu, bahsi geçen görüşler ışığında, vicdani tepkilerin arkasından doğan duyguların varlığına dikkat çeker.

1. 1. 1. Öteki ve Toplumsalın Kısacasında

Kişinin toplumsallaşma sürecinde, ötekilerle uyumunu sağlayan ahlaki dünya görüşü de olgunlaşır. Sosyolojik anlamda vicdan, doğasını inşa eden ilkelerin kökeninin toplumda bulanabileceği, yükümlülük duyurduğu gibi üzüntü ve huzur da yaşatan ve kuralların yarattığı baskı gücünde kendini gösteren bir farkındalıktır. Gelişimsel olarak sonradan meydana geldiği düşünüldüğünde vicdan, ötekinin ya da toplumsalın yarattığı koşullar etrafında şekillenen bir duygudur.⁷⁰ Bu, biraz da ölçüyü ötekilerde bulup kişisel iç düzen üzerinde uygulamaya dökmektir. Fakat kişi ve öteki/toplum arasında benzeşimi kuran esas, duygudaşıktır.⁷¹ Duygudaşlık, kişinin iç düzenini ötekine taşıyan ve genişleterek toplumu oluşturan herkese bağlayan bir durumdur. Bu sayede ortak ahlak ya da vicdan biçimlenir. Ahlaki eylem ise kişiler arası bir etkileşimi ve kişiler üstü bir emeli gözetir. Kişiler soyutlandığında ise yalın toplum kalır. Dolayısıyla ortak fayda gözetildiğinde ahlak, kalabalıkların benimsediği olgular bütünü olur. “Ahlaki ilişkiler vicdanlar arası ilişkilerdir” diyen Durkheim, kişiler üstü tuttuğu toplumun tek vicdan sahibi bir yapı olduğunu ileri sürer.⁷² Toplumu oluşturan üyelerin inanç ve duygularındaki aynılığın sonucunda vücuda gelen “kolektif bilinç” dayanışmayı koşul kılar. Böylece ortaya çıkan ahlaklılık, vicdanı da eşleyerek topluma dönük hâle gelir. Halkın vicdanı, ahlakı önceler ve vicdan, ahlakla birlikte kitleleri birleştiren bağa dönüşür. Fakat Aydınlanma’ya gelinceye kadar “mekanik dayanışma toplumunda”⁷³ önemli bir yeri olan kolektif vicdan, düzenleyicilik ve bütünü oluşturan bir kapsayıcılıkla marufken, bireyin sivrilmesiyle gücünü kaybeder ve seküler bir içerik edinir.

Dizginleyici bir hüküm sahibi gibi yüreklerde yer edinen vicdan, kişiye sık sık kalabalığın bir parçası olduğunu haykırır. Böylece kayıtsızlıktan kurtulan kişi, ötekine üstünlük

⁶⁸ Nurettin Topçu, *Ahlâk* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), s. 139.

⁶⁹ a. g. e. , s. 140.

⁷⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2007), s. 170.

⁷¹ Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), s. 219.

⁷² Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, çev. Oğuz Adanır (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004), s. 67.

⁷³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), s. 420.

iddiasında bulunamayacağını ve onunla kader birliği ettiğini anlar. Davranışlar, mantık ve ilkeler ışığında gelişerek vicdanı işlevsel kılar. Bencilliğin sınırlarından uzaklaşan kişi, vicdan sayesinde diğerkâm olur. Bu, başkalarına zarar verecek veya adaletsizliğe yol açacak içgüdülerden feragat etmek ve kişiyi cömertliğe ulaştıran gönlü genişliğe kapılmaktır. Nihayetinde vicdanın sadece varoluşsal değil etik anlamda da öteki/toplum üzerinden pozisyon aldığı akla gelebilir.⁷⁴

Vicdanın sevme yeteneğinden neşet ettiğini savunan Hans Zülliger, ontik anlamda doğuştan gelen bir vicdandan söz edilemeyeceğini savunur. Ama bu demek değildir ki kişide vicdan istidadı bulunmasın.⁷⁵ Zülliger için vicdani gelişim bir eğitim sorunudur ve sevmeyi bilmeyen kişi vicdansız olarak nitelenebilir.⁷⁶ Dolayısıyla vicdanın oluşumu bir çevre meselesidir ve ötekiyle etkileşimden geçer. Başta yetişkine duyduğu sevgi ve onun dışavurumlarını benimsemesiyle farkındalığı oluşan çocuk, zamanla onun ahlak anlayışını da içselleştirir. Bu özdeşim süreci çocukta vicdan oluşumunu sağlar. Öz hâlinde bulunan vicdan, nüve olmaktan çıkar ve olgunlaşmaya başlar. Bütün bunlar dışsal bir varlık, bir öteki üzerinden olur. Buyrukların belletildiği çocuk, bir süre sonra aynı buyrukları içinden duymaya başlar. İlk olarak ebeveynlerle başlayan etki dairesi genişleyerek kolektif bilincin sahibi toplumu da kapsar. Ötekine ya da topluma dönük sevgi ve korku ikiliği arasında yaşanan süreç, vicdanı var eder.

“Toplumsallık duygusu onu güvenli kılar, âdeta çevresinin rızasına uygun davranışlarda, eylemlerde bulunur. Başkaları gibi olduğu ve başkaları gibi yaşadığı kanısı, ayaklar altında üzerine basacağı toprağı sağlar ona. Toplumsallıkta benliği kendine bir dayanak ele geçirir, ben'i bir onaylanmaya kavuşur.”⁷⁷

Birlikte daha güvende ve güçlü olduğu duygusuna kapılan kişi, vicdana aykırılığı topluma aykırılık olarak görür. Soyutlanma/dışlanma ve sevgiden mahrum kalma korkusu yaşar. Vicdandan yükselen suçluluk duygusunun hedefinde topluma karşı işlenen suçun pişmanlığı vardır. Vicdan bir süre sonra kök aldığı toplumu mutlak doğru olarak beller. Ardından bireysel çıkarın göz ardı edilmesiyle, toplum ilkeleri güçlenir. Sağlam, doğru

⁷⁴ Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Berkay Tartıcı (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2017), s. 190-191.

⁷⁵ Hans Zülliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Bozak Yayınları, 1977), s. 6.

⁷⁶ a. g. e. , s. 7-8.

⁷⁷ a. g. e. , s. 127.

ve güvenilir toplumun temeline, vicdanına uyan ve dolayısıyla ötekilerle uyumlu insan yerleşir. Vicdan artık kişiler arası dayanışmayı sağlayan ve özgeci bir araç olur.⁷⁸

İçer yüklenen “bir dış otoritenin, ana-babanın, devletin, ya da belli bir kültür içerisindeki herhangi bir otoritenin”⁷⁹ buyuran sesi olarak vicdan, kişinin egemen unsurlarla ilintisi ve ahlaki yaptırım gücü olarak ceza korkusuna ve ödül arzusuna dayanan davranış cihetinde görülebilir. Bu tanım Fromm’un “otoriter vicdan” dediğine karşılık gelir. Otoriter vicdan, vicdanın gelişiminde ilk aşama olarak da kabul edilebilir. İşte vicdan söz konusu olduğunda öteki/ötekiler ve toplum, dış etkiler olarak varlık gösterir. Esasında eylem ve davranışlarda bulunmakla otoriteyi memnun etmek ya da rahatsız etmek arasındaki gerilim, vicdan olarak belirir.

Çevre, gözlemlenen durumlar eşliğinde kişiler üzerinde âdeta bir temsilci gibi çalışan “nesnel kaygı”yı yaratır. Çocuk bir süre sonra vicdanın bir öncülü olan nesnel kaygıyı ruhunda taşımaya başlar. “Nesnel kaygı, çevrenin çocuğa ceza olarak verebileceği zararların önceden duyumsanması, yani bir tür ‘ön acı’dır”⁸⁰ ve bene/egoya davranışsal olarak istikamet verir. Üstbenin/süperegonun ya da vicdanın ortaya çıkışına götüren nesnel kaygı, toplumsallığın tetiklediği bir duygu durumudur. Doğal olarak ötekinin/toplumsalın çocuk üzerinde yarattığı etki, vicdanın gelişiminde ilk adımı teşkil eder.

Bu doğrultuda düşünüldüğünde millî, toplumsal ya da kamu vicdanı adıyla anılan olgu, maşerî değerler zümresine dönüşür. Böylece toplumsal söyleme dönük değerler vicdan sayesinde benimsenir. “Millî bir vicdana, millî bir mefkureye malik olmayan bir kitleden ahlak, hamiyet, fedakârlık beklemek abestir”⁸¹ diyen Ziya Gökalp, olumlu hasletlerin kökeninde yer alan vicdanı topluluğun ortak ürünü olarak tanımlar. Kişi mayalandığı kültür içerisinde vicdanın isteklerini, ülkü olarak görerek eylemselliğin kuralı saymaya mecburdur. Bu yolla vicdan, toplumsal söylemin kurgusu içinde kazanılan değerlere hizmet eder.⁸² Vicdanın toplumiçinciliği, millî oluşuna da kapı aralar. “Millî vicdan nerede teşekkül etmişse, artık orası müstemleke olmak tehlikesinden ebediyen

⁷⁸ Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, çev. Yurdanur Salman ve Zeynep Tanrısever (İstanbul: Payel Yayınları, 1990), s. 300-301.

⁷⁹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994), s. 172.

⁸⁰ Anna Freud, *Ben ve Savunma Mekanizmaları*, çev. Yeşim Erim (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 100.

⁸¹ Ziya Gökalp, *Kitaplar 1*, haz. Şevket Beysanoğlu, Yusuf Çotuksöken, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mustafa Koç ve M. Sabri Koz (İstanbul: YKY, 2019), s. 63.

⁸² a. g. e. , s. 59.

kurtulmuştur.”⁸³ Sıkıntılı zamanlarda sivrilen millî vicdan, müşterek oluşundan ötürü toplumsal olayların saklandığı bellek görevini de üstlenir ve bir haysiyet vücuda getirir. Gökalp için toplum/cemiyet, “müşterek bir vicdana malik olan tam bir zümre demektir.”⁸⁴ Bu nedenle vicdanın, camianın sahip olduğu harstan/kültürden başka bir şey olmadığı düşünülebilir.

1. 1. 2. Eş Zamanlı Kendilik Kurgusu

İnsan tekinin, her ne kadar öteki veya toplumun gölgesinde olsa da kendi olmaklığını fark edişi bildirici vicdanın varlık kazanmasıyla gerçekleşirken aynı zamanda ona doğrulmasıyla da söz konusu olur. Vicdan, kişiye iç ve dış olguları yönetme, etkili olabilecek koşulları denetleme ve tümü üzerinde kendi miyarını ortaya koyma olanağı tanır.⁸⁵ Akıl dışı tutkular ve kontrolsüz içgüdüler, kendilik üzerinde hüküm sahibi olduğu takdirde vicdan müdahalesi gerekir. Bunlar üzerinden şekillenen kendilik, biricik oluşunu göstermeye başlayabilir. Birkaç adım ötesinde ise kendiliğin vicdan vasıtasıyla özerkleşmesi veya özgürleşmesi vardır. “Ben” ya da “kendilik”, varlığın derinlerinden yükselen duyumların bedeninin algı ve anlayışla, vicdan hâlini alarak birleşmesinden meydana gelir.⁸⁶ Bedensel duyum ve kavrama yetisinin tahkimiyi birlikte oluşan vicdan bütünü, kendiliği yaratır.

Heidegger’in vicdanın celbediciliğine vurgusu, davetin “en zati kendi-olma-imbânına çağrı olduğu için”⁸⁷dir. Bu hesap vermeye çağrı değildir, Dasein’ı vicdan aracılığıyla kendiliğin üzerine çekmeyi amaçlar. Herkesin sesi olan “umumi vicdan”dan kurtulma ve özünde yer alan kendiliğine yöneltme celp ile mümkün olur.⁸⁸ Özgünlük, kişi için bireysel koşullarla kaplı olan vicdana sadakatten geçer. Özne, kendi olma kararlılığı gösterdiği anda varoluşsal edimlerini ortaya koymaya ve ötekilerden ayırt edilmeye başlar. Aynılık, başlarda toplumsallık üzerinden kurulan mizacın içerikte kendiliğe erişmek için kurtulması gereken bir bağıdır. Vicdan, öteki üzerinden dolsa da aynılığı kırar, kişiyi kendi üzerine düşünme ve kendine özen gösterme yoluyla münferit olmaya götürür.

⁸³ a. g. e. , s. 220.

⁸⁴ a. g. e. , s. 231.

⁸⁵ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994), s. 265.

⁸⁶ Alexis Bertrand, *Ahlâk Felsefesi*, çev. Salih Zeki (Ankara: Akçağ Yayınları, 2022), s. 77.

⁸⁷ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s. 289.

⁸⁸ a. g. e. , s. 294.

Bir nesne gereksinimi duyan vicdan, aynılaşılan insanlardan müteşekkil toplumla öteki arasında edimler/eylemler aracılığıyla bağlantı kurar ve bağımsız hareket ederek de varlığı birey durumuna erdirir.⁸⁹ Ayrıca salt kendine dönük bir muhakeme ve ihtimamdan kaynaklanmayarak ötekinin üzerinden sınanır ve birtakım erdemler kazanır veya onlardan yoksun kalır. Böylece vicdan muhasebeleri kendilik kurgusunun içeriğini oluşturur. Ruh hâllerini ve duygu birikimini öteki veya içsel muhasebe üzerinden sahneye çıkaran kişi, kendilik temsilini de ortaya koyar. “Kendi olma gücü, var olanın vicdanından ayrı düşünülemez; sıfatlar, tavır ve duygulardan gelen temel yüklemeleri icra etme yetkinliğidir. Örneğin vicdanın sızlaması, böyle bir gücün sarf edildiğine işaret eder; kendi olma konusunda harcanan bir gücün.”⁹⁰ Her türlü vicdani tepki kendi olma gayreti olarak okunabilir. Vicdanıyla uyumlu yapıp etmeleri gerçekleştiren kişi artık öteki üzerinden yargılamaz, kendi içsel düzeni ve doğasıyla istikrar bulur. Kendi olmağını kazanan kişi, vicdani kazanımları oranında eyleme salâhiyeti edinir. Bu, iyi ya da kötü sonuçlar verebilecek bir vicdanın varlığını kanıtlar.

Vicdan, kendiliği oluşturan olguların sorumluluğunu yerine getirip getirememesine karşı bir tepkisellik taşır. Çünkü o, bilgi olmaktan öte aynı zamanda duygularla beliren bir sezgidir. Fromm’un “hümanist vicdan”⁹¹ diyerek tarif ettiği kendiliğin yansıtıcısı, göstergeleriyle kişinin kendisine gelmesine veya kendi olmasına ön ayak olan vicdan,

“...yalnızca gerçek benliğimizin simgesi olmakla kalmaz; aynı zamanda, hayattaki ahlâkî yaşantılarımızın özünü oluşturan şeyleri de kapsamı içerisine alır. Hayattaki amacımızla ve bizi bu amaca ulaştıracak ilkelerle ilgili bilgiyi de vicdanımızda saklarız; kendi kendimize bulduğumuz ilkeler kadar, başkalarından öğrendiklerimiz ve doğru olduğunu anladığımız ilkelerdir bunlar.”⁹²

İç bütünlüğün de koruyucusu olan vicdan bir ilkesel birleşimdir ve ilkeleri yoluyla kişinin yaratıcılığını çalıştırır. Bu yaratıcılıktan, tasarlanan kendilik de payını alır. Özgür Taburoğlu kişinin “Kendi olabilmesi, vicdani bir var oluşa kavuşabilmesi için, sıfatlarını yüklemelere dönüştürmesi gereklidir”⁹³ sözleriyle, eylemselliğin yetkinlik göstergesi olduğuna ve doğası gereği kayıtsız kalamayan kişinin etken hâle gelmesinde vicdanın etkisine vurgu yapar. Beceri ve erdem bir eyleme yüklenirse vicdanlılık görünürleşir ve bir kendi olma varoluşu yakalar. Bu, tepkisel dışavurum sergileyecek olan kişinin taşıdığı

⁸⁹ Özgür Taburoğlu, *Vicdan: Kendi Olma Biçimleri* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), s. 10-11.

⁹⁰ a. g. e., s. 142.

⁹¹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994), s. 188-189.

⁹² a. g. e., s. 189.

⁹³ Özgür Taburoğlu, *Vicdan: Kendi Olma Biçimleri* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), s. 163.

ahlaki sıfatların içkin vaziyetten “temel yüklemeler”e (ürperme, titreme, sızlama vb.) dönüşmesi ve bir ifade edinmesiyle mümkün olur. Kişiden kişiye değişen vicdani duyum, eylemlerde de farklı anlatım biçimleri doğurur ve buna göre de kişinin bilgi ve beceri yeterliliğini ortaya çıkarır. Varoluşsal bir görüngü olan vicdan, duyguyu eylemle bütünleyerek anlatım yakalar.

1. 1. 3. Cezanın Üç Hâli

Yapıp etmelerinin sonuçlarına katlanma, mesul olma ve yükümlülüklerinin bilincine varma, vicdanın yarattığı “neden olabilme” rolünden gelir. Bir yaptırım gücü olarak vicdan azabı, hatalı işleri düzeltme veya iyileştirme çabasını barındırır ve dışsal acı olan cezanın içsel karşılığı şeklinde kendini gösterir. Hayır ve şer arasındaki seçim neticesinde vicdan, birtakım duygulanımlar yaşar, bu doğrultuda rahatlığa erişir ya da azap çeker. “Benin kendi eleştirel tarafınca mahkûm edilişinin”⁹⁴ ifadesi olan suçluluk ise içgüdülerin, kişinin kendi aleyhine dönmesiyle belirir. Bu da vicdan azabının kökenini oluşturur.⁹⁵ Meşru olmayanın sınırlarında gezinen kendilik, töreleşen vicdanının sorgulamasına tabi tutulur. Vicdan, ithamlarını doğrulttuğu zaman pişmanlık ve suçluluk gibi çıkmazlara sebep olur. Montaigne’in *Denemeler*’inde “Ele verdirir bizi, kendimizi suçlamaya, kendimizle savaşmaya zorlar bizi; tanık yokluğunda kendimize karşı tanıklık ettirir bize”⁹⁶ sözleriyle vurgu yaptığı da hesaplaşmanın ve vicdani mecburiyetin suçluluğa neden olduğu savıdır. Çünkü “vicdan azabı yoksa eğer, birey işlediği suçu hiçbir şekilde telafi edemiyorsa, hiçbir ceza ona gerçek anlamda dokunamıyorsa, kendi vicdanında suçlu değilse”⁹⁷ suç olgusu ortadan kalkar. Buradan hareketle suçu suç kılan veya suçluluk hissini tebarüz ettiren otoritenin, vicdan olduğu söylenebilir.

Suçluluk duygusunu “üstbenin katılığı, vicdanın sertliğiyle aynı şeydir. Benin, bu şekilde gözlendiğine ilişkin algısıdır, kendi çabalarıyla üstbenin talepleri arasındaki gerilimin farkına varmasıdır.”⁹⁸ şeklinde açıklayan Freud, üstbenin/süperegonun bene/egoya baskısı ve ikisi arasındaki geriliminden sudur eden suçluluğu vicdandan önce var olan bir

⁹⁴ Sigmund Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, çev. Ali Babaoğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 109.

⁹⁵ Richard J. Bernstein, *Radikal Kötülük-Bir Felsefi Sorgulama*, çev. Nil Erdoğan ve Filiz Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2010), s. 152.

⁹⁶ Montaigne, *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 76.

⁹⁷ Michel Foucault, *Büyük Yabancı-Dil, Delilik ve Edebiyat Üzerine Konuşmalar*, çev. Savaş Kılıç (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), s. 123.

⁹⁸ Sigmund Freud, *Uygarlığın Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 93

korku olarak tanımlar. Pişmanlık ise suçluluğun çevrelediği kendiliğin tepkisel dışavurumudur. Kaygının değişime uğrayarak ceza hâlini aldığı pişmanlık, vicdani bir gereksinim olarak yorumlanabilir.⁹⁹

Geçmişin değişmesi istenilen kararları etrafında beliren vicdan azabı bir tür kederlenme¹⁰⁰ şeklinde de kişiyi kuşatır. İtirafı hafiflemesi söz konusu olan suçluluk, daha çok kural ihlaline bağlıken, vicdan azabı verilen bir zararın telafisini gerektirebilir. Bu nedenle kırma veya gücendirmenin verdiği huzursuzluk geçmişe dönük bir onarma ihtiyacı barındırır. Ayrıca suçluluk, kural ihlalinin kabahatini yüklediğinden geçmişle ilgili olacağı gibi şimdi veya geleceğe de dönük olabilir.¹⁰¹ Âdeti insanı avlayan bu düşünceler, kişiyi “hayal edilebilir en aşağılık ve en iğrenç renkler içinde”¹⁰² gösterir.

Pişmanlık da vicdan azabına benzer şekilde eylemsellik içeren geçmiş yaşantılarla ilgilidir. Aykırılık, cürüm ya da savaşa doğuran geçmiş, silinmek ya da telafi edilmek istenir. Dolayısıyla her ikisi de “keşke... fantazisi”nin altında yatan neden olabilir.¹⁰³ Bir “şunlar şunlar olmasaydı” varsayımı üzerine kurgulanan bu fantazy, vicdan azabı ve pişmanlığın devamı niteliğindedir. Fakat vicdan azabı davranışların ötekiler üzerindeki olumsuz etkilerine dayanırken, pişmanlık etki odağına kendiliği koyar.¹⁰⁴ Suçluluk ve vicdan azabı ise kişi üzerinde yıkıcı etkiler yaratabilir. Eğer telafi şansı yoksa ve affedilme ihtimali düşükse tasadan kaynaklı olumsuzluklar doğabilir. Ayrıca bilinçdışına sızmamış suçluluk ve vicdan azabı, inkârı ötekiler ve kişiyi gerçekliğin sınırları dâhilinde tutar. Fakat onarım düşüncesi, incinme ve yıpranma duygularını hafifletir. Bu ceza biçimleri belirli seviyede kaldıklarında, göz ardı edilene ihtimam göstermeyi öğretir.¹⁰⁵ Böylece dozunda ve kontrollü gerçekleşen vicdani ceza, kişiyi kötü sonucu ortadan kaldırma şansını değerlendirmeye götürür.

Gerilim ve heyecanlanma şeklinde meydana gelen pişmanlığın görevi geçmişi yargılamaktır.¹⁰⁶ İçsel olgunluk düşünüldüğünde hatalarla kuşatılmış ruhun kaybettiği

⁹⁹ a. g. e. , s. 93.

¹⁰⁰ Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), s. 223.

¹⁰¹ Salman Akhtar, *Acının Kaynakları-Korku, Açgözlülük, Suçluluk, Kandırma, İhanet ve İntikam*, çev. Elif Okan Gezmiş (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 71.

¹⁰² David Hume, *Ahlak İlkeleri Üzerine*, çev. Nil Demir (Ankara: Fol, 2019), s. 160.

¹⁰³ a. g. e. , s. 73.

¹⁰⁴ Salman Akhtar, *Comprehensive Dictionary of Psychoanalysis* (Londra: Karnac Books Ltd, 2009), pp. 244.

¹⁰⁵ Salman Akhtar, *Acının Kaynakları-Korku, Açgözlülük, Suçluluk, Kandırma, İhanet ve İntikam*, çev. Elif Okan Gezmiş (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 83-88.

¹⁰⁶ Max Scheler, *Pişmanlık ve Yeniden Doğuş*, çev. Sinan Oruç (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), s. 6.

erdemlerini yeniden elde etme, yenilenme ve onarım fırsatlarını değerlendirme gayreti olan pişmanlık, “geçmiş yaşamımızın bir yeniden ele alınması ve ona yepyeni bir anlam ve değer verilmesidir.”¹⁰⁷ Ayrıca telafisi yokmuş gibi görülen üzerindeki algıyı kırma ve geçmiş yapıp etmeleri yeni bir istikametle anlamlandırma çabasını barındırır. Bu nedenle pişmanlık, kahredici suçluluktan, insanı baskılayan ve azap veren kötü etkilerden sıyrılmanın yolunu açar. Geçmişteki eylemlerinden nedamet getiren kendilik, geleceğini olumsuz duygulanımların hegemonyasından azade kılmaya çalışır. Aksi takdirde hata/yanlış/suç geleceği kısıtlar ve özgür yaşam motivasyonunu engeller. Pişmanlık yeni başlangıca, tazelenmeye, kamburlaşan suçluluktan kurtulmaya ve yaşamın gelecek safhasındaki akışa kapılmaya götürür. Bu “keşke”lerin yerini “bir daha asla”ya ve “daha iyisi”ne bırakmasıdır. Pişmanlık sayesinde artık suçluluğun yarattığı katılık ve geri dönülmezlik aşılr.

Vicdanın işlevselliğinden kök alan pişmanlık, dönüşüm, ululaşma ve erginleşme yeteneklerini de harekete geçirir. Daha iyi davranışa yönelmeyi gerektiren bu yetenekler, kişisel kapasitede aşkınlığa ve yaşamsal üretkenliğe neden olur. Böylece “daha üstün, daha ideal bir varoluşa yönelebilmemizi mümkün kılar.”¹⁰⁸ Tashih işlevini çalıştıran vicdan, kendiliğin tüm kusur ve ilkesizliklerini ortaya dökerek pişmanlığı yaratır. Korkunun da iliştiği ve sadece yapılane tiksintiden oluşmayan pişmanlık, düşünselliğin ardından gelen eyleme dayalı bir düzeltme çabası göstererek mükemmelleşmeye yöneltir. Sonuçta “...verdiğimiz zarardan dolayı yüzümüzü kızartan, başkalarının mutluluğu konusundaki daha büyük kayıtsızlığımız ve ihmalkarlığımız yüzünden bizleri utandıran da”¹⁰⁹ vicdan olduğundan, azap, pişmanlık ve suçluluk, niyet ve eylemlerin yansımasıyla harekete geçen vicdan katmanlarından yükselir.

1. 1. 4. Uyarıcı Ses ve Vicdansızlığı İmleyen Sessizlik

İyi-kötü arasındaki sorgulamanın ve tereddüdün süregeldiği vicdani yoğunlaşma, gönül rahatlığı arzusuna yenik düştüğü takdirde kesintiye uğrayabilir. Vicdanın icazet vermediği durumlarda kendilik, başkalarına başvurarak onay mercii oluşturur. Bu nedenle bir süre de olsa vicdanı susturmak dışarıdan yönelen bir tasdikle gayet

¹⁰⁷ a. g. e. , s. 11.

¹⁰⁸ a. g. e. , s. 23.

¹⁰⁹ Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Berkay Tartıcı (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2017), s. 368.

kolaylaşabilir.¹¹⁰ Muhtelif çağlarda Tanrı kaynaklı bir ses olarak nitelenen vicdan¹¹¹, içten yargıyı bildirir. Rousseau'ya göre kişiyi Tanrı'ya yönelten semavi bir ses niteliğindeki kavram, denetimsiz aklın yol açacağı kötülükten koruyan ve zayıflara dayanak olan bir güçtür. O, değişmez fitrat gereği bir duygudan gelir ve yanılmadığı gibi yanıltmamayı da içerir.¹¹² Hâlbuki Heidegger için vicdanın dili suskunluktur. Sahih olana çağrışı celp edici şekilde yapan vicdan, Dasein'i herkes-benlikten kendi olmaklığına çevirmek için işitsel fenomen kullanmaz. Söyleyecek bir sözü olduğu için suskun olan vicdan, günlük ses biçimine dönüşen sözden fazlasıdır. Bu nedenle vicdani celbin ifadeden soyutlanması bir eksiklik değildir.¹¹³ Görüldüğü gibi vicdan, sesle ya da suskunluk içinde bildirmeye devam edebilir. Kendiliğe uyarıcı potansiyelini kullanarak çağrıda bulunabilir ve onu düşünmeye itebilir. İçsel bir coşkunluk olarak yükselen ses, ötekinin beklentilerini ve onu kuşatan durumu daha kolay idrak etmeyi kolaylaştırabilir. Böylece vicdanın söylediği ile ötekinin ümidi arasında doğan gerilimin üstesinden gelinir. Ayrıca ahlaki davranışa isteklendiren vicdanın sesine uyulduğunda törel doyum yaşanır.¹¹⁴ Ses duymazdan gelindiğinde ise kendilik gaddarlığa doğru sürüklenebilir.

Yadsınamayan ve susturulması güç olan vicdan, “etik meselelerde sağlam bir rehber olarak işlemeye başlamıştır; ahlaki komut ve emirlerin taşıyıcısı, doğrudanlığı ve ezici mevcudiyetiyle kaçış yolu bırakmayan ve zorlayıcı, emredici iç sestir”.¹¹⁵ Söylemsel kanıta gereksinim duymayan ses, kalıplaşmış ifadenin ötesinde/üstünde içerdikleriyle etik bir alana denk düşer. Kural koyucudur ve doğaüstü bir biçim arz eder. Zamanla içselleştirilen egemenlerin duygulara bürünmüş dili olarak da tanımlanabilecek vicdanın sesi, bir sanıdan ya da mecazdan ibaret olabileceği gibi kişinin kendi kendine konuşması anlamında da değerlendirilebilir.¹¹⁶ İnsanın olmak istediğini ya da ideal gördüğünü ona bildiren vicdani ses, var ettiği ilkelerin uygulanış biçiminde kendini belli eder. Fakat vicdan görevini yerine getirmediğinde beliren sessizlik, kendiliğin muhakemeden arı şekilde davranmasına sebep olur. Vicdansızlık olarak görülebilecek bu durumda,

¹¹⁰ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 52.

¹¹¹ Yunus Cengiz, “Câhız'ın Düşüncesinde Vicdanın Gerçekleşim Seyri ve Denetlemesi”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*, ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), s. 107.

¹¹² Jean-Jacques Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), s. 400-407.

¹¹³ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s. 289-290.

¹¹⁴ Arthur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 76.

¹¹⁵ Mladen Dolar, *Sahibinin Sesi-Psik analiz ve Ses*, çev. Barış Engin Aksoy (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), s. 87.

¹¹⁶ Hans Zülliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Bozak Yayınları, 1977), s. 36.

dizginleyen ve temyiz eden erdemler hüküm sahibi değildir, geri plana çekilir ve ahlaki bağlayıcılık ortadan kalkar. “Vicdansız, kendisi olmaktan çıkmış kimsenin sıfatı olur.”¹¹⁷ Vicdanın sınırlayıcı hüviyeti akla geldiğinde onun yoksunluğu, durduran kuralların eksikliğinden kaynaklanır. Artık kendilik dış dünyaya sağırlaşır ve etrafında beliren yaşantıları görmez olur. Vicdanın doğrultan sesini duymayan vicdansız, ötekine ya da kendiliğine yönelen niyet ve eylemlerinde dayatmaya gider. Keyfilik artık vicdanın yerini alarak yaşantıya müdahalede bulunur. Çünkü bu “küçük dingin ses” kendiliğin hissedildiği yerdir ve bazen de kınamak yerine “davet eder”.¹¹⁸ Ayrıca eylemselliği beraberinde getiren vicdanlı olmanın aksine hareketsiz kalmayı önceleyen vicdansızlık, davranışlara şekil veren erdem ve duyguları icra etmeme durumudur.

Baştan beri irdelenen anlam bütününün vicdan sözcüğüyle isimlendirilmediği zamanlarda Sokrates, “iç ses”i ahlak açılımları için başvuru merkezi kabul etmiştir. Fakat iç ses de yer yer yanılmakta ve kişiyi farklı yollara saptırmaktadır. Demek oluyor ki vicdan, töreye dâhil edilebilecek sözlerin yanında sıradan lakırdılar da edebilir. Hatta vicdanın/iç sesin güvenilmezliği, Sokrates’i kişide fazilet yoksunluğunun var olabileceği düşüncesine götürür.¹¹⁹ Farklı açıdan bakıldığında ise “Bir normu çiğnemeyi aklımızdan geçirdiğimizde işittiğimiz vicdanın sesi, ödül sistemimizin gönderdiği ‘olumsuz değer’ sinyalidir.”¹²⁰ Uyarıcı ya da bildirici ses, amaçlanandan alıkoymaya ve yapılmış olanı telafi etmeye dönüktür. Eğer düzgüsel bir ihtilaf var ise ortaya çıkan çatışma vicdani sesle belirir. Ses imgesi vicdan denildiğinde ilk akla gelen göstergedir. Dolayısıyla:

“Başımıza gelen bir iş ya da karşılaşarak acısını çektiğimiz ve manevi zararını bir biçimde telafi etmek zorunda olduğumuz haksızlığın sonucu olarak, içimizde, insafa, merhamete, adil olmaya ilişkin bir his kuvvetle uyanır. İstmeden bir haksızlığa meydan verdiğimizde bile, içimizde bizi yargılayan bir ses buluruz.”¹²¹

İşte burada vicdanın denetleyici ve seçimlerde dengeyi bulan çalışkanlığı bir yol açar. Tek başına yetmese de insafa duyurulan ses, sınırlılığı, değer bilgisini ve adil yargıyı hatırlatır. Bu sese kulak vermek öz farkındalığı ve ötekilere duyarlılığı artırır. Sessizliğin, kendiliğe özensizliği ve ötekini umursamazlığı açığa vurması gibi vicdani ses de duygular arası eşleşmeyi, etkileşime dönük olmayı ve acıya kulak kabartmayı belirgin kılar. Fakat

¹¹⁷ Özgür Taburoğlu, *Vicdan: Kendi Olma Biçimleri* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), s. 17.

¹¹⁸ Neville Symington’dan aktaran Donald Kalsched, *Travma ve Ruh*, çev. Ali Oğuz Bozkurt (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2023), s. 301.

¹¹⁹ Patricia S. Churchland, *Vicdan-Ahlaki Sezginin Kökeni*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: KUY,2021), s. 9-10.

¹²⁰ a. g. e. , s. 175.

¹²¹ Ebubekir Eroğlu, *Çalkantı ve Dalga* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), s. 280.

vicdanın seslenmesi her zaman etkin bir gizlilik taşımaz. Benzer şekilde değer bilgisinde kişiden kişiye değişim gözlenmesi, vicdanın herkes üzerinde aynı gücü sergileyemeyeceği düşüncesini doğurur.¹²² Zira sessizliğe gömülmek anlamı taşıyan vicdansızlık, bir katılaşmanın neticesinde sese kulak vermekten vazgeçmektir. Bu durumda vicdanın yönlendirmelerine uymayan, onları gözetmeyen kişi, bir süre sonra vicdanın sesini daha az duyar ve en sonunda “benmerkezcilik”e¹²³ düşerek işlev yitimi anlamına gelen vicdansızlığa geçiş yapar. Kendiliğin yaşadığı bu duyarsızlaşma ve vicdani aşınma, sesin kısılmasına yol açar. Yeni durum karşısında güncelleşemeyen ve etkinleşemeyen vicdan, anlaşılmasız olur, diriliğini kaybeder ve utanma yaşatabilir. Bu durumda iç bütünlük bozulduğundan korku, bedensel yansımalarla açığa çıkar. Çevresel onay ve memnun olma da yanlışa götüren hamlelerin fark edilmesini engeller. Bu, vicdani körelmeye neden olabilir.¹²⁴ Bir edilgenlik biçimi olan vicdansızlık, ötekine duyulan hınçla birlikte daha da şiddetlenebilir. Çünkü “Garaz vicdanın uyuz illetidir”¹²⁵, hınç, kin veya gizli düşmanlık, insafı örtebilen ve ihlal edebilen fenalıklardır.

1. 1. 5. Teolojik Köken ve Muadil Kavramlar

Ölçülü olmak üzerine kaim olan dinler, Tanrı’yı anlamayı sağlar. Peygamberlere gönderdiği vahiy yoluyla kalabalıklara çağrıda bulunan Tanrı, vicdan aracılığıyla da kendini bildirir.¹²⁶ Dolayısıyla vicdan, göksel iletilerin tecelli edeceği yer olabilir. Hemen hemen bütün dinlerde, Tanrı’nın yaratılıştan insana farkındalık kazandıran, doğru ve yanlışı ayırmasını sağlayan ve yargılayan vicdanı, bir yetenek olarak bahşettiği kabul edilir. Örneğin, Yahudiliğin esası olan Eski Ahit’te/Tevrat’ta yer alan vicdan kavramı, uyarıcı, bazen suçlayıcı ve azap yaratan bir olgudur.¹²⁷ Bütün bu yetiler yalnız vicdan sözcüğüyle karşılık bulmaz, yer yer muadili denilebilecek sözcükler de vicdanın ihtiva ettiği anlamı verir. Yeni Ahit’te/İncil’de ise Pavlus vicdanı eylemleri değerlendiren ve bu değerlendirmeleri konuşarak bildiren ahlak odaklı bir işaret olarak tanımlar. Onun için vicdan pak olması gereken, “Kutsal Yasa”ya tanıklık eden, zayıflığının lekelenmeye götürdüğü ve imanının sırrına vakıf olmayı sağlayan bir işlevsellğe sahiptir. Yahudilik ve

¹²² Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), s. 291.

¹²³ William Lillie, *An Introduction to Ethics* (London: Methuen & Co. Ltd, 1957), pp. 76.

¹²⁴ Hamdi Bravo, *Vicdanın Sessizliği* (Ankara: Fol, 2020), s. 22-23.

¹²⁵ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1938), s. 102.

¹²⁶ Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), s. 115.

¹²⁷ Musa Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), s. 20.

Hıristiyanlıkta ilahi armağan olarak nitelenen vicdan, egemen olarak kabul edilen Tanrı'nın insanın içinden haykıran bir sese yüklediği yaptırıcı güçtür.

Vicdanı “fitri” olarak gören İslam düşünürleri, esin yoluyla verilmiş bu yetiyi kötülüğü bilme ve ondan uzak durma becerisine eklemeler. Kur'an'da da vicdan kavramının yerini tutan, anlamını kapsayan, benzer işlevlere sahip ya da onunla bağlantılı kavram veya sözcükler bulunur. Bilgiz'e göre bunlar fitrat, nefis, kalp, sadr, akıl, şuur, takva, hidayet, ilim, basiret, hikmet, furkan, adalet, rahmet/merhamet ve şakiledir.¹²⁸ Çoğunlukla nefis kavramının açıklamalarla birlikte vicdana eş değer olarak kullanıldığı Kur'an'da, uygulama isteğine bağlı eylemleri denetleyen, iyilik ve kötülük anlarında mutluluk ve acı hissettiren ahlaki bir yetiden bahsedilir.¹²⁹ Bu, vicdanı çağrıştıran özelliklere sahip bir yetidir. Ayrıca din açısından vicdan muhasebesi de önemlidir. Çünkü iç gözlem, kendiliği tövbe müessesesine başvurmaya iter. Kur'an murakabeye çağırır ve akılla kalp arasında tutarsızlıkları öteleyecek bir denge durumu yaratmayı öğütler. Nihayetinde kötü eylemlerin doğurduğu ruhsal acılar olan vicdan azabı ve tezahürü pişmanlık, günahın doğuracağı ceza korkusu ve öte âlem inancına da bağlıdır.

Vicdanlara seslenen Kur'an, kişilere adalet duygusu yüklemek, düzeni göz ardı etmeden ruha ve kalbe esenlik vermek, varlıkla sağduyulu biçimde uyum sağlamayı öğretmek amaçlarını taşır.¹³⁰ Dolayısıyla vicdan teolojik açıdan şekillendirilebilir veya eğitilebilir. İslam, ortaya koyduğu ilkeler istikametinde erginleşme yaşatan vicdanı tatmin olmuşluk hâli için hazırlar. Onu apak yapmak, manevi yetilerini geliştirmek ve ahlaki araç olarak kullanılmasını temin etmek için din/İslam, “a priori” (önsel) bellenen vicdanı geliştirilebilir görür.

1. 2. BİR VİCDAN EDİMİ OLARAK MERHAMET

Ötekine yardım etme isteğinde yoğunlaştırılan merhamet, acı veya sıkıntı karşısında gösterilen farkındalık, ızdırabı dindirmeye dönük çaba ve iyiliği tesis etmek için güç alınan bir erdemdir. Kişiyi etrafındaki olumsuzluklara duyarlı kılar, ihtiyaç duyulan sevginin ortaya çıkmasında ve hayırseverliğin insan ilişkilerinin kökeni olmasına yönelik

¹²⁸ a. g. e. , s. 33-92.

¹²⁹ Osman Demir, “Vicdan”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan> [Erişim 06.09.2023].

¹³⁰ Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), s. 167.

bir tutum geliştirir. Vicdan burada üstlendiği değer bilgisi, yararlı olma hevesinden doğan özgeciliği ve elem karşısındaki sağaltıcı tavrıyla merhametin üreticisidir. Vicdandan kök alan merhamet, ötekinin sefaletinin yarattığı etkiye karşılık oluşan, kendiliği çıkarlarından soyutlanmaya sürükleyen bir tepkidir ve bencilliğin aksine diğerlerine de özen gösterme cüreti edindirir. Vicdan, ilgi odağına acı çeken kişiyi yerleştirmesiyle, yarattığı fedakârlık ve telafi şansına dayanarak harekete geçer. Sergilenen merhamete edimsellik kazandıran, hem bir çeşit arka plan/dekor hem de karar veren izleyici konumundaki vicdan, yüklendiği değerler aracılığıyla kişideki müsamaha ve acıma duygularını uyandırır. Bu hâlde umursamazlık ötelenir ve ortaya çıkan talihsizlik giderilmeye çalışılır. Vicdan, kendiliği dolduran her güdü, davranış, niyet, duygu ve düşünceyle yüzleşmeyi temin eder. İşte bencillik ve kötülük gibi merhamet de bu sayede ortaya çıkar¹³¹ ve bir vicdan imkânı olarak sunulur.

Rahmet, rahman ve rahim gibi sözcüklerle aynı Arapça kökün (rahm/r-h-m) türevi olan merhamet, Türkçede keder ve mutsuzluk karşında yüreğinde üzüntü duyma ve acı çekene yönelen bir yardım isteğiyle dolma anlamında kullanılır. “Latince ‘com’(ile) ve ‘pati’(acı çekmek) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan ‘compassion’”¹³² İngilizcede “mercy” ve “pity” gibi sözcüklerle birlikte merhametin karşılığı olarak yer alır. Peşi sıra gelen iyi muamele, hoşluk ve ihsan, merhametin yönelme biçimleridir. Amaç acıyı savuşturmak, yerine mutluluğu ve iyiliği kaim kılmaktır. Duygu birliğinden doğan merhamet, umarsız ve yoksun kişilerin sorunlarını çözmek için harekete geçiren iyilik yansımasıdır. Çünkü “Duygudan yoksunluk, insanın başkalarıyla ilişkilerinin ayırt edici niteliği ve payandası olan merhamet ve empatiden yoksunluktur.”¹³³ Esirgemek ve bağışlamak anlamlarını da içeren sözcük, kişinin şahit olduğu kötü durumlarda üzüntü duymasıyla belirir. Duyarlık, merhamet için bir ön koşuldur. Çünkü hassasiyet geliştiren kişi, kabalık, şiddet, acımasızlık, ilgisizlik ve katı yüreklilikten uzaklaşır.

Ahlaki fazilet gereği de merhamet vazgeçilmez bir noktada bulunur. Kişinin bu duyguyu üstlenmesi, iyiliğine ve ahlaklı oluşuna işarettir.¹³⁴ Çünkü kavram, bağı bulunan değerlere işlev kazandırmasıyla aynı zamanda ahlaklı olmayı da sağlar. “Bir insan için aklı başında

¹³¹ Artur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 144.

¹³² Zeynep Özcan, *Merhamet Psikolojisi-Zihinsel İmgeler Işığında Merhamet* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), s. 19.

¹³³ Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı*, çev. Mustafa Cemal (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002), s. 137.

¹³⁴ Cafer Sadık Yaran, “İslam’a Göre Ahlakî Davranış ve Kıstasları”, *İslam Ahlakı-Temel Konular ve Güncel Yorumlar* (Ankara: DİB yayınları, 2015), s. 93.

olmak demek güzel, iyi ve adalete uygun davranmaktır”¹³⁵ diyen Aristoteles, her ne kadar kavramları anmasa da vicdan ve merhametin gerekliliğine vurgu yapar. İyi düşünme, farkındalık, ölçülülük ve acıyı dindirme isteği, Aristoteles’e göre “aklı başındalık”a götüren olgulardır. Merhametin bileşenleri olan bu olgular, kişinin kötü biri olmasına müsaade etmez, fütursuz bencilliği, haksızlık etmeyi ve zalimliği ortaya çıkaran içgüdülerin yıkıcı etkilerini bertaraf eder. Yakınlığın merhameti uyandırdığını ileri süren Aristoteles¹³⁶, ayrıca elem ve dertlerin “...bizim ya da arkadaşımızın da başına gelebileceğini”¹³⁷ düşünülmesiyle bu kavramın ortaya çıktığını vurgular. Duygu, kendini öteki yerine koymayı mümkün kılar ve acıyı paylaşma açar. Bu varsayım, kendiliğinde de gadre uğrayabileceği ya da kötülüğe maruz kalabileceği düşüncesinden gelir.

Ötekini anlamak, üzüntüsüne ortak olmak ve ona yardımda bulunmak, merhametin göstergeleridir. Schopenhauer’un “insan bilincinde yatan inkâr edilemez bir hakikattir”¹³⁸ sözleriyle önemine vurgu yaptığı duygu, kişinin yaratılıştan edindiği, doğasında bulunan ve eksikliği hâlinde insanlıktan çıkılan bir esastır. Hiçbir şekilde farazi bir duruma, düşünceye, değişmez sava, dine, mitolojiye, görgü veya eğitime dayanmayan merhamet, maruz kalınan zararı telafi etme isteğini barındırır. Hüsrana uğrayanlara karşı bir koruma faaliyeti başlatır. Bu nedenle de hakkı gözetmenin kaynağı merhamettir.¹³⁹ Yüreğini merhametle dolduran kişi, kötülükten uzaklaşır. Ötekinin çilesi üzerinden yarar sağlamak veya haz duymak gibi insani olmayan düşüncelerden soyutlanır. Her türlü dokunaklı duruma karşı bir hassasiyet, iyiliği isteme, sıcakkanlılık, duygudaşlık, muhakeme ve hoşgörü merhametin anlam içeriğini oluşturur. Kişinin kendi sıkıntısı veya ötekinin duyduğu acıya tanık olmasıyla merhamet, anlama, duyumsama, azaltma ve önleme eylemleriyle gerçekleşir. Bu süreçte merhametin gösterilmesi için içtenlik vazgeçilmez bir değer olarak belirir.¹⁴⁰ Çünkü samimi davranış, acı çekene güven duygusu vererek şefkatle ona yöneltilen yardımı kabul etmesini sağlar. Başka bir açıdan bakıldığında ise merhamet “... bazı zulüm biçimlerinin korku ve tehditten kaynaklandığını anlamaktır;

¹³⁵ Aristoteles, *Nikomaktos’a Etik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2014), s. 141

¹³⁶ Carlo Ginzburg, *Tahta Gözler-Mesafe Üzerine Dokuz Düşünce*, çev. Aysun Şişik (İstanbul: Metis Yayınları, 2022), s. 189-191.

¹³⁷ Aristoteles, *Retorik*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004), s. 107.

¹³⁸ Artur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 88.

¹³⁹ a. g. e. , s. 88-89.

¹⁴⁰ Paul Gilbert, “Compassion and Cruelty a Biopsychosocial Approach”, *Compassion-Conceptualisations, Research and Use in Psychotherapy*, Edited By Paul Gilbert (London: Routledge, 2005), pp. 51-53.

dolayısıyla, insanlar tarafından ne kadar tehdit altında olduğumuzu hissederseniz, onlar için o kadar rahatsız edici olabiliriz ve bu nedenle merhamet, insanların tehdidi azaltmasına veya buna göre harekete geçmemesine yardımcı olur.”¹⁴¹ Kendilik, öteki için asla tehdit unsuru olmadığını merhamet sayesinde gösterir. Aksi hâlde ilişkilere korku egemen olur ve huzursuzluk davranışsal eğilimlerde yönlendirici konumuna gelir. Merhametin iyileştirici gücünü etkinleştirebilmesi için ortam kaygıdan arınmış olmalıdır. Tasa sahibi kişi ona yönelen eylemlere şüpheyle yaklaşmadığı zaman, merhamet birtakım kötülüklerin yol açtığı ruhsal veya fiziksel yaraları sağaltabilir.

Acıyla karşılaşma/acıyı tanıma, acının bütün insanları kapsayan bir durum olduğunu anlama, acı çeken kişiyle duygusal etkileşime girme, acıya şahitliğin yarattığı rahatsızlıkların üstesinden gelme ve acıyı durdurma arzusunu taşıma olarak sayılabilecek beş aşamalı bir yapı arz eden merhamet¹⁴² kişiye sırasıyla farkındalık, yerine koymak/duygudaşlık ve eylemsellik yaşatır. Fakat bir eylem icra edilmeden de merhametli olunabilir.¹⁴³ Çünkü bu erdem eylemselliğin de ötesinde veya öncesinde yürekleri dolduran bir değere sahiptir. Elinden bir şey gelmeyen de canlandırabileceği merhamet, ötekinin duygusuna müdahil olmayı ve anlayış göstermeyi esas alır. Burada üzüntü uyandıran kişiye nazik yaklaşmak ve ön yargılı olmamak da dikkat edilmesi gereken noktalar. ¹⁴⁴ Ona müşfik davranmak ve acıya ortak olmak, farkındalığın gün yüzüne çıktığını gösterir. Ayrıca kendilik/kendini gerçekleştirme süreci için de bir basamak olan merhamet, benmerkezcilikten sıyrılıp etkileşimli kalabalıkların bir unsuru olmayı, yardımlaşmanın yüceltici tarafını kavramayı, çıkarsız affedebilmeyi ve ölçülü davranmayı sağlar. Doğuştan ve evrensel olan duygu, farkındalığın çevreye açtığı vicdanda yeşerir ve acılı durumlardan kaynaklanan yürek sızısıyla sıkıntıyı gidermek için gösterilecek çabaya hız verir. Burada merhametli kişinin duyarlılığı, alakası ve dikkati oldukça yüksektir ve özne acı verici olaya maruz kalan kişiye peşin hüküm göstermez. Hülâsa merhamet, kendisi için istemediği kötülüğe başkasının uğramasını engelleme iradesidir. Eleştirel tutumların uzağında bir davranış bilinci geliştirmektir. Böylece başkasının acısına tanık olan kişi, acı verme, zulüm ve gaddarlıktan kendini alıkoyar,

¹⁴¹ Paul Gilbert, “Compassion is an Antidote to Cruelty” <https://www.bps.org.uk/psychologist/compassion-antidote-cruelty> [Erişim 14.09.2023]

¹⁴² Clara Strauss et al., “What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures”, *Clinic Psychology Review* (2016), 31(47), pp. 17-18.

¹⁴³ Søren Kierkegaard, *Sevginin İşleri*, çev. Nur Beier (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), s. 354.

¹⁴⁴ Kristin Neff, “Self-Compassion: An Alternative Conceptualization of a Healthy Attitude Toward Oneself.”, *Self and Identity* (2003), 2(2), pp. 86-87.

ilişkilerini adalet temelinde kurar, “... duygusal düzeyden etik düzeye, hissedilen şeyden istenen şeye, olunan şeyden olunması gereken şeye geçmeyi”¹⁴⁵ kolaylaştırır.

Merhamete yer açan, “adaletsizlik, insafsızlık, sertlik ve kötülük”¹⁴⁶ şeklinde insan davranışlarına yön veren olumsuzluklardır. Bu olumsuzluklara uğrayan kişi, iyiliksever, insancıl ve faydalı biriyle karşılaşabilir ve merhamet kapsamına girebilir. Anlık olmasının yanı sıra, geçmişe dönük hoşnut olunmayan ve dert hâlini almış durumlara karşı da yürek sızlamasından kaynaklı bir merhamet türeyebilir. Vicdan, kötüye meyli ve marazi istemeleri doğrultusunda ilerleyen kendiliğe, merhameti bir seçenek olarak sunarken, iyilik anlayışı, insan sevgisi ve olumluluk da zararlı arzuların ayartmalarına karşı onu korur. Vicdanla, çizdiği istikamette ortaya çıkan merhamet arasındaki bağı Schopenhauer şu cümlelerle irdeler:

“... kendi dışımızdakileri sonradan kendimize eklemlenmiş nesneler olarak algılarız. Bu sayede de, kalbimizin duygu alanını genişletmiş oluruz. Yani kendimize ait olan etki alanımızı azalttığımızda, diğer bir deyişle kendi etkinliğimizden taviz verdiğimizde, sıkıntıların kökenine saldırıp onları etkisiz hale getirmiş oluruz. Coşkunluğun iyi niyetli tarafı da bu sayede vicdana erdemli düşünceler zikreder. Vicdana ait bu düşünceler, her iyi davranışın ardından daha da öne çıkar. Bunun sebebi ise iyi olan davranışın vicdan tarafından onaylanmasıdır.”¹⁴⁷

Rızası kendiliği, iyiye yönelten, olgunluk ve faziletten doğan davranışlara götürebilir. İnsanı hayvandan ayıran bir yeti olarak düşünülebilen¹⁴⁸ merhamet de vicdana ait bir çıkarımdır ve etkileşim yeteneğini artırır. Önce kendiliğin hareket ve içirme alanı daralır, öteki de hesaba katılmaya başlanır. Ardından verilen ödün, yüz yüze kalınan sıkıntıya odaklanmayı sağlar. İyi niyetin devreye girmesiyle de merhamet gibi duygular, bencilliği yürürlükten kaldırır ve arkadaşça yaklaşmayı önceler. Bu, acı içinde kıvranan ötekinin varlığıyla karşılaşıldığında başlar. Merhametin uygulayıcısı ve odak/öteki arasında güven ve inançla örülü bir bağ kurulur. Çıkarlar unutulur, yarar öncelenir ve mutluluğa ulaştıracak aşamalar izlenir. Fakat hayırseverliğin muhatabı olan ötekine bir kırılma/incinme alanı açılabileceği de unutulmamalıdır.¹⁴⁹ Eğer iyilik bağı kuranlar arasında bir eşitsizlik olduğu algısı belirirse, ötekini değersizlik hissi kuşatabilir. Merhamet, itidalle ve aşırı duyarlık yaratmadan hareket edildiğinde fayda sağlayabilir.

¹⁴⁵ André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 148.

¹⁴⁶ Artur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 19.

¹⁴⁷ a. g. e. , s. 56.

¹⁴⁸ Immanuel Kant, *Ethica-Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügül (Ankara: Fol, 2021), s. 269

¹⁴⁹ Richard Sennett, *Saygı*, çev. Ümmühan Bardak (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), s. 34.

Bu, merhamet düzeneğinin kendilik ve öteki arasındaki mesafe ve saygı temelinde daha sağlıklı çalışacağını gösterir. Karşılıklılığı da göz ardı etmeden, merhamet görenin iyiliğe vereceği cevaba açık olunursa saygı tesis edilir.

Merhameti doğal bir duygu belleyen J. J. Rousseau, sevginin öze dönük etkinlik alanını daraltarak tüm ötekileri kapsayacak şekilde yansıtılmasını savunur. Ona göre acılı kişinin yardımına koşturan bu duygudur. Merhamet, yumuşak söylemiyle kanun, töre ve erdemin yerine geçer.¹⁵⁰ Bahtı daha iyi olanın daha kötü olana duyduğu yakınlık ve gösterdiği ilgi, merhametin isteklendirme kaynağıdır. Bütün hayvanlar insiyak olmakla sınırlı bir acıma duygusu taşır. Fakat insan, merhameti işletecek/çalıştıracak/gerçekleştirecek derecede muktedir ve arzulayıp tasarlayacak bir imgeleme sahip olduğundan bu konuda hayvandan ayrılır.¹⁵¹ Kendiliğini, merhamet duyduğu öteki yerine koyabilen insan, acıyı deneyimleyebileceğini hayal eder, muzdariple varsayımsal bir özdeşlik veya ruhsal eşleme yaşar.

Ayrıca Rousseau, vicdan ve merhamet arasındaki kökensel yakınlığa da vurgu yapar. Çünkü ona göre her iki kavram da öz iyiliği kurgulama ve ötekinin iyiliğini sağlama şeklinde çalışır. Esasında vicdan, çok yönlü sevginin kılavuzudur. Öz sevgi, salt kendi iyiliğini düşünme üzerinden bencilliğe erişmeden, ötekini de gözeterek merhamete dönüşür. Başkasının acısına dâhil olmakla beliren merhamet, bu noktada acımadan ayrışır. Acıma çoğunlukla seyirci kalmaktan ibarettir. Bazen de muhtaç olana tepeden bakmak, bağışta bulunmak ve onu affetmek, aşağılamak gibi kendiliği ötekinden uzakta tutacak eğilimleri içerebilir. “Acıma, bizi sorumluluğun rahatsızlık verici hissinden ya da daha derin bir duygusal bağın acısından kurtaran bir tür kendini tutma biçimi, bir kendimizi koruma yöntemi haline”¹⁵² gelebilir. Ruhsal acısından kurtulmayı amaçlayan kendilik, acımanın soyutlayıcı atmosferine kapılır. Hâlbuki merhamet katılımcı olmaya teşvik eder, yükümlülük altına sokar ve telafi etmeyi gözetir. Spinoza içinse, acıma ve merhamet arasında pek fark olmasa da merhamet bir nevi acımanın alışkanlık/huy hâlini almasıdır. Acımayı daha tekil gören düşünür, kavramı/duyguyu kötülüğü takip eden üzüntü şeklinde tanımlar.¹⁵³ Acıma son derece bireysel kalan, paylaşımına veya

¹⁵⁰ J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri (İstanbul: Say Yayınları, 1982), s. 142.

¹⁵¹ Adam Phillips ve Barbara Taylor, *İyilik Üzerine*, çev. Selin Sıral (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), s. 39.

¹⁵² Tiffany Watt Smith, *Duygular Sözlüğü-Acımadan Zevklenmeye*, çev. Hale Şirin (İstanbul: Kolektif Kitap, 2018), s. 33.

¹⁵³ Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), s. 223.

eylemselliğe açık olmayan bir düzen barındırırken, merhamet her zaman dayanışmaya, çabaya ve iyilik girişimine dönüktür. Merhamet yürek kuruluşunun ve insafsızlığın zıttı olarak görünse de üzüntüden daha çok sevgiye eğilim barındırır.¹⁵⁴ Acımanın ardından kişi, muzdarip olana hizmetini sunar, ona özen gösterir ve dinler. Ötekinin iyiliğini dert etme bakımından sevgi nosyonlarıyla ilerler. Acıma salt kederin sınırlarında kalırken, merhamet sevgi üretimine çalışır. Belli oranda bir küçümsemeyi de taşıyan acıma, merhametin gösterişsizliğinden uzaktır. Merhamet acımanın aksine kendi nesnesinin yetersizliği üzerinde durmaz, yeterlilik kurgulamak ister. Bir değer ya da önem vermemeyi sezdiren acımaya göre merhamet daha saygı temelli ve eşitleyen bir erdemdir.

Schopenhauer merhametle bağı nedeniyle “ağlamak” eylemini de açılar. Ona göre bu özellik insanı hayvandan ayıran esaslar arasında gösterilebilir. Fakat ağlamak salt acıdan mülhem değildir, kişi sevinçliyken de gözyaşı dökebilir. Geçmişte yaşanılmış üzücü bir durumun hatırlattıkları da kendiliği merhametinin nesnesi yapabilir. Peşi sıra “Acı döner dolaşır merhamete dönüşür ve sonunda ağlama eylemi olarak karşımıza çıkar.”¹⁵⁵ Muhayyilesi işlemeyen, katı yürekli kişilerin üzüntü duyması ve doğal olarak da ağlaması zordur. Hayal edebilmek kişiyi ötekinin tasasına iştirak ettirir. Çünkü bu eylemin temelinde sevgiden neşet eden duygular yer alır. Ağlayabildiği için kişide merhamet depreşir. Ayrıca ölüm de karşılaşıldığında gözyaşının belirdiği olgular arasındadır. Fakat burada ağlanan, merhamet duyulan veya yası tutulan, ölen kişiden ziyade ölümünü varsayan kendiliktir. Öleceği gerçeği kendiliği ağlamaya, öz merhamete ve üzüntüye iter.¹⁵⁶ İnsanlığın ortak kaderi olan ve bütün sarf edilen yaşantının nihayeti anlamına gelen ölüm gerçeği, anımsandığı anda öz acımayı uyandırır.

Merhamet, acı çekmesine rıza gösterilmeyen ötekinin bir an önce rahata kavuşması için gayret göstermektir. Bu duygunun benimsenme derecesi o kadar güçlüdür ki hem ötekinin acısını hissettirir hem de insan içgüdülerinin arasında yer bulur. Kendilik öz refahını ister gibi acısını hissettiği mağdurun refahını ister. Özdeşleşme yaşanmasıyla ayrımlar ortadan kalkar ve karşılıklı anlayış davranışlara hâkim olur. Artık mağdurun acısına paydaşlık söz konusudur ve dert ortaklığı bağlayıcı hâle gelir. Vicdanın görüngüsü merhamet sayesinde kişi “serbestçe hakiki adalet ve insan sevgisine”¹⁵⁷ ulaşır ve insanları kibarlık ve

¹⁵⁴ André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 138.

¹⁵⁵ Artur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 60.

¹⁵⁶ a. g. e. , s. 62.

¹⁵⁷ a. g. e. , s. 81.

cömertlikle bütün kılmaya götüren birliktelik yolundaki engeller aşılr. Kavramın aşkın anlamı nedeniyle Schopenhauer, merhameti yalın psikolojik incelemenin ötesinde metafizik dikkate değer bulur.¹⁵⁸ Düşünür, merhametin zıttı, ötekinin acısından haz almak, zalimlik ve gaddarlık anlamlarını içeren merhametsizliği yerer ve bu açılardan da Kant'a muhalefet eder. Ancak J. J. Rousseau'yu, bilge tavrı, önyargıları önemsememesi ve merhamete değer verişinden dolayı onaylar.¹⁵⁹ Merhamet ötekini yaralama arzusu besletmez, bilakis mecruh kişinin ihtiyacını görmeye dönüktür. Merhametin vicdani tatmin de sağlaması, kendiliği doyuma, ruhsal coşkunuğa ve insanları sevmeye eriştiğini kanıtlar. Dolayısıyla merhametli birinin güvenilir, zararsız ve adil olduğu düşünülebilir. Hatta bir odaklanma yöntemi olan merhamet, hayvanları da koruma altına almak, çileden ve cefadan kurtarmak gibi eğilimleri de kapsar. Bencilliğin her türlü reddedildiği sürece hayvan da merhametin nesnesi yapılabilir. Hoş olmayan bir duruma maruz bırakılan hayvan, yardımın hedefi, acımanın ve şefkatin muhatabı olabilir.

1. 2. 1. Acının Yansıması ve Nietzsche'nin Merhametsizliği

Metafizik bir çıkarsama şeklinde yorumladığı merhameti adaletin aslı kabul eden Schopenhauer'un tersine Nietzsche, bu duyguyu yaşamla doğru bir bağ kuramamış kişilerin üretimi olarak görür. Nietzsche'nin eserleri üzerinden tayin ettiği düşüncesi, Schopenhauer'un acı karşısında beliren "çileci ahlak"ına cevap niteliğinde bir söylem oluşturmaktır.¹⁶⁰ Çünkü ahlak, Schopenhauer için acı dolu bu yaşamda kendiliği felaha erdirecek yolların toplamıdır. O, "insan hayatını pek çok şekliyle sadece acı çekmekten ibaret"¹⁶¹ sayar. Merhamet ise acı karşısında varılan, acıya şahit olmanın getirdiği doğal sonuçtur. Merhametli olan sadece ızdırap çeken insanlara değil zor durumdaki tüm canlılara karşı bir tinsel genişleme/açılma yaşar ve edindiği bilgelikle ahlaki üstünlüğünü pekiştirir. Merhametten yoksun olmaksın insanlık dışı bir alanı işaret eder. Acı bu paradigmada merhamete kıyı olarak varlık kazanır.¹⁶² Ardından yumuşaklığı sağlayan vicdan kaideleri uygulanır. Burada felaket bağlayıcıdır.

¹⁵⁸ a. g. e. , s. 86.

¹⁵⁹ a. g. e. , s. 105,129-130.

¹⁶⁰ Adnan Esenyel, *Nietzsche Sokrates'i Neden Öldürdü?* (Ankara: Fol Yayınları, 2020), s. 22.

¹⁶¹ Artur Schopenhauer, *İsteme ve Tasavvur Olarak Dünya*, çev. A. Onur Aktaş (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), s. 468.

¹⁶² André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s142.

Merhameti bencillikten ari, masum bir duygu ve ahlaklılığın dayanağı olarak görmeyen Nietzsche, bilinç dışını irdeleyerek bu duyguyu anlamlandırır. Ötekine merhamet göstermek aslında haz duygusundan ileri gelir ve çıkar barındırabilir. Alman düşünür için ötekinin acısı haz kaynağı şeklinde algılanır. Merhamet eden kendilik, alttan alta acıya şahitliği haz alma dekoru olarak kabul edebilir. Eğer merhamet göstermek eylemselliğe yöneltirse, bu defa da acı çeken mağdur üzerinde güç uygulama ve egemenlik kurma bir tatmin doğurabilir. Ötekinin sıkıntıları ve dertlerinin yansımasıyla doğan merhametin, acıyı benimsettiği ve içselleştirdiği düşünüldüğü takdirde, merhamet gösteren kendiliğin aslında öz acısını ortadan kaldırmaya giriştiği söylenebilir. “Bu bağlamda merhamet kişi tarafından başkasının acısını durdurmak üzere icra ediliyor gibi görünmesine rağmen o esas olarak kişinin kendi acısını ortadan kaldırması ile ilgilidir. Bu yüzden merhamet temelli bir eylemde kişi nihai olarak sadece kendi acısına son vermeyi hedeflemektedir.”¹⁶³ Fakat yine de merhametin, acının bir yansıması olduğu savı ihmal edilmemelidir.

Acıya panzehir olarak daha çok/daha iyi sevinmeyi öneren Nietzsche, bu yolla acı çekmenin ve acıyı düşünmenin kısıtlanacağını ifade eder. Acıyı unutma yetisi merhametin gerekliliğini ortadan kaldırabilir. Çünkü düşünür, muzdaribin utancına tanık olmaktan ve ona el uzatılmasının gururunu incitmesinden çekinir.¹⁶⁴ Yaşantının getirisi olarak iyilikseverlik ve onun fenomenlerinden merhamete “güvensizlik” duyan Nietzsche bu duygulanımı, “gerçekte güçsüzlüktür, uyarılara karşı direnç yeteneksizliğinin özel durumlarıdır benim için; yalnız *décadent*’lar için bir erdemdir acıma”¹⁶⁵ ifadeleriyle tanımlar. Acı karşısında beliren merhamet, suç işleme imtiyazını ortadan kaldırabilir ve Nietzsche’ye göre sona erdirilmesi gereken bir fazilettir. Çünkü Nietzsche sefaletin olmadığı bir dünya arzular. Yoksunluğun, ihtiyacın giderilmediği bir yaşamda merhamete gerek kalmayacaktır. O, “İnsanın daimi bir kul ya da köle ahlakına mahkûm olmadığı, aksine, kendisini tanrılaştırabildiği bir seviyeye yükselmesini”¹⁶⁶ amaçlar. Merhameti kurgulayabilecek olan acı ise paylaşılması ve birlikte giderilmesi gereken bir olgu değildir:

¹⁶³ Adnan Esenyel, “Merhamet, Acı ve Kurtuluş: Yaşamın Anlamsızlığı Karşısında Schopenhauer ve Nietzsche”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35 (2023), s. 15.

¹⁶⁴ Friedrich Nietzsche, *Kâhin-Bir Nietzsche Seçkisi*, çev. Sedat Umrar (Ankara: Fol, 2019), s. 235.

¹⁶⁵ Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo-Kişi Nasıl Kendisi Olur*, çev. Can Alkor (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998), s. 18.

¹⁶⁶ Georg Simmel, *Schopenhauer ve Nietzsche*, çev. Emre Güler (İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2022), s. 21.

“Bizim merhametimiz yüksek, uzak görüşlü bir merhamettir: - insanın nasıl küçüldüğünü, sizin onu nasıl küçülttüğünüzü görüyoruz! – tam da sizin merhametinize tarifsiz bir endişeyle baktığımız, kendimizi bu merhamete karşı savunduğumuz anlar var -, sizin ciddiyetinizi herhangi bir ciddiyetsizlikten daha tehlikeli bulduğumuz anlar. Mümkünse – bundan daha çılgın bir “mümkünse” yoktur – acıyı ortadan kaldırmak istiyorsunuz; ya biz? Her zamankinden daha büyük ve daha kötü acılar istiyoruz!”¹⁶⁷

Görüldüğü gibi merhamet, kendiliğin kabulünü önleyen ve olgunlaşmayı sağlayacak acılarla tek başına mücadele şansını kişinin elinden alan bir kavram olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Nietzsche, merhamete mesafe koşulu getirir. Uzaklık öyle olmalıdır ki mağdur/acı çeken merhamet gördüğü kişiyi duyumsamasın. Bu, düşünürün merhamet etmedeki tatmin duygusunu hoş bulmamasından kaynaklanır. Çünkü Nietzsche’ye göre merhamet gösteren kendilik, mağdur/acı çeken öteki üzerinden bir güven ve egemenlik doyumunu yaşar. Acı ise kişisel çaba alanıyla sınırlandırılmalı ve insanın yükselmesine vesile olacak bir olgu şeklinde anlamlandırılmalıdır. Merhamet, acı çekmenin yaratıcı etkisini ve kendiliği inşa eden değerini azaltmaktadır. “Merhamet duygusunun özünde acıyı gerçekte olandan arındırma vardır”¹⁶⁸ görüşündeki Nietzsche, erginleşme için merhametsiz olmayı yani kendi merhamet algısını öne sürer. Çünkü merhamet aslında gerçek acıyı göz ardı eder, zayıflığın ve yetersizliğin verdiği acıyı artırırken, düzmece bir bağlılık kurarak yaşam mücadelesini de değersizleştirir. Merhamet, acının toplumsallaşmasına, özgeciliğin kendiliğin önüne geçmesine ve kişinin, onu dayanıksız kılan sürü psikolojisine/ahlakına mecbur olmasına sebep olur. Nietzsche için bütün bunlar zayıflıktır. Fakat buradaki merhametsizlik, gaddarlık veya zalimlik içermekten ziyade, muzdaripteki kendilik bilincine saygılı şekilde ve mühim gördüğü acıyı şiddetlendirmeden tahammül gücünü artırmaktır.¹⁶⁹

1. 2. 2. Duygulanımdan Kök Alan Ahlak

İnsanların acıya duyarlılığını ölçü kabul eden Schopenhauer¹⁷⁰, merhameti ahlakın “arkhe”si (başlangıç/öncül) olarak yorumlar. Ahlaklılık, bencil davranışlardan sıyrılmak, duygudaşlık kurabilmek, bireysel aşkınlığın ardından sevgi duymak ve nihayetinde adil olabilmek demektir. Bütün bunların kök aldığı olgu merhamettir. Dolayısıyla merhamet,

¹⁶⁷ Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), s. 153.

¹⁶⁸ Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, trans. J. Nauckhoff (New York: Cambridge University Press, 2013), pp. 187.

¹⁶⁹ Volkan Ay, “Nietzsche’de ‘Merhamet’ Kavramının Yeniden Değerlendirilmesi”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, c. 3, S. 1 (Ankara 2013), s. 212.

¹⁷⁰ Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2014), s. 13.

kişiler arası uyumu gözeten ahlakın özüdür. Öteki üzerinden yaşanan bir deneyimle ortaya çıkan merhamet, sevgi veya şefkat bağıyla ve soyutlanmayı reddederek deneyimlenir. Aksi ise hınç ve nefret beslemek, intikam hırsına kapılmak, ötekinin acısından haz almak gibi bencilce hislerin etkisine girmektir.¹⁷¹ Merhamet özdeşliği sağladığı için ahlaka zemin hazırlar. Böylece acımasızlık ötelenir, dayanışma ilkesi daha da önemsenir. Schopenhauer “Gerçek ahlâklılık duygusu, gerçek ahlâkî davranışlar, insanın kendi istenci tarafından oluşturulmuş olmalıdır. Kişiler bu bahsettiğim ahlâk duygusunu, bireyler olarak, başkalarının isteme duygularını da kabul ederek oluşturmalarıdır”¹⁷² sözleriyle ahlakın temelde yer alan ötekini göz önüne alma olgusunu vurgular. Bu diğerkâmlık, merhametin bir hasletidir. Ahlak da merhamet temelinde yükselen ve insana olgunluk katan bir değerler zümresidir. Merhametin kaynaklandığı vicdanda “hüküm ve duygu birlikte bulunur.”¹⁷³ Bu nedenle de ahlaki bir duygu olan merhametin doldurduğu hüküm verici vicdan, önceden zihinlerde tasarlanana temyiz eder. Merhameti ahlakla ilişkilendirmeyen ve zayıflık olarak gören Kant’ın aksine Schopenhauer, gerçek sevginin merhametten temellendiğini düşünür. Kant’a da itiraz içeren bu düşünceye göre, merhametin yer almadığı sevgi kümesi bencillikle doludur.¹⁷⁴ Nietzsche için de merhamet ahlakı kurgulayan bir olgudur, fakat ona göre ortaya çıkan ölüm sonrasının yüceltilmesi üzerinden maddi âlemin küçültülmesi, mücadelenin değersizleştirilmesi ve acımayı sürü ahlakına yönlendiren/bağlayan bir etken hâldir. İki düşünür arasındaki fark da burada kendini gösterir. Nietzsche’nin merhamete yönelttiği eleştirel tavrının asıl hedefi geleneksel ahlak, kendi ifadesiyle sürü ahlakıdır. Çünkü ona göre bu duygu “... otokontrol ve kişisel kayıtsızlığın yerine seçici olmayan, ayırım yapmayan bir vericilik yerleştirir”.¹⁷⁵ Nietzsche ne acıya yönelen telafi ve iyileştirme girişiminde ne de iyi niyet göstermede ahlaklılık görür. Acının, varoluşsal gelişimin bir basamağı olduğundan, kesintiye uğraması ahlakla bağdaşmaz. O, insanı zayıflatan, mahrum bırakan ve kaybettiren bir merhametin temelindeki ahlak ilkelerini yanıltıcı bulur.

Merhamet düzeneğini çalıştıran vicdan, kendiliği ahlaki davranma bakımından ve içsel olarak yüreklendirir. Adaletsizliğin ve sevgisizliğin zıttı olan vicdani duygular, doyuma

¹⁷¹ a. g. e. , s. 49.

¹⁷² Artur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 46.

¹⁷³ Alexis Bertrand, *Ahlâk Felsefesi*, çev. Salih Zeki (Ankara: Akçağ Yayınları, 2022), s. 31.

¹⁷⁴ a. g. e. , s. 59.

¹⁷⁵ Georg Simmel, *Schopenhauer ve Nietzsche*, çev. Emre Güler (İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2022), s. 220.

ulaştırır. Öz denetim ve yargılama yapabilen kendilik, ahlaki olanın sınırlarında kalır. Aksi hâlde ise merhametsizlik ve kötü niyetten ziyade, zalim ve insafsız olmaya sürüklenebilir. Vicdan ve merhametin üzerine bina edilen ahlak, benimsendiği takdirde beğeni ve ilgi doğurur.¹⁷⁶ Eğer kendilik ötekinin acısına tanık olmayla harekete geçiyorsa, özen gösterme ve sınırlandırma söz konusudur. Ötekini etkileyebilecek her türlü yapıp etmenin amacı, zarar vermeme hatta yardım etme olur. Bu esas üzere davranışlarını şekillendiren kendilik bencillikten soyutlanır, merhamet beslemeye başlar.¹⁷⁷ Merhamet odaklı yaklaşım, taşıdığı ahlaki değerle önem kazanırken, ahlaklılık da merhamet güdüsüne dayanmaktadır. Ahlak, işlevsel olması ve sorumluluk bilincini hâkim kılması için merhamete gereksinim duyar.¹⁷⁸ Bunlara, bütünleştiren toplumsal bağlılık da eklenebilir. Nihayetinde müşterek olmayı da imleyen ahlak, merhametin ötekine meyleden kapsayıcılığından güç alır.

David Hume “Hukuksuz niyetlerimizi dizginleyen tek denetim”¹⁷⁹ diyerek tanımladığı merhameti eylemleri de ölçen bir düzenek olarak sunar. Bu, vicdan ve merhametin ilişkisini ve iç içe geçmişliğini somutlar. Öz denetim sağlayan vicdan, merhamet hamlesiyle görünürleşir. Merhametin toplumsal bir erdem olarak işlemesi de yararlılık koşuluyla doğrudan bağlantılıdır. Müesses ahlak, yüceltici bir erdem olan merhametle bütünlenir. Bu nedenle merhamet ahlaklılığın bir belirtisi olarak toplumsallığı mümkün kılan ve dayanışmayı kurgulayan bir kavramdır.

1. 2. 3. Teolojik Görüngüler

Başta İslam olmak üzere neredeyse bütün dinler merhameti, Tanrı kaynaklı addeder. Esasında bu kavram, yaratıcı gücün, soyut varlığına rağmen, madde evrenindeki yansıması ya da kendini duyumsatma biçimidir. Din olgusunun esas amacı kişinin duyarlık derecesini artırarak erginleşmeyi sağlamak olduğundan, etkileşim ve ilişkiyi düzenleyici bir içeriğe de sahiptir. Bu nedenle ötekilerle kurulan ilişkilerin merhamet temelli olması, din tarafından örgülenen ahlak anlayışına da hizmet eder.¹⁸⁰ Ruhsal bir donanım olan merhamet, handiyse bütün dinî öğretiler açısından sevgisizlik, düşmanlık, nefret ve bencilliğin yerine tercih edilir bir konumdadır.

¹⁷⁶ a. g. e. , s. 76.

¹⁷⁷ a. g. e. , s. 80.

¹⁷⁸ Bryan S. Turner, *Klasik Sosyoloji*, çev. İdil Çetin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 162.

¹⁷⁹ David Hume, *Ahlak*, çev. Nil Şimşek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), s. 33.

¹⁸⁰ Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, çev. Işitan Gündüz (İstanbul: Say Yayınları, 2000), s. 54.

İslam'da sure veya duaları okumadan önce ve herhangi bir işe başlarken söylenmesi düstur hâlini almış olan besmele, merhametle aynı kökten türeyen “rahman” ve “rahim” kelimelerini barındırır. Bu, merhametin dinî açıdan ilk adımın önemine haiz olduğuna işaret eder. Yüce değerlerin kaynağı Tanrı'nın varlığa yönelen lütuf ve ihsanı, merhametle açığa çıkar. Anlam içeriği olarak daha çok rahmet kelimesiyle Kur'an'da karşılık bulan kavram, kemale ermeyi sağlayan Tanrı vergisi bir iyilik aracı şeklinde alımlanır. Müslümanın merhametli davranması, Tanrı'nın seçkin varlığı karşısında teslimiyet göstermenin ve iradesine boyun eğmenin alameti¹⁸¹ sayılabilir. İslam'da Tanrı'nın merhameti, “insanlara her türlü maddî ve manevî nimetleri ihsan etmek, insanı sıkıntı, bela ve musibetlerden korumak ve kurtarmak, kusur ve günahları affetmek”¹⁸² olarak kavranır. Ayrıca Kur'an'la birlikte hadislerde de merhamet öncelenen ve yapılması özendirilen bir erdemdir.¹⁸³ Bir dinin peygamberi, yaşam macerası örnekleminde gelişmiş deneyim ve nitelikleri üzerinden, insanın ululuk atfedilen yaratıcının sonsuz merhametine ve merhametli olma buyruğuna uyarak vadedilene erişebileceğini gösterebilir. Merhametli olmak inanan kişinin vasıflarındandır. İslam'ın Kur'an ve hadislerle ortaya koyduğu öğretinin dayanaklarından olan merhamet, oldukça geniş bir kapsama sahiptir. Kendinden olsun ya da olmasın evvela muhtaç olanı aldırarak başlayan bu eğilim, derinlerde insanla birlikte hayvan ve bitkileri de odağa koyan, varlığı umursamayı ödev belleyen bir içkinlik taşır. Bu da iyilik etme iradesini güçlendirir. Dinlerin önerdiği, insanlar arasındaki dayanışma, yardımlaşma ve paylaşımı merhamet temelinde yaygınlaştırmak mümkündür. Merhamet, erdemlerin gerçekleşmesinde bir nevi başlangıç noktasını teşkil eder.

1. 2. 4. İki Hazırlayıcı Öncül: Sempati ve Empati

Merhametin eş anlamlısı denebilecek kadar yakınında yer alan sempati, hoşlanma, eğilim, yönelme, ilgi, katılım ve paydaşlık gibi karşılıkları içerir. Sempati hem gösterilen, olunan bir özellik hem de hissedilen, özümseyen bir duygu olarak kabul edilir. Bu iki farklı açılım rast geldiğinde, koştur olduğunda ise kişilere mutluluk veren bir tevafuk olarak görülür.¹⁸⁴ Duyumsama ve etkilenme şeklinde başlayan ve ortaklığa, katılmaya doğru

¹⁸¹ Joseph Runzo ve Nancy M. Martin, *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, çev. Gamze Varım (İstanbul: Say Yayınları, 2002), s. 92-93.

¹⁸² İsmail Karagöz, *Allah İnsan ve Merhamet* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), s. 27.

¹⁸³ Mustafa Çağrıcı, "Merhamet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet>, [28.11.2023].

¹⁸⁴ André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 132.

giden kavramın ikinci anlam çizgisi, daha çok empatiyi akla getiren ve ona kapı aralayan bir yönde ilerler. Çünkü sempati genel olarak hoşlanmanın gerçekleştiği, sıcakkanlılık gösterilen ve samimi olunan bir ortamla sınırlı kalır. Empati ise kişiyi merhamete götüren ikinci aşama olarak iştirak, kendini diğeriyle aynı saymak ve duygusal hissedarlık esaslarından teşekkül ettiğinden yapıp etmeye dönük bir tarafı da kapsar. Sempati hakikati salt olduğu yerden, kendi bakış açını görmeyi mümkün kılarken, empati ise öteki üzerinden, ötekinin yerine geçerek geliştirilen bir kavrama biçimidir. Bu nedenle de empati anlamayı şart koşarken sempati iyiliği istemeyle ve yakınlık duymayla yetinir. Birbirlerinin sınırlarında gezindikleri ve kapsamlarına dâhil oldukları durumların varlığı da bilinerek söylenirse, her iki duygu da merhamet erdeminin hazırlayıcı/gerçekleştirici/kurgulayıcı aşamalarıdır.

Ötekinin bungenliğini sezmek, soğukluk veya mesafenin yerine yakınlığı somutlayan davranışlar göstermek, heves ve heyecanına karşılık vermek anlamları gibi başkası için/adına hissedebilmek anlamına da gelen empati, paylaşmayı, sevinçte ve tasada bir olmayı gerektirir.¹⁸⁵ Ayrıca kendini karşıdakinin yerine koyma, bir anda iki kişi arasında bağ kurmayı kolaylaştıran duygu durumunu üstlenme ve ona olanın sana da olduğunu/olabileceğini varsayma içeriklerine de sahip olan empati, “gibi görmek” eyleminin gerçekleşmesidir. Empati, odağa konan, anlaşılacak istenen ve duygudaşlık kurulan kişi için oldukça haz veren bir özdeşleşme yaratabilir. Sıkıntıyı bölüşmeyi ve bu yolla da azaltmayı amaçlayan empatinin sevinci artırdığı ve kederi dağıttığı da söylenebilir.¹⁸⁶ Bu açılardan da üzüntü karşısında teselli ve mutluluğa yönelik tatmin yaşatması kaçınılmazdır. Ayrıca empatinin varlığı, “gerçek sorumluluğu ve gerçek suçluluk duygusunu”¹⁸⁷ kemale erdirir, böylece vicdanın batını yani içteki, derindeki yüzü belirir.

Merhamet, muhatap olunan acının etki dairesine girip hissedilmesinin ardından, ortaya çıkan deneyimi anlamayı koşut kılar. Ötekinin düşkünlüğü üzerine gösterilen sempati ve empati karşılıkları, hoşgörülü yaklaşımı doğurur. Ortak duygulanım olan sempati, bir anda üzüntü karşısındaki hassasiyetin artmasıdır. Doğal olarak merhamet gösteren

¹⁸⁵ Tiffany Watt Smith, *Duygular Sözlüğü-Acımadan Zevklenmeye*, çev. Hale Şirin (İstanbul: Kolektif Kitap, 2018), s. 77-80.

¹⁸⁶ Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Berkay Tartıcı (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2017), s. 26-27.

¹⁸⁷ Arno Gruen, *Empatinin Yitimi-Kayıtsızlık Politikası Üzerine*, çev. İlkunur İgan (İstanbul: Çitlenbik Yayınları, 2012), s. 145.

özneyle odağındaki nesne sempati sayesinde hâldaşlık ve duygusal paylaşım yaşar. Empati ise ötekine sıkıntı çektiren duyguyu fehmetmekle, sezebilmekle mümkün olur.¹⁸⁸ İşte merhametin belirmeye başladığı an, sempati ve empatinin peş peşe insan özünü kuşatmasıyla gerçekleşir. Sempatinin yarattığı hissetme ve empatinin gereği olan anlamının ardından/ötesinde merhamet, acıyı dindirmeyi amaçlar. Bu nedenle iki öncül de merhamete götüren kavramlar olmalarına rağmen, tek başlarına iyileştirici bir güce sahip değildir. Merhamet ise sempati ve empatinin hazırlayıcılığında bir duyarlık olarak gelişerek kalbin iradesinde acıya dönük bir sağaltma ve mutluluğa götüren bir güdüleme taşır.

1. 3. İLGİLİ ALANYAZIN

Vicdan ve merhamet kavramları yardımıyla edebî metne dair bir çıkarımda bulunan ve içerik analizini felsefî, sosyolojik veya psikolojik detaylar üzerinden yapan birtakım araştırmalar vardır. Çalışmamızla benzer bakış açıları, yöntem veya kavramsal açarı içeren ve temel paradigmalara yakınlık arz eden bu araştırmalar, tez veya makale türlerinde yazılmıştır. Ayrıca örnekleme hikâye, roman veya tiyatro olan araştırmalara da bulundurduğu tematik/izleksel çerçeveden dolayı değinilmiştir.

Zeynep Kerman'ın "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Merhamet Temi" yazısında, "tip, dekor ve konuşmalarda" realist yaklaşımın sezildiği Âkîf'in şiirlerindeki "merhamet temi"nin yapıcı/inşa edici rolüne dikkat çekilmiştir. O, toplumsal acılara eğilerek gözlemlerini dizelere taşıırken, iman ve onun vesile olduğu rahmet/merhamet fırsatıyla büyük badirelerin aşılabileceği gerçeğine de vurgu yaparak Tevfik Fikret'ten ayrılır. Ayrıca Kerman'a göre çocuklar, yaşlılar ve kadınlar onun şiirinde merhamet gösterilmesi gereken esas kişiler olarak yer alır.¹⁸⁹ Selma Baş'ın "Bir Merhamet Şairi Olarak Mehmet Akif" makalesinde ise farklı olarak şairin sözü geçen temi/temayı fertten topluma doğru genişleyen bir kapsamda ele aldığına ve bu yolla toplumsal bir panorama çizdiğine¹⁹⁰ işaret edilmiştir.

¹⁸⁸ Zeynep Özcan, *Merhamet Psikolojisi-Zihinsel İmgeler Işığında Merhamet* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), s. 75-76.

¹⁸⁹ Zeynep Kerman, "Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinde Merhamet Temi", *Türk Dili*, S 564 (Ankara 1998).

¹⁹⁰ Selma Baş, "Bir Merhamet Şairi Olarak Mehmet Akif", *Turkish Studies*, c. 7, S. 2 (Ankara 2012).

Mehmet Güneş'in "İsmail Safa'nın Şiirlerinde Merhamet Teması" başlıklı makalesinde, merhamet duygusunun hedefi olan "Yaşlılar", "Genç Kızlar/Kadınlar", "Çocuklar" ve "Fizikî Engelliler" tasnifi üzerinden şiirler incelenmektedir. İsmail Safa'nın merhamet temalı şiirlerini genellikle manzum hikâye formunda kaleme aldığını vurgulayan yazar, bu temin/temanın Türk edebiyatındaki gelişim seyrine ve "geniş tercüme faaliyetleri"nin etkisine de değinir.¹⁹¹ Yazarın "Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Vicdan" başlıklı bildirisinde ise "Savaş, Doğal Afet vb. Durumlar Karşısında İnsanın Çaresizliği, İsyanı ve Vicdan Duygusu", "Yoksul ve Çaresizlerin Mağduriyeti Karşısında Duyulan Vicdan Azabı" ve "İnsani ya da İdari Görevi İhmalden Kaynaklı Vicdan Azabı" konuları şiirlerin arka planına sirayet edebilmek için seçilmiştir. Çalışmamızda da uygulanan "Âkif'in şiirlerinde vicdanın hâlleri görülürken ilgili kısım/mısraların merhamet kavramıyla birlikte okunması gerektiği gibi hak ve adalet kavramlarıyla da birlikte değerlendirilmesinde" yarar olacağı sonucuna varılmıştır.¹⁹² "Hepimiz İnsanız, ama Vicdanımız da Var: Vicdanın Sesini 'Bi Sevmekten... Bi Ölümden', 'Sevgili Nefret' ve 'Geç Kalan Adam'ın Öyküsü', Hikâyelerinden Dinlemek"te örnekleme, Adalet Ağaoğlu, Hakan Şenocak, Sezai Karakoç ve Oğuz Atay'dan seçilen hikâyeler oluşturmıştır. Sürekli öz yargılama ve vicdan azabı yaşayan hikâye kişileri, geleneksel ve modern kendiliklerin vicdan temayüllerine göre ayrılmıştır.¹⁹³ Yine Mehmet Güneş'in "Gerçekten Suçlular mı? Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan*, *Kürk Mantolu Madonna* ve 'Hasan Boğuldu' Eserlerinde Vicdan" başlıklı yazısında ise yazar Sabahattin Ali'nin farklı edebî türlerde verdiği eserler vasıtasıyla okurda vicdan ve merhamet duygularını uyandırdığı çıkarımı üzerine gidilmiştir.¹⁹⁴ Hukuk ve vicdan çatışmasının irdelendiği "Hukukun Üstünlüğünden Vicdanın Üstünlüğüne: Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza* Romanı ile *Reis Bey* Piyesinde Hukuk ve Vicdan" bildirisinde ise karşılaştırmalı edebiyat yolu tutularak Raskolnikov'un hukukun yasalarına itibar etmeyişi ve Reis Bey'in merhameti

¹⁹¹ Mehmet Güneş, "İsmail Safa'nın Şiirlerinde Merhamet Teması", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 24 (İstanbul 2011).

¹⁹² Mehmet Güneş, "Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Vicdan", *III. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Burdur: MAKÜ Yayınları, 2021).

¹⁹³ Mehmet Güneş, "Hepimiz İnsanız, ama Vicdanımız da Var: Vicdanın Sesini 'Bi Sevmekten... Bi Ölümden', 'Sevgili Nefret' ve 'Geç Kalan Adam'ın Öyküsü', Hikâyelerinden Dinlemek", *Turkish Studies*, c. 12, S. 22 (2017).

¹⁹⁴ Mehmet Güneş, "Gerçekten Suçlular mı? Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan*, *Kürk Mantolu Madonna* ve 'Hasan Boğuldu' Eserlerinde Vicdan", *Hece-Susturulamayan Ses Sabahattin Ali Özel Sayısı*, c. 22, S 253 (Ankara 2018).

yücelten dönüşümü ele alınır. Ayrıca her iki eserde de “Hukuk elbette üstündür ancak vicdan daha da üstündür”¹⁹⁵ tezinin işlendiği ileri sürülür.

Ertan Engin’in “Ali Ekrem’in Şiirlerinde Merhamet Temi” adlı makalesinde merhamet gösterilesi kişiler olarak “Fakirler”, “Hastalar”, “Fizikî Engelliler”, “Geçinmek İçin Zor Şartlarda Çalışanlar” ve “Alkol Bağımlıları”nın yanı sıra bir de maruz bırakıldıkları kötü muameleyle şefkati celbeden “Hayvanlar” ele alınmıştır. Yine Ali Ekrem’in etki gücünü artırmak için ““Son Buse’de, kızın sıcak öpücüğüyle annesinin soğuk bedeni”¹⁹⁶ benzeri zıtlıkları kullandığı gerçeği, yazarın önemli belirlemelerinden biridir.

Ahmet Ferhat Özkan, acıma ve merhamet ayrımının ardından yoksulluğu bu duygu durumlarının tetikleyicisi olarak ele aldığı “On Dokuzuncu Yüzyıl Türk Romanında Acıma veya Merhamet Uyandıran Bir Durum Olarak Yoksulluk” makalesinde Ahmet Midhat’ın romanlarındaki toplumsal boyutlara ulaşmayan, görünür olmaktan uzak yoksullukla, Halit Ziya’nın romanlarındaki gerçekçi bir bakış açısıyla problem hâlinde sunulan yoksulluğu karşılaştırılır.¹⁹⁷ Sonucunda ise “acıma”nın estetik bağlamda işlenen bir duygu olmayı aşarak yoksullukla birlikte politize edilebileceği gerçeğine ulaşılmıştır.

Ezgi Şahin yüksek lisans tezi olan “Kurmaca Retoriği Bakımından Halit Ziya Uşaklıgil’in Hikâyelerinde Acıma ve Merhamet Duygularının Görünüş Biçimleri”nde acıma ve merhamet temalarının yapısal elemanlar vasıtasıyla nasıl somutlaştırıldığını kurmaca retoriği üzerinden incelenmiştir. Burada farklı olarak temaların anlatıcı ve bakış açısı bağlamında ele alınışının irdelenmesi, anlatıcının yaklaşımına ve duygu durumuna dair bazı çıkarımlara varılmasını doğurmuştur. Yine hikâyelerdeki nesneler de psikolojilere görünürlük kazandırma özellikleriyle ve simgeleştirilme amaçları düşünülerek tez kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁹⁸ Hatice Ebrar Akbulut ise “Nuri Pakdil’in Tiyatrolarında Vicdan” adlı yüksek lisans tezinde Kur’an’a dayanan bir vicdan anlayışını örneklemeye çalışmıştır. Nuri Pakdil’in tiyatrolarında yer alan Kur’an göndermeleri,

¹⁹⁵ Mehmet Güneş, “Hukukun Üstünlüğünden Vicdanın Üstünlüğüne: Dostoyevsky’nin Suç ve Ceza Romanı ile Reis Bey Piyesinde Hukuk ve Vicdan”, *Kaldırımlar’dan Sakarya’ya Necip Fazıl Sempozyumu Bildirileri Kitabı II. Cilt* (Yozgat: Ankara Ofset, 2017).

¹⁹⁶ Ertan Engin, “Ali Ekrem’in Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 28 (İstanbul 2013).

¹⁹⁷ Ahmet Ferhat Özkan, “On Dokuzuncu Yüzyıl Türk Romanında Acıma veya Merhamet Uyandıran Bir Durum Olarak Yoksulluk”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi*, c. 5, S. 1 (2021).

¹⁹⁸ Ezgi Şahin, “Kurmaca Retoriği Bakımından Halit Ziya Uşaklıgil’in Hikâyelerinde Acıma ve Merhamet Duygularının Görünüş Biçimleri”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2021).

emrolunan ve nehyedilen şeylerin vicdan düzleminde edindiğı öneme atfen yer alır¹⁹⁹ ve araştırmacı buradan hareketle ondaki din-Tanrı düşüncesinin temeline eğilir.

¹⁹⁹ Hatice Ebrar Akbulut, “Nuri Pakdil’in Tiyatrolarında Vicdan”, (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019).

BÖLÜM II

YÖNTEM

1860-1923 yılları arasında Türk şiirini oluşturan eserlerin vicdan ve merhamet temaları/izlekleri etrafında incelendiği bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. “Doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik”²⁰⁰ ve “kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı bulundukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan”²⁰¹ bir yöntem olarak nitel araştırma, elde edilen veriler üzerinden ilk defa ortaya konan sonuçları bir ilişki ağı içerisinde modellemektir. Ayrıca çalışmada “Tümevarım ve tümdengelim arasında gidip gelen kompleks muhakeme”²⁰²ye dayalı yaklaşım, esnek bir araştırmacı ve araştırma süreciyle vicdan ve merhamet sosyal olgularının kurduğu örüntü ve temalar, “atfettikleri anlamlara değinerek”²⁰³ yenileşme devri Türk şiiri ortamında değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

2. 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmaya konu olan yeni Türk şiirinin bahsi geçen yıllar arasındaki evresi, içkin olduğu vicdan ve merhamet fenomenlerinin yarattığı anlam dünyasını açığa çıkarmak amacı doğrultusunda, “Nedir?”, “Ne ile ilgilidir?” ve “Nelerden oluşmuştur?” sorularına yanıt aranarak tarama modeli yardımıyla irdelenmiştir. Bu model “önceden tutulmuş çeşitli kayıtlara (yazılı belge ve istatistikler, resimler, ses ve görüntü kayıtları vb.) eski kalıntılar ve alandaki kaynak kişilere başvurarak elde edeceği dağınık verileri, kendi gözlemleri ile, bir sistem içinde bütünleştirerek yorumlamak”²⁰⁴ imkânı tanır. Ayrıca çalışmamız, “belli bir zaman içerisindeki çoklu sınırlandırılmış sistemler (durumlar)”²⁰⁵ demek olan Tanzimat’tan Cumhuriyet’e yeni Türk şiiri hakkında “çoklu bilgi

²⁰⁰ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), s. 39.

²⁰¹ a. g. e. , s. 40.

²⁰² John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri-Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013), s. 46.

²⁰³ a. g. e. , s. 44.

²⁰⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar-İlkeler-Teknikler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), s. 77.

²⁰⁵ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri-Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013), s. 97.

kaynakları”²⁰⁶yla toplanan detaylı ve derinlemesine veri, vicdan ve merhamet gibi “bir durum betimlemesi ya da durum temaları”²⁰⁷ ortaya konularak incelenebildiğinden dolayı durum çalışmasıyla desenlenmiştir.

2. 2. Evren ve Örneklem

Modern Türk edebiyatının erken dönemini kapsayan bu çalışmanın hakkında görüş bildirilecek evreni, 1860 ile 1923 yılları arasında yazılmış/yayımlanmış şiirler ve bunların daha sonradan bir araya getirilmesi (toplu ya da bütün) gibi farklı biçimlerde hazırlanmış baskılarıdır. Örneklem ise vicdan ve merhamet kavramlarını imleyen tema, izlek, imge, simge, olay, eylem ve benzeri görüngüleri barındırmasıyla temsil yeterliliği kabul görmüş eserler kümesinden oluşmuş ve Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1. “Türk Şiirinde Vicdan ve Merhamet (1860-1923)” başlıklı doktora tez çalışmasının örneklemini

Yazar	Eser
1. Abdülhak Hâmid Tarhan	<i>Bütün Şiirleri</i> , haz. İnci Enginün
2. Abdülhalim Memduh	<i>Tasvir-i Hissiyat</i>
3. Abdülhalim Memduh	<i>Tasvir-i Vicdan</i>
4. Ahmet Hâşim	<i>Bütün Şiirleri</i> , haz. Necati Tonga
5. Ali Ekrem	<i>Vicdan Alevleri</i>
6. Ali Ekrem	<i>Ordunun Defteri</i>
7. Ali Ekrem	<i>Zilâl-i İlham</i>
8. Ali Ekrem	<i>Kasîde-i Askeriyye</i>
9. Celal Sahir	<i>Siyah Kitap</i>
10. Celal Sahir	<i>Beyaz Gölgele</i>
11. Celal Sahir	<i>Buhran</i>
12. Celal Sahir	<i>Kardeş Sesi</i>
13. Cenab Şahabeddin	<i>Bütün Şiirleri</i> , haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman
14. Enis Behiç	<i>Miras</i>
15. Fâik Âli Ozansoy	<i>Hicrân</i> , haz. Selahattin Çitçi
16. Fâik Âli Ozansoy	<i>Leyâl-i Hayâl</i> , haz. Selahattin Çitçi
17. Fâik Âli Ozansoy	<i>Mezâmîr</i> , haz. Selahattin Çitçi
18. Fâik Âli Ozansoy	<i>Yuva</i> , haz. Selahattin Çitçi
19. Fâik Âli Ozansoy	<i>Temâsil</i> , haz. Selahattin Çitçi
20. Fâik Âli Ozansoy	<i>Elhân-ı Vatan</i> , haz. Selahattin Çitçi
21. Fâik Âli Ozansoy	<i>Fânî Tesellîler</i> , haz. Selahattin Çitçi
22. Faruk Nafiz Çamlıbel	<i>Han Duvarları</i>
23. Halit Fahri	<i>Cenk Duyguları</i>
24. Hüseyin Sîret	<i>Leyâl-i Girizân</i>
25. Hüseyin Suad Yalçın	<i>Lâne-i Melâl</i>
26. İbrahim Alâettin	<i>Çocuk Şiirleri</i>
27. İbrahim Alâettin	<i>Güft ü Gû</i>
28. İsmail Safa	<i>Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri</i> , haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül

²⁰⁶ a. g. e. , s. 97.

²⁰⁷ a. g. e. , s. 97.

29. Mehmed Celâl	<i>Sürûd</i>
30. Mehmed Celâl	“Bir Çocuğun Kitâbe-i Seng-i Mezârı”
31. Mehmet Âkif	<i>Safahat</i> , haz. Salim Çonoğlu
32. Mehmet Emin Yurdakul	<i>Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri-Fevziye Abdullah Tansel</i> , haz. Abdullah Uçman
33. Menemenlizâde Mehmed Tâhir	“ <i>Mersiye Olacaktı</i> ”
34. Menemenlizâde Mehmed Tâhir	<i>Elhan</i>
35. Menemenlizâde Mehmed Tâhir	<i>Yâd-ı Mâzî</i>
36. Menemenlizâde Mehmed Tâhir	“Bir Ufak Muhaverecik”
37. Muallim Naci	<i>Muallim Naci’nin Şiirleri</i> , haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay
38. Nâbizâde Nâzım	<i>Mini Mini Yâhûd Yine Heves</i>
39. Nâbizâde Nâzım	<i>Heves Ettim</i>
40. Nâbizâde Nâzım	<i>Hâtırâ-i Şebâb</i>
41. Namık Kemâl	<i>Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri</i> , haz. Önder Göçgün
42. Namık Kemal-Hüseyin Sîret	<i>İki Kaside-Sultan Hamid ve Enver Paşa Hakkında</i>
43. Nigâr Hanım	<i>Toplu Şiirleri</i> , haz. Refika Altıkulaç Demirdağ
44. Orhan Seyfi	<i>Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi</i>
45. Recaizade Mahmut Ekrem	<i>Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II</i> , haz. Parlatır, İsmail, Çetin, Nurullah ve Sazyek, Hakan
46. Rıza Tevfik Bölükbaşı	<i>Serâb-ı Ömrüm</i> , haz. Abdullah Uçman
47. Süleyman Nazif	<i>Firâk-ı Irak</i> , haz. Hüseyin Özdemir
48. Süleyman Nazif	<i>Malta Geceleri</i>
49. Süleyman Paşa-zâde Sami Bey(Süleyman Nesib)	<i>Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat</i> , haz. Şevket Toker
50. Şinasi	<i>Bütün Eserleri</i> , haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin
51. Tahsin Nahit	<i>Bütün Şiirleri</i> , haz. Ahmet Koçak
52. Tevfik Fikret	<i>Bütün Eserleri Eleştirel Basım</i> , haz. Nâzım Hikmet Polat
53. Yahya Kemal	<i>Kendi Gök Kubbemiz</i>
54. Ziya Gökalp	<i>Ziya Gökalp Külliyyatı- I Şiirler ve Halk Masalları</i> , haz. Fevziye Abdullah Tansel
55. Ziya Paşa	<i>Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri</i> , haz. Önder Göçgün

2. 3. Veri Toplama Araçları

Sonuca varabilmek için edinilen bilgi veya anlam çıkartmada kullanılan veri, Türk şiirinin belirlenmiş aralığı gözlenip kayıt altına alınarak vicdan ve merhamet düzleminde incelenmiştir. Araştırma verilerinin elde edildiği kitaplar, çeşitli mecralardan satın alınmakla birlikte İstanbul Medeniyet Üniversitesi Kütüphanesi, Tarsus Üniversitesi Kütüphanesi ve Mersin İl Halk Kütüphanesi vasıtasıyla okunmuştur. Ayrıca bazı şairlerin kitaplaşmamış, süreli yayınlarda kalmış şiirlerine ya da günümüz harflerine aktarılmamış eserlerine ulaşmak için de Millî Kütüphane, Atatürk Kitaplığı ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu’nun sunduğu dijital ortam kullanılmıştır. Yayın tarama sürecinde uzman bilgisine ve kurumların yardımına başvurulmuş, kitapların fiş kataloğu ve temel kaynak kitapları dikkate alınmış, genel ağ bağlantılarından

yararlanılmıştır²⁰⁸, nihayetinde ise sıralanan veri toplama araçlarıyla hedeflenen dokümanlara ulaşılmıştır. “Amaca uygunluk”, “kaynağa uygunluk” ve “gerçeğe uygunluk”²⁰⁹ ilkeleri gözetilerek veriler kayıt altına alınmıştır.

2. 4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri olarak nitelenen dönem veya olgu hakkındaki yazılı materyallerin çözülmesi gerektiğinden doküman analizi yöntemi kapsamında, “dokümanlara ulaşma”, “özgünlüğü kontrol etme”, “dokümanları anlama”, “veriyi analiz etme” ve “veriyi kullanma”²¹⁰ aşamaları takip edilmiştir. Bunlar ve karşılığında gerçekleştirilen uygulamalar Tablo 2’de şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 2. Doküman Analizi Aşamaları ve Uygulamalar

Doküman Analizi Aşamaları	Uygulamalar
1. Dokümanlara Ulaşma	Araştırmada kullanılan dokümanlar, 1860-1923 yılları arasında yayımlanan şiirler/şiiir kitapları, bunları inceleyen/açıklayan ve dönem hakkında yazılan belge ve dokümanlardır. Yukarıda söz edilen kütüphaneler, dijital imkânlar ve satın alınma yoluyla bu dokümanlara ulaşılmıştır.
2. Özgünlüğü Kontrol Etme	Dokümanlar, resmi kurum/kuruluşların kütüphaneleri ve resmi onaylı/saygın yayınevlerinden temin edilen birincil ve ikincil kaynaklar olduğundan uzmanlar tarafından gözden geçirilmiştir. Ayrıca yeni baskıları yapılan kitaplar ve farklı biçimlerde bir araya getirilen şiirler de ilk hâlleri/orijinalleri kontrol edilerek esas alınmış, bunların konu edinilen olgularla/kavramlarla bağı denetlenmiştir.
3. Dokümanları Anlama	Sözlükler ve ikincil kaynaklar ışığında anlaşılmaaya çalışılan şiirler, derinlemesine çözümlenmiş, konu edinilen olgular/kavramlar üzerinden karşılaştırılmış ve Osmanlı Türkçesi kapsamında olanlar da araştırmacı tarafından günümüz harflerine aktararak okunmuştur.
4. Veriyi Analiz Etme	Burada çok boyutlu ve detaylı bir yorumlama için betimsel analiz ve içerik analizi bir arada kullanılmıştır.
5. Veriyi Kullanma	Veriler, bilimsel etik kuralları çerçevesinde ve belirlenen temalar/başlıklar altında yorumlanarak/değerlendirilerek raporlanmıştır.

Nitel araştırmada veri analizi “daha önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır”²¹¹sa betimsel analiz söz konusu olur. Bu çalışmada da bulgular yoruma tabi

²⁰⁸ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar-İlkeler-Teknikler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), s. 189.

²⁰⁹ a. g. e. , s. 192.

²¹⁰ N. Forster’dan aktaran Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), s. 193

²¹¹ a. g. e. , s. 224.

tutulmuş ve sistematik başlıklar altında betimlenmiştir. Daha sonraki açıklamalar ise neden-sonuç ilişkisi içerisinde yapılmıştır. Vicdan ve merhametle ilgili oluşturulan kavramsal çerçeveden hareketle belirlenen temalar, verilerin işlenmesini kolaylaştırmıştır. Yapılan tanımlar doğrudan ve dolaylı alıntılarla desteklenmiş, birbiriyle ilişkilendirme ve tek başına anlamlandırma yolu tutulmuştur. Ardından veriler, “içerik analizinde daha derin bir işleme tabi tutulur ve betimsel bir yaklaşımla fark edilemeyen kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir”²¹² şekilde ele alınmıştır. İçerik analizi yöntemiyle de arka plandaki gerçekler ve anlamları açığa çıkartmak amaçlanırken “birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek”²¹³ yorumlamak arzulanmıştır. Bu iki nitel araştırmada veri analizi yöntemiyle (betimsel analiz ve içerik analizi) hem “Ne?” hem de “Nasıl?” sorularına yanıt aranmıştır.

²¹² a. g. e. , s. 227.

²¹³ a. g. e. , s. 227.

BÖLÜM III

BULGULAR VE YORUMLAR

3. 1. MODERN TÜRK ŞİİRİNDE VİCDAN VE MERHAMET GÖRÜNÜMLERİ

3. 1. 1. Tanrı Kaynaklı veya Tanrı'ya Dönük

Denge ve ölçü üzere kaim olduğu varsayılan vicdan, İbrahimî dinler başta olmak üzere, hemen hemen bütün inançlar çerçevesinde ele alınır ve yaratıcının yüklediği bir vasıf olarak düşünülür. Bu da vicdana bir kutsiyet katarken aynı zamanda hatasızlık payesi de verir. Kavram, âdeta Tanrı'nın içsel tecelligâhı ve kök verdiği bilgelik şeklinde algılanır. Ayrıca hesap verme düsturu akla geldiğinde, ilahi olana yönelik başka bir tarafı da görülür. Bu bakımdan vicdan, muhakeme ve murakabenin dinî açıdan işlediği merkezdir ve bahsi geçen doğrultuda da edebî metinlerde kendine yer bulur. Modern Türk edebiyatının kurucu isimlerinden, şair, yazar ve gazeteci İbrahim Şinasi de Mustafa Reşid Paşa için kaleme aldığı “Kasîde”sinde geçen “Vakf eden Tanrı mıdır mahkeme-i vicdânın/Bitirir hâkim-i re'yin işini dünyanın”²¹⁴ dizelerinde vicdan olgusunun Tanrı eliyle bir amaca adanışını, tahsis edilmesini sorgular. Şiirde Mustafa Reşid Paşa bilgeliği, baskın görüşü/fikir üstünlüğü ve buyruğu geçerli oluşuyla değerlendirilirken, vicdanının da Tanrısal yönlendirmeye açık bir mekanizma olarak görülmesi dikkat çeker. Vicdan, göksel olana dayandığından “dünya”da önemli bir ilerleme/çözümleme durumu edinmeye ve egemenliği yürütecek görüşleri temellendirmeye yarar. “Mahkeme-i vicdan” ifadesine odaklanıldığında ise varsa suçun ve bu doğrultuda cezanın belirlenmesinde önemli rol oynayan, adaletin tesisi konusunda yükümlülük taşıyan ve hükümler verebilecek kabiliyette bir odakla karşılaşılır. Şiirde sunulan Mustafa Reşid Paşa'ya ait vicdan, bütün bunların gerçekleşebileceği yerdir. Şinasi “Esbak Sadrıâzam Merhum Reşid Paşa Hazretleri için” yazdığı bir başka “Kasîde”de ona “Hakk u insâf ile kan etmeden ettin kânun”²¹⁵ dizesiyle seslenir. Burada da “insâf” sözcüğüyle işaret edilen vicdan, kişiyi yasaya uymaya götüren doğruluktur. Öyle ki “cellâd-ı le'îmin” yanlış, esassız işleri durur, hükümsüz hâle gelir. Yeni düzenin banisi -Şinasi'nin gözünde bu

²¹⁴ Şinasi, *Bütün Eserleri*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (Ankara: Ekin Kitabevi, 2005), s. 9.

²¹⁵ a. g. e. , s. 7.

Mustafa Reşid Paşa'dır²¹⁶ - kandan yani kılıcın devreye girmesinden evvel kalemi, doğal olarak vicdanla parlatılmış bir bilinci egemen kılmak arzusundadır.

Vicdanın Tanrı kaynaklı bilgiye parantez açan bir merci oluşu, yaygın bir kabuldür. Bu varsayım ile birlikte düşünüldüğünde Namık Kemal'in

“Karanlık bir cihândan farkı yokdur
Gönül bir tekye-gâh-ı ihtifâdır
İçinde bir mukaddes şü'le var kim
Ya aks-i vechi yâ nûr-ı Hüdâ'dır”²¹⁷

dizeleri farklı bir açılım kazanır. Gönül sözcüğünün vicdanın anlamını ihtiva eder şekilde kullanılması şiiri bahsedilen zemine çeker. En mahrem duygu ve düşüncelerin yani kendiliği belirgin kılan hâllerin gizlenme yeri olan gönül/vicdan, şiirde Tanrı ışığının veya yansımasının bulunduğu yer olarak betimlenir. “Kişi dünyaya gelir hayr u şeri bilmek için”²¹⁸ diyen Recaizade M. Ekrem de ihsanıyla günahları sevaba çeviren Tanrı'yı vicdanın yapıcısı veya kaynağı gösterir:

“Senin aksin demektir onda vicdân
Sana ma'tuttur dâ'im nigâhı
O vicdân kim eder insâna telkîn
Kabâyih'ten vücûb-ı intizâhı”²¹⁹

Şair öznenin Tanrı'nın yansıması gördüğü vicdan, bakışını yaratıcıya, ışığını aldığı odağa yöneltir ve işlediği kusurlardan sonra kendiliğe temizlenme/arınma düşüncesini aşılır. Vicdan, meydana gelen kötülöklere gizlice, sessizce hüküm verirken adaletini konuşur. Hâmid için de kavram, sükûnetin kişiyi sarmaladığı ve ilahi anlamın idrak edildiği bir örüntüdür. “Müstakbele hükmolunmaz amma,/Vicdan kılıyor bekâyı îmâ.”²²⁰ dizelerinde inancın, bilinmeyene teslimiyetin basamağı olarak vicdan ileri sürölür. Aklın yetersizliği karşısında insanın vicdana başvurması, uhrevi eşiklerin ardındaki Tanrı'ya ulaşma isteğinden gelir. Geleceğın bilinmezliğiyle acze düşen şair, ebediliğı sezdirenen vicdanın ölüm karşısında yaratacağı teslimiyete dayanır. İma burada yaratılıştan edinilmiş mizaç gereğı var olan ilahi sezginin yansıtıcısıdır. Ölümün ötesinde bekayı, ölmezliğı, ölüm sonrasını ve baki olan Tanrı'yı işaret eden ise ancak vicdan olabilir. Bundan başka

²¹⁶ Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihinde Şinasi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), s. 337-338.

²¹⁷ Önder Göçğün, *Namık Kemâl'in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 374.

²¹⁸ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 103.

²¹⁹ a. g. e. , s. 159.

²²⁰ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 111.

Hâmid'in "Makber"inde, kalp ile vicdanı birbirinden ayırması da oldukça dikkat çekicidir. Kur'an'da da vicdanın kapsadığı anlam içeriğiyle yer alan ve vicdan yerine sıkça kullanılan kalp, "bekâyı imâ" edemez, müstakbele dair bilgiye sahip olmadığı gibi kavrama konusunda da yetersiz kalır. Şair, "Duydum seni istiyor bu vicdan,/Bildim sana vâsıl oldu cânân."²²¹ dizelerinde Tanrı'sına sığınırken de vicdan basamağını adımlar. Eşini kaybederek zavallı konumuna düşen, kendisi için mağfiret dileyen özne, yaratıcıyı vicdanıyla duyumsamasına yakarışında yer verir. Cananının ulaştığı Tanrı katından ona hayat dilemesi, öznenin çaresizlik içinde bir dayanak aramasının sonucudur. Vicdansa burada öznenin dileğinin taşıyıcısı ve Tanrı'nın duyulduğu, varlığı ve büyüklüğüyle duyumsandığı, ihsanıyla özümsemiği tecelligâhıdır. "Vicdanım içinde saklı dînin,"²²² diyen şairin erdemler ve değerler zümresini, benimsediği inanç yolu üzerinden şekillendirdiği anlaşılır. Bu nedenle Hamîd için vicdan, içsel kılavuz olarak, Tanrı buyruğundan ibarettir ve ilahi imperatiflerden tecessüm eder. O, "en büyük hakikat olarak 'vicdân'ı kâbul eder"²²³ ve yaratıcının varlığını kavramada vicdanı referans alır. "Makber"in ilerleyen kısımlarında yer alan

"Var bende Huda'nın itikadı:
Olmak yakışır, derim, muradı.
Edyânda bu a'zam-ı hikemdir,
Vicdanda bu akdem-i rakamdır."²²⁴

dizeleri de şair/özne için eski veya en önce yani yaratılıştan var olan Tanrı'ya kalben tasdik ederek inanma eğiliminin, vicdan üzerinden kabulünü işaret eder. Özneye göre din ilkelerinden olan ilahi meramı yerine getirme, yüce bilgelik varsayılır ve bu gerçek vicdanda mahfidir. Hâmid, vicdanı "kanun-ı Huda" olarak gösterir, Tanrı'yı ise "Bize feyyâz-ı kerîm-i Mutlak/Adl ile merhamet eyler ancak."²²⁵ dizelerinde bereket sahibi, cömert, hakkaniyetli ve inayetini esirgemeyen şeklinde kavradığı görülür. "Bu tavrın doğal bir sonucu olarak reddedişe varamayan lakin tapılan şeyi farklılaştıran, mesela onu vicdanla özetleyen bir anlayış"²²⁶ sezilebilmektedir. Şaire göre vicdan eğer ilahi söylemi taşırsa Tanrı nizamını işletir ve yasal düzenek olarak kurgulanır. Bu, bir nevi vicdanın

²²¹ a. g. e. , s. 118.

²²² a. g. e. , s. 139.

²²³ Necat Birinci, "Ele Alınan Mevzular Açısından Tanzimat Sonrası Divan Edebiyatı'nda Tevhid ve Münacat", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. 10, S. 4 (İstanbul 1981), s. 73.

²²⁴ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 141.

²²⁵ a. g. e. , s. 288.

²²⁶ Kenan Mermer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Değişen Metafizik ve Edebiyat Abdülhak Hâmid Tarhan Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), s. 187.

Tanrı buyruğuyla dolu olması, ilahi kelimeden teşekkül etmesi demektir. Böylece dinî emirler ve yasaklar, vicdani müeyyideyi oluşturur. Benzer şekilde “Münacaat”ında da vicdanı en büyük doğruluk, hakikatler bütünü ve “Kanundur denilse şâyân”²²⁷ olarak tanımlar. Çünkü bu kavram “insanın hakikatten mahrum olmasını telafi etmeye çalıştığı yerdir.”²²⁸, yani ancak vicdan üzerinden var olan şeylerin nitelik ve bilgisine erişmek mümkündür. Şair özneye göre “Hak” olarak nitelediği Tanrı, vicdanda görünür ve uygulanan buyrukları üzerinden aşikâr olur. Vicdan, Tanrı’nın varlığını hissettirdiği ve gözle görülmeyen gerçeğin açık kılındığı yerdir. “Bir kudret-i külliye”²²⁹ yani evreni bütünleyen yaratıcı güç olarak imlediği Tanrı’yı “Halûk’un Amentüsü”nde kusur ve eksikten arı olarak betimleyen Tefik Fikret şiirinde de vicdan, iman/inanma eyleminin gerçekleştiği yerdir. Ayrıca şair özne, yüce, kutsal ve mürtefi gördüğü ilahi yaratıcının varlığını vicdanla onaylar ve kendi nezdinde kabul eder. “Tarih-i Kadîm’e Zeyl”in öznesi ise kendini “hilkate âbid” görürken, eski inanç sistemlerine itiraz eder. “Gökte binlerce mesâcid”in varlığına tanıklık edilmesi, tevarüs eden değil gözlemlenen ve bilincine varılan bir inanmaya işaret etmektedir. Şair özne vicdanıyla secde ettiği yaratılışı, doğadaki göstergeleriyle alımlar ve dünyevi olanı metafiziğin/ötelerden bildirilenin yerine koyar. İlahi söylem ve uygulamaların kapsamadığı yaşam da vicdan denetiminde anlam kazanır:

“Doğruluk; hubb ü vefâ, mahviyyet,
Merhamet, hayr ü hamiiyyet, nasafet;
Sonra, bir şâire "zangoç" dememek...
İşte vicdanıma bunlar mahrek.”²³⁰

Vicdan yörüngesinde dürüstlüğü, sevgi ve vefayı, tevazuyu, merhameti, iyilik ve fazileti, insaf ve hakkaniyeti taşıyan özne, varlığı bunlarla içselleştirir. Şair burada “tasavvufun ‘Gönül’ünü ‘Vicdan’la”²³¹ yer değiştirir ve vicdanı o anlamlarla doldurur.

Ayrıca Abdülhak Hâmid’in “Vicdâna ıyân, uyûna pinhân!”²³² dizesi, çıplak gözlerin gördüğünün ötesini vicdan vasıtasıyla sezerek barizleştirme imkânına işaret eder. Tanrı ve onu imleyen sahilikler, bakmak eyleminden ziyade idrak etmekle veya farkına varmakla vicdanda duyumsanır. Bu, vicdan yoluyla kavramaktır. “Hyde Park’tan

²²⁷ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 522.

²²⁸ Saffet Murat Tura, *Şeyh ve Arzu* (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), s. 95.

²²⁹ Tefik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 673.

²³⁰ a. g. e. , s. 781-782.

²³¹ Kenan Akyüz, *Tefik Fikret* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1947), s. 284.

²³² Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 523.

Geçerken”de kuşa, vicdanın sesi veya şair olarak simgesel bir değer yüklenir. Ötüşüyle “Verir vicdâna, ol neş’etgeh-i edyâna emniyyet,”²³³ denilmesi, kuşun vasfında şairliğin veya vicdanlılığın idealize edildiğini gösterir. Çünkü kuşun ötmesi ikaz yerine geçer ve vicdanlı davranmaya çağrıdır. Burada vicdanın dinlerin kaynağı olarak tanımlanması, kavramın içeriği ve inanç esaslarıyla bağlantısı açısından ilgi çekicidir. Din, Tanrı’ya inanmaların yekûnu varsayılırsa, vicdanın da dinlerin çıkış yeri kabulüyle birlikte yaratıcıya yönelmiş konumu somutlanır. Hâmid bu şiirinde Tanrı ve vicdanın iç içe geçmişliğini izlekselleştirir. Muallim Naci de “Na’t-ı Şerif”inde “Mâ-sivâya bağlanır mı bağlanan vicdân sana”²³⁴ dizesini, ilahi buyrukları iletme görevindeki Tanrı elçisine ve doğal olarak inancın temelinde yer alan Tanrı’ya raptolan vicdanın, bir diğer kaynağa ihtiyaç duymayacağı çıkarımı üzerine söyler. Burada da vicdan ve Tanrısallık arasındaki bağ görünürdür.

Abdülhak Hâmid’in *Bir Sefilenin Hasbihâli*’ne nazire olarak kaleme alınan İsmail Safa’nın “Mağdûre-i Sevdâ” adlı manzum hikayesinde “klasik aşk anlayışından farklı olarak ilgi bekleyen, acılar içinde kıvranan erkek değil kadındır.”²³⁵ Şiirde geçen “Bunu tecvîz kılar mı vicdân?/Yok mu kalbinde de havf-ı Yezdân?”²³⁶ beytinde, âşığını/ötekini terk eden, dünyayı ona zindan eden kişiye, kadın özne tarafından ilahi adalet ve Tanrı korkusu hatırlatılır. Burada vicdan, “havf-ı Yezdân” ile kalıba giren, göksel azamet karşısında duyumsanan zavallılıkla dolu bir yapı sunar. Çünkü yanlış ve ötekine cefa çektirmeye rıza göstermeyen bu olgu, niteliğini/içeriğini Tanrı’dan edinir. Yaratıcının hesap sorma vasfı, vicdan üzerinden yansıtılan bir tür izleni gibidir. Kendilik, vicdan aracılığıyla hesap vereceği gerçeğine erişir. Bu nedenle Tanrı’ya beslenen derin saygı, vicdanda yer edinerek ona yön verir, onu esinler. Şairin “Oğlum İlhamî’nin Târîh-i Velâdeti” şiirinde ise Tanrı-vicdan ilişkisi din bağlamında ele alınır. Tanrı’ya inancın yöntem bilgisini taşıyan din “Hükm-i vicdâna ittibâ’ ile,/Eyle takdîs dîn-i İslâm’ı.”²³⁷ öğütünde, vicdanla kavranan, vicdan yoluyla tabi olunan bir konumda yer alır.

²³³ a. g. e. , s. 582.

²³⁴ *Muallim Naci’nin Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 263.

²³⁵ Mehmet Güneş, “İsmail Safa’nın Şiirlerinde Merhamet Teması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 24 (İstanbul 2011), s. 229.

²³⁶ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 199.

²³⁷ a. g. e. , s. 263.

Cenap Şahabettin'in yıkılmaya yüz tutmuş bir camii betimlediği şiiri "Mescid-i Harâb", Tanrı-vicdan bağına değinen aşağıdaki dizeleriyle dikkat çeker:

"Câ-be-câ bir büyük dalın uzanır
Kefen-i zıllı bir hıyâbâna!
Egeledikçe secdelerde cibâh
Hisseder vicdan
O harâb evdedir serîr-i İlâh!"²³⁸

Bakımsız bırakılan bir tarihi cami, sarmaşıkların tırmandığı minare ve yosunların sardığı sofasıyla özne tarafından çimenden kefenle sarılmış bir ölüye benzetilir. Alınlar secdelere değdiğinde ise vicdan "duyumsama/ıdrak etme" hüviyetiyle Tanrı'ya yönelir. İlâhi taht, o viran yerde vicdanla hissedilecek kadar belirgindir. Şair öznenin parantez açtığı konu ise ibadetin, her ne kadar bedenlen tatbik edilse de künhüne vicdanen vakıf olduğudur. Dolayısıyla yaratıcı da tıpkı caminin onun evi sayılması gibi, orada varlık gösterir. Vicdan ve cami, Tanrı'nın manen zuhur ettiği yer olmak vasfında koşutlanır.

Kendiliğini "izhâr" edecek, açacak kimseyi bulamayan, etrafın düşüncesizliğinden dem vuran öznesiyle Ali Ekrem'in "Heyecân-ı Rûh" şiiri de vicdan adına bazı tanımlamalar içerir: "Vidân o bütün ahların gulgule gâhı,/Allah'ımızın âyine-i nûr-ı nigâhı,/Vidân o bütün gamlıların şânlı penâhı,"²³⁹ Ahların/bağırışların velveleli mekânı, kaygı sahiplerinin sığınağı vicdan, Tanrı ışığının düştüğü, Tanrı rahmetiyle aydınlanan yerdir. Kavram, ilâhi olan üzerinden tarif edilir.

"Hayat Yolunda" şiirinin öznesi ise onu meşgul eden açmazları dile getirirken, türlü keşiflerin nihayetinde arayışını vicdanda noktalar:

"Yıldızlara baktım, senden haber görmedim;
Seni arar iken bilsen neler görmedim;
Yeri kat kat süzdüm, senden eser görmedim;
Bir vicdanda seni, bir de Kur'an'da buldum."²⁴⁰

Bu dörtlüğe bakıldığında, Ziya Gökalp için vicdanın Tanrı'yı bulma, onun yüceliğini duyumsama veya hakikatine erişme makamı olduğu düşünülebilir. Bütün sorgulamaların ardı sıra vicdan, şair özneyi teskin etmekte ve merakını celbeden sorulara yanıt bulmakta kutsal kitapla eşdeğerdir. Bu anlamda bir çeşit kılavuz olarak algılanan kavram, sırların

²³⁸ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 305.

²³⁹ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 147.

²⁴⁰ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı- 1 Şiirler ve Halk Masalları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 61.

ifşa edildiği ve kendiliklerin yaratıcıya teslim olduğu yerdir. “Doğrudur işimiz, vicdanımız var.”²⁴¹ diyen şair, vicdan esaslı hareketlerin makbul oluşunu ifade etmekle birlikte ahlakın da bu temelde mükemmelleştiğinin altını çizer. Ayrıca “Allah’ı arayış sürecinde vicdanı ve Kur’an’ı bulduğuna işaret ederek bireysel kimlikten toplumsal kimlik inşasına geçişte de İslam’ın rolünü ön plana çıkarır.”²⁴² Bu noktada Erol Güngör’ün vicdanı Tanrı, toplum ve kendilik üçgeninde tanımlaması²⁴³ da Ziya Gökalp şiirinin anlam katmanlarına nüfuz etmede yardımcı olacaktır. Zira din ya da Tanrı inancı, kendiliklerin inşası yolunda vicdana bir dayanak olur ve kalabalıklara kimlik edindiren referansları yaratır. Böylece tek vicdanlı bir toplumdan²⁴⁴ söz edilebilir.

Tanrı merkezli bir vicdan açıklamasıyla Mehmet Âkif’in “Hasbıhal”ı, karşılıklı konuşma söylemi içerisinde kendiliğe dönük bir hikmet arayışını barındırır. Şiirde hazır cevap bir irfan bülbülü olarak ve “dem-beste” yani sükûnet veren yanıyla takdim edilen vicdan, “Kibriyâ’nın” “nûr-ı mübîni”, Tanrı’nın parlak ışığı ifadeleriyle tanımlanır.²⁴⁵ Benzer izlek “İnsan” başlıklı manzumede geçen “Olur kalbin tecelli-zâr-ı nura-nûr-i Yezdânî”²⁴⁶ dizesinde de görülür. Vicdan yine ilahi aydınlığın zuhur ettiği noktadır. Ayrıca *Fatih Kürsüsünde*’de yer alan “Vaiz Kürsüde” başlığı altında kavram, hükmeden, karara varan mahiyetiyle ele alınır:

“Hülâsa, âlem-i imkânı devredin; o zaman
Şühûda bağlı bir îmanla hükmeder vicdan:
Ki hilkatın ne kadar şekli varsa: Ulvîsi,
Kesîfi, müdriki, uzvîsi , gayr-ı uzvîsi ;
Kemâl-i şevk ile mahkûmu aynı kânûnun...
Bütün şu’ûn-i avâlim tecelliyâtı onun.”²⁴⁷

Vaize/özneye göre şahit olmak yoluyla bir inanma pratiği geliştiren vicdan, yaratılışın bütün boyutları ve evrendeki her gelişmenin Tanrı’nın yansıması olduğu kanaatine varabilir. Bu çıkarım, vicdan temelli bir inançla ve onun tasarrufuyla elde edilir. Âkif, “Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfı Yezdân’ın.../Ne irfânın kalır te’siri kat’iyyen, ne vicdânın.”²⁴⁸ dizelerinde ise vicdanın yaptırım gücünü insanda mündemiç olan “Allah

²⁴¹ a. g. e. , s. 84.

²⁴² Fatih Kanter, *Millî Edebiyat Dönemi Türk Şiirinde Benlik Algısı ve Kimlik Kurgusu* (İstanbul: Kitabevi, 2014), s. 290.

²⁴³ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken, 2000), s. 129.

²⁴⁴ Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, çev. Oğuz Adanır (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004), s. 67.

²⁴⁵ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 100.

²⁴⁶ a. g. e. , s. 131.

²⁴⁷ a. g. e. , s. 340-341.

²⁴⁸ a. g. e. , s. 412.

korkusu”na ve hesap vereceğine dair olan inancına bağlar. Bu anlamda vicdanın doğrudan doğruya “bu his”ten teşekkül ettiği düşünülebilir. Eğer “Allah korkusu” ortadan kalkarsa, vicdan hüsrana uğrar/uğratar, milletler/toplamlar dahi ahlaken mahvolur. Şair özne için vicdan, maneviyatın kök aldığı zemin olarak, Tanrı’ya karşı yüklendiği sorumlulukla varlığını idame eder.

3. 1. 2. Yaratıcının Sonsuz Lütü Olarak Merhamet

İslam’da Tanrı’yı isimlendirmek için kullanılan rahman ve rahim sözcükleri merhametle aynı köktendir. Sonsuz affın kaynağı olarak görülen Tanrı, merhametiyle maruftur. Ayrıca neredeyse bütün diğer dinlerin getirdiği ahlak anlayışı, acıma esasına dayanır. Çünkü merhamet kişinin ıstırap içindeki ötekine karşı hassasiyetini geliştirir ve böylece insan ilişkilerini düzenleyici yönü ortaya çıkar. Tanrı, bu erdem yoluyla ululuğunu insana hatırlatır. Ona yakarmak, ondan merhamet dilemek ancak yüceliğini kabul olarak okunmalıdır. Bu nedenle Tanrı affına, yardımına mazhar olma isteğini dile getirmek sıkça karşılaşılan bir durumdur. Örneğin Şinasi’nin düştüğü bir tarihte, “Azâb-ı nâr-ı sakardan”²⁴⁹ yani cehennem ateşinin vereceği acıdan uzaklaştıracak vesile “rahmân” olarak gösterilir. Şiirde Tanrı rahman ismiyle anılarak, affının, merhametinin sonsuzluğu vurgulanır. Yine şairin düştüğü bir başka tarihte “Karîn-i mağfiret etsin gâfur-i bî-eşbâh”²⁵⁰ dizesi/yakarışı yer alır. Burada Tanrı’nın lütuf ve merhametiyle affedilmek olan mağfirete karîn/yakın olma arzusu dile getirilirken, onun çok şefkat gösteren, bağışlayan anlamlarındaki ismi “gâfur”, “bî-eşbâh”/benzersiz oluşuyla öne çıkar. “Allah’ın lütuf ve merhametine güvenmek temi”²⁵¹ nin işlendiği “Münâcât”ta ise şair özne

“Nûr-i rahmet neye güldürmeye rû-yi siyehim
Tanrı’nın mağfiretinden de büyük mü günehim

Bî-nihâye keremi âleme şâmil mi değil
Yoksa âlemde kulu âleme dâhil mi değil

Kulunun za’fına nisbet çoğ ise noksânı
Ya anın kahrına galip mi değil ihsânı

(...)

Beni afveylemeğe fazl-i ilâhisi yeter
Sanma hâşâ kerem-i nâ-mitenâhîsi biter”²⁵²

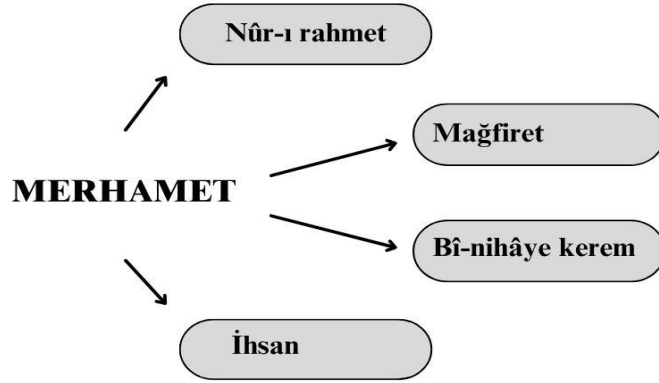
²⁴⁹ Şinasi, *Bütün Eserleri*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (Ankara: Ekin Kitabevi, 2005), s. 39.

²⁵⁰ a. g. e. , s. 39.

²⁵¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 209.

²⁵² Şinasi, *Bütün Eserleri*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (Ankara: Ekin Kitabevi, 2005), s. 5.

beyitleriyle bağışlayıcı Tanrı'ya sığınır. “Nûr-ı rahmet”, “mağfiret”, “bî-nihâye kerem” ve “ihsan” sözcükleri Şekil 1’de belirtildiği gibi merhamet kavramının dinî literatürdeki türevleridir.



Şekil 1. Merhamet Kavramının Türevleri

Sonuçta acıma ve esirgemenin ışığına sahip/ışığını yansıtan Tanrı, affediciliği, sonsuz cömertliği ve iyiliği/bağışlayıcılığıyla merhametini somutlar. Kendilik de günahının, ilahi acımadan büyük olmadığını bilmektedir. Bu nedenle “kul” olduğunu ve bu evrenin parçası olduğunu vurgulayarak affolunmayı diler. Öznedeki bu sığınma durumu, Tanrı’nın sınırı olmayan merhametine güveni içerir.

Namık Kemal de “Bize gayret yakışur merhamet Allah'ındır”²⁵³ diyerek Tanrı’nın merhametin kaynağı olduğunun altını çizer. Merhamet, her ne kadar içsel coşkunluğun ürünü olsa da semavi bir duygu olarak bilinir. Şair özneye göre insan çabaya sarılmalı, yardımını, ihsanını ve acımayı yaratıcıdan beklemelidir. Çünkü nihayetinde o, Tanrı’nın kışkırtıcılığına karşı sonsuz bir bağışlama beslediği inancını taşır. En zor durumlarda da Tanrı merhamet bahşedecek odaktır. Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Kafkaslarda büyük toprak kayıplarına uğrarken şair/özne, “Vatanı çiğnedi geçti vatanın ağyârı/Merhamet kaldı sana iki cihân hünkârı/Gidiyor sevgili Kur’ân’ını hıfz et bâri”²⁵⁴ dizeleriyle “iki cihân hünkârı” diye nitelediği Tanrı’ya çağrıda bulunur. Çünkü özne için bu facialar artık

²⁵³ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 335.

²⁵⁴ a. g. e. , s. 346.

yalnız yaratıcının yardımı, merhameti vuku bulursa aşılabılır. Düşman acımasızdır, zalimdir, fakat bunun karşısında yaratıcının rahmetinin baskın geleceğine olan inanç şiirde belirgindir. Burada da merhamet eşiği olan Tanrı, dar zamanda başvurulacak merkezdir. “Hilâl-i Osmânî” şiirinde de “Dünyâyâ bakup terahhum etmiş”²⁵⁵ bir ilahi güç yer alır. Acıma, merhamet etme anlamına gelen terahhum, Tanrı’dan sergilenmesi beklenen bir tavidir. Şair öznesinin tasavvur ettiği, insanlar üzerinde şaşmaz bir vicdanlılık sergileyen ve merhametini esirgemeyen bir güçtür.

İslam penceresinden bakıldığında yarattıklarından rahmetini esirgemeyen bir Tanrı’nın var oluşu, ondan dileme ve ona yalvarma olgularını doğurur. Ziya Paşa’nın “Cerîde-i amelim açma rûz-i Mahşer’de/Kıl ismimi dehen-i merhamet ile tezkâr”²⁵⁶ beytinde de özne, ölümden sonra dirilip hesap vermek üzere toplanılacağına inanılan mahşer gününde ilahi bir bağışlanma diler, “Cerîde-i amelim” diye nitelediği günahları barındıran döküme bakılmamasını bekler ve onunla merhamet diliyle/ağzıyla konuşulmasını ister. Nihayetinde Tanrı, sonsuz merhametin ve hesapsız iyiliğin kaynağı görülmektedir. Hâl böyle iken şiir, öznenin ümitlerini içeren bir dua gibi okunabilir.

Şairin “Tevhîd-i Bârî ve Münâcât”ında ise Tanrı’nın merhamet ediş biçimleri, öznenin yakarışından hareketle seçilir:

“Mazlûmlara penâhsın Sen
Âcizlere dâd-gâhsın Sen
Bî-çâreye çâre-sâz olursun
Bî-keslere dil-nevâz olursun
Âşıklar gözi yaşı için
Yanıklar bağı başı için
Rahm eyle ZİYÂ-yı nâ-tüvâne
Yok tâkatı gayri imtihâne
Bâzîçe-i nefis bî-amândır
Rahmetmez isen işi yamândır
Benlikden o bendeyi halâs et
Şâyeste-i bezm-i ihtisâs et”²⁵⁷

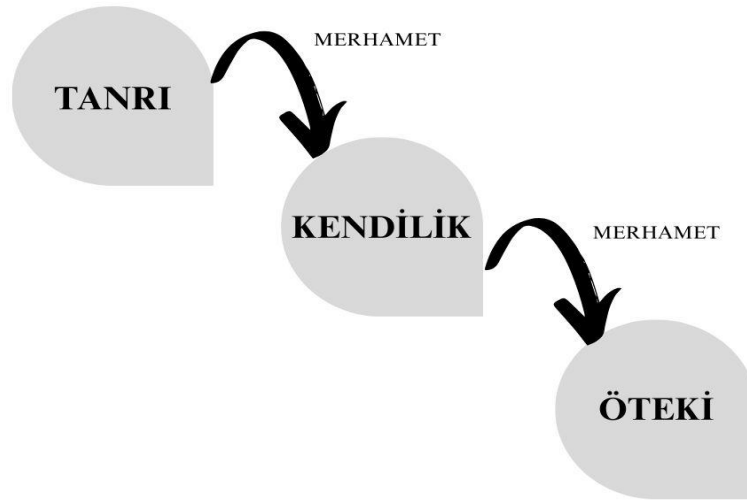
Şiirde söylenenlere göre Tanrı, haksızlığa uğramış kişilerin acılarını dindireceği sığınak, gücü yetmeyen, kendini savunamayan acizlere adalet yeri veya mahkeme olan, çaresize kurtuluş yolunu gösteren ve kimsesizin gönlünü okşayan, ona manevi sıcaklık verendir.

²⁵⁵ a. g. e. , s. 403.

²⁵⁶ Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 115.

²⁵⁷ a. g. e. , s. 55.

Bunlar, merhamet sahibinin benimseyeceği davranışlar olarak sayılabilir. Zayıflığını vurgulayan özne ise sınanma ve denenmeden yaratıcısına sığınarak rahmet görmediğinde işinin ne derece çetin olacağından dem vurur. Daha da önemlisi ise benliğinden azade hissedebilmenin mümkün olduğu yani bir başkasını da çıkarsız düşünebilmenin gerçekleştiği bir topluluğa uygunluğunu temenni etmesidir. Bu, merhamet edebilme becerisidir ve ancak duygulanabilenlerin ulaştığı bir noktadır. Şair öznenin merhametle muamele görmeyi beklemesi gibi merhamet edebilme veya duygulanım yaşayabilme yetisini de Tanrı'dan istemesi, ondaki insaniyetin yüceliğine kanıttır. Böylece Tanrı, kendi yani şair özne ve öteki arasında, Şekil 2'de somutlaştırıldığı gibi, bir merhamet iletkenliği yaşanır ve kendilik, üzerinde beliren iyiliği ötekine taşır veya aktarır.



Şekil 2. Merhamet İletkenliği/Aktarımı

Abdülhak Hâmid'in Fatma Hanım'ın ölümü üzerine kaleme aldığı "Makber"de melankolik gelgitlerle ortaya çıkan huzur ve ızdırap karşıtlığı, gerilim ve ürpertinin zirveye çıktığı anlarda çıkış bulamayan özneyi merhamet dilemeye iter. Tinsel varlığın, yoklukla, aklın, kalple çatışması aşılamadığından Tanrı'ya sığınma arzusu kaçınılmaz olur:

“Elverdi gam u melâl rahm et,
Geldi serime kelâl, rahm et.
Karşımda bu gülşen-i siyeh-reng,
Her serv verir semâya bir jeng.
Dil kalmaya pür dalâl, rahm et,
Rahmın ola rahme dâl, rahm et.
Gufran buyurup adalet eyle,

Ey Hâlık-ı Zülcelâl, rahm et!”²⁵⁸

Ölümle mücadeleden yorgun düşen, hüznün ve bıkkınlıktan kaçan özne, mezarlık kasveti içerisinde dalalete düşmekten korkar ve Tanrı’nın yardım ve korumasına gereksinim duyar. Gufran buyurması, af ve merhametle muamele etmesi beklenen Tanrı, adaletiyle arzulanır. Ölüme tanıklık ve onu aşamama, özne üzerinde çaresizlik yaratırken, merhamet daha doğrusu sonsuz merhamet sahibi Tanrı, çıkış yolu olarak görülür. İsmail Safa’nın “Vefât-ı Pedere Söyledigim Mersîye-i Târîhiyyedir:” manzumesinde de Tanrı eşiğinin sığınması, rahmet umulası konumuna değinilir. “Gufrânını ümmîd ile bulmakda insân tesliyet/Pek güc gelir endîşesi vicdâna mahrûmiyyetin”²⁵⁹ beyti insanın ölüm karşısındaki endişesini, nasıl Tanrı affına erişme umuduyla avutabileceğine vurgu yapar. Aksi hâlde vicdan, eksiklik ve korku hissinin pençesinde zor bir süreç yaşayabilir. Örneğin şair özne babasının ölümüyle yokluk ve unutulma duygularına kapılır, bunları vicdanında deneyimler. Fakat “Rab”binin rahmetinden emin olmasıyla üzerindeki tasa kalkar/dağılır. Hâmid’in bağışlanma arzusunu dizelere döktüğü “Tehlîl”de ise “Makber”deki buhranlardan sıyrıldığı ve yer yer ortaya çıkan cüretkâr ifadelerden caydığı anlaşılır. Şiirde suçunun farkında bir özne kendini gösterir:

“Vicdan beni eyliyor haberdâr
Kim bu kulunum senin güneşkâr
Sende var iken o rahm u gufrân
Olmaz mı ya bende cürm ü isyan”²⁶⁰

Tanrı o derece rahmet sahibi, af ve merhametini esirgemeyen yüceliktedir ki, şair özne suçunu ve itaatsizliğini onun huzurunda itiraf etmekten kaçınmaz. Çünkü bağışlanacağına olan inancı vardır ve vicdanının ona bildirdiğine güvenir. Değer bilgisine haiz vicdan, kabahat işleyen kendiliği yargılar ve sonucunda nedamet mekanizmasını çalıştırarak ortaya izlenmesi gereken doğru yolu çıkarır. Öznenin vicdan vasıtasıyla yanlışlarından haberdar olduğunu belirtmesi, bu açıdan değerlendirilmelidir. İlâhi buyruğa aykırı davranan ve vicdanını inciten işlere kalkışan özne, yine vicdanın bilinçlendirmesi veya gerçeğe vâkıf kılmasıyla silkelenir. Merhamet görme isteği, bu yönlendirme neticesinde ortaya çıkar. Tanrı’nın lütfuyla teselli bulmak veya buna mazhar olmak için yakarmak, vicdanın vereceği kararla varılacak farkındalığın ardından gelir. Vicdan önce kişiyi

²⁵⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 134.

²⁵⁹ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 136.

²⁶⁰ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 243.

günahına karşı uyandırır, sonra hayıflanmayla birlikte yanıltan dönmek için kılavuzluk eder ve sonunda Tanrı rahmetine eriştirir. Çünkü “Cümleden gayz, gazap, istikrâh;”²⁶¹ gören kişi, mutlaka kendinden daha güçlü, nimeti bol bir varlığa, dayanma ihtiyacı duyar. Hâmid’in “Bir Sefile ile Hayalet”inde de ötekinin gaddarlığından kaçarak ilahi merhamete başvuran özne, Tanrı’nın manevi nezaretine girmek konusunda memnuniyetini dile getirir. Sevdiği adamın desise ve aldatmasıyla fahişe olan bir kadının hikâyesi olan şiir, en sefil konumdakinin dahi affedilme/merhamet görme umudu taşıdığıının somut örneğidir. Manzumenin ilerleyen bölümlerinde özne “Hâmil-i merhamet-i izz ü cell”²⁶² yakarışıyla, acizliğiyle onu yardıma çağırır ve merhamet görmek amacıyla Tanrı’nın korumasına nail olma isteğini belirtir. “Bir Vâize Bir Mev’ize”de de ilahi bağışlanmaya değini yer alır. Tanrı’nın hakkaniyetinden, insafı muamelesinden, adaletle hükmetmesinden ve “Lutf ile merhametinden bahset”²⁶³meyi arzulayan özne, acımanın ve ihsanın kaynağının farkındadır ve bunun da “Bil ki Hallâk-ı cihân Rahman’dır,”²⁶⁴ çıkarımında altını çizer.

Zulüm altındakileri rahatlatarak onları sevinçli kılabilen olanın Tanrı olması, Nigâr Hanım’ın “Vecd” şiirinde de belirtilir. Bu nedenle şair özne, “Bir ferde Nigâr eylemiyor hâlini izhâr/Sen merhamet eyle ona ey mecma-ı gâyet”²⁶⁵ yakarışıyla, derdini yalnız yaratıcıya sayıp döken ve ondan yardım bekleyen biri olduğunu imler. Şüpheli, kibirli, gururlu, kendini beğenmiş ve hatta vicdanı katılaşmış/donmuş olan bile ihsan buyurması için Tanrı’ya el açabilir. Tefik Fikret’in “Resminin Karşısında” şiirinde de özne, yaratıcıyı bahsedilen konumda gördüğünü ifade eder:

“Âbid, şu gırre fikr-i muânnid, şu pür-gümân
Vicdân-ı muncemid bile ... Hattâ behîmeden
Pek farkı olmayan şu bedâvet zemîninin
Perverdegân-ı gafleti... Hattâ ne hak, ne dîn,
Hiçbir vazîfe anlamayan, bilmeyen, fakat
İrşâd-ı hisle gökte bir âgûş-ı ma’adelet,
Bir kalb-i merhamet sezen âvâreler bile
Âciz kalınca senden umar adl ü tesliyet.”²⁶⁶

²⁶¹ a. g. e. , s. 264.

²⁶² a. g. e. , s. 276.

²⁶³ a. g. e. , s. 510.

²⁶⁴ a. g. e. , s. 510.

²⁶⁵ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 67.

²⁶⁶ Tefik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 685.

Hayvandan farksız, göçer bir vaziyette savrulmalar yaşayan gafiller dahi bir sığınak arar. Şair özneye göre hak veya din namına hiçbir bilgiye haiz olmayan, bu olgular üzerinden bir görev bilinci edinmemiş olan kişi bile duygularının doğru yolu göstermesiyle gökte bir adalet kucağı olduğunu sezerek bağışlanma diler. Burada temel dayanak kendiliğin “âciz” kalmasıdır. Güçsüzlük veya becerisizlik hâlinde fütursuz dolaşan, gayeden, ahlaktan yoksun aylaklar da “kalb-i merhamet” arar ve Tanrı’dan avunma bekler. Çünkü acı, dert ve zayıflık, kendinden daha muktedir iradelerin yardımı olmaksızın aşılamaz. Merhamet esasında düşküne inayet olarak belirir. Bu da şiirde olduğu gibi Tanrı’dan umulan bir durumdur. Tevfik Fikret’in bir “Kıt’a”sında da “acı ey Rabb-i müntakim” ifadesiyle Tanrı, intikam alabilme vasfıyla öne çıkar. Fakat bu olasılığa rağmen özne, ondan merhamet umar. Çünkü insan, hüsrana uğradıkça toza toprağa bulanana, arzuları dinmez bir varlıktır. Karşılaştığı her ceremede ceza ile muameleyi hak etse de yaratıcısına sığınır. Tanrı bağışlamanın, bahşetmenin ve şefkatin kaynağı görülür. Bunu böyle belleyen bir diğer şair de Cenap Şahabettin’dir. “Münâcât”ında özne, şiir yazmanın kabahatinden onu cezbeden “ıtr-ı ezhârı” yaratana sığınır:

“Şâiriyyettir işte ma’siyeti
Kalbimin ey ilâh-ı zevk u elem!
Arıyor çeşmim ufk-ı merhameti,
Bûse-i afvı bekliyor cebhem!”²⁶⁷

Onun bütün günahı şairliktir ve buna karşın merhametli bir muamele aramaktadır. Tanrı’dan yüzüne bağışlamanın öpücüğünü kondurmasını bekler. Bu, sonsuz merhametin membaina ilticadır. Şairin diğer “Münâcât”ında ise vicdanı “ıştibâh ateşiyle” yanan özne “rahm u afve” layık olduğunu belirterek eleminin, günahından çok olmasına güvenir ve bağışlanma isteğini dile getirir. Tanrı, burada da şefkat kapısıdır.

Özel bir zaman aralığında, ramazan ayında yapılan yakarışın konu edildiği Tahsin Nahit’in “Duâ-yı Ramazan” şiirinde merhametin kökünde, evvelinde veya kaynağında Tanrı’nın olduğuna değinilir: “Mebde-i merhamet sayıp her şeb/Hak Teâlâya doğru leb-ber-leb/Yükselen bir duâla yalvaralım...”²⁶⁸ Dua burada yaratıcının merhametine nail olmak için bir köprüdür, kendiliğin ihsan ve lütufla karşılanmak arzusunu dile getirmekten ibarettir. Şair özne talebini, ululadığı Tanrı’nın merhametine başvurarak iletme yolunu tutar.

²⁶⁷ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 230.

²⁶⁸ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 48.

İlahi çağrışı içinde barındıran kutsal kitaplar, din kaidelerinden müteşekkildir ve bu nedenle Tanrı katında değer gören erdemlerin icrasını önerir. Vicdan ve merhamet de Kur'an'da takdis edilen saiklerdir. Mehmed Emin'in "Kur'an-ı Kerim" başlıklı şiirinde de "Kitâb" olarak anılan yaratıcının sözü, kendiliği inşa eden yanıyla yer alır.

"Bu *Kitâb*'tır: Yüreklerin iyilikle besleyen;
'El bağına girme!' diyen, dost yarasın bağlatan.
Bu anadır: Her öksüze, 'Yavrum!' diye sesleyen;
Nice canlar kardaş eden, birbiriçün ağlatan."²⁶⁹

Kalplere iyiliği ve merhameti telkin eden, ötekinin hakkına saygı göstermeyi salık veren ve acısına duyarlı kılan, öksüze/yetime ihsanda bulunanı öven, kendilikleri vicdan bağıyla bütün kılan ve ötekinin derdine karşı empatiyi öğreten Kur'an, şair özne için sorgulayarak doğru yolu bulmayı da gösterir. Vicdan ve merhamet burada da Kur'an vasıtasıyla Tanrı'ya ve onun esaslarına dayandırılır.

Üst üste gelen olumsuzlukların, adaletsizliklerin ve zulümlerin yarattığı bedbin hâlin isyan söylemine yakınlaştırdığı Mehmet Âkif "Tevhîd Yâhud Feryâd"taki "Zâlimlere kahrın o kadar verdi ki meydân: 'Yok âdil-i mutlak' diyecek ye's ile vicdân!"²⁷⁰ dizelerinde Tanrı'nın varlığını/yokluğunu tasdik için vicdanı öne sürer. Şiddetli üzüntü ve ümitsizlik içerisindeki vicdan, bunca bela karşısında ilahi yardımı aramasına rağmen bulamaz ve gadre uğramışların iniltilerine maruz kalmaya devam eder. Yine de "Mü'minlere imdâda yetiş merhametinle,/Mülhidlere lâkin daha çok merhamet eyle:"²⁷¹ ifadeleri Tanrı rahmetinden, ona sığınmaktan kendini alıkoyamayan bir kendiliğin tezahürüdür. Şair, mülhitlere yani inkârcı ve imansız kimselere daha çok esirgeme ve yardım diler. Çünkü yaratıcı onları "şebistân"dan, karanlık dünyadan çekip alabilir ve bir "fecd-i hidâyet" vererek doğru yolu gösteren aydınlığa çıkarabilir.²⁷² Böylece onların onay merkezi olan vicdanları, ilahi olana yönelir ve Tanrı'yı doğrular. *Fatih Kürsüsünde*'de ise "Ki uğradıkları yerlerde tutmuyor bir ocak..."²⁷³ denilerek vicdansızlıkları ve gaddarlıkları vurgulanan düşman/Yunan, eşkıyalık ve katliam peşindedir. Kötülüğün en kanlı hâlleri karşısında vaiz/özne, yakararak Tanrı'dan yardım diler:

²⁶⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 30.

²⁷⁰ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 62

²⁷¹ a. g. e. , s. 64.

²⁷² a. g. e. , s. 65.

²⁷³ a. g. e. , s. 400.

“Müstakbel için sîne-i millette emel yok!
Bir ukde var ancak, o da ‘Tevfîk-i ezel yok!’
Sensin edecek ‘Var!’ diye vicdanları tatmin.
Çok görme, İlâhî bize bir nefhanı...
-Âmin!”²⁷⁴

Beklenen bu merhamet, celaliyle/hiddetiyle tecelli eden yaratıcıdan güzel günleri göstermesini, vicdanlarda yarın umudunu yeşertmesini ve ezeli rahmetinden bir esinti dahi olsa esirgememesini içerir. “Şark” manzumesinde de benzer şekilde Tanrı’dan diriltici bir nefesle “donmuş hisler”i²⁷⁵ yani tepkisiz vicdanları canlandırması ve devinimli kılması dilenir.

3. 1. 3. Vicdansızlık/Merhametsizlik

İnsanı olgunluğa erıştiren durumlardan biri de vicdanlı/merhametli olmaktır. Fakat kendiliğin geri plana çekilişı ve egosantrik düşüncenin egemenliğı kişıde vicdanın susuşunu ve merhametten yoksun olmayı doğurur. Bu, ötekine ve ötekinin yaşadığı her duygulanıma körlüktür. Bir çeşit içlenme hâli olan vicdanlılık/merhametlilik gelişmiş bir hassasiyet barındırırken, tam tersi ise hissizleşme yaşatır. Ahlakı hükümsüz kılan vicdansızlık/merhametsizlik, kapanmayı önceler ve eyleme geçmeyi askıya alır. Artık erdemler işlerliğini yitirir. Namık Kemal’in “Hürriyet Kasidesi”nde “Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetden/Mürüvvet-mend olan mazlûma el çekmez i’ânetden”²⁷⁶ dizeleriyle vurguladığı sorumluluk bilinciyle perçinlenmiş görev ve acı çekene/haksızlığa uğrayana sunulan yardım insanlığın ve yiğitliğin gereğı olarak gösterilirken, “sayyâd-ı bî-insâfa”²⁷⁷ hizmet eden ise köpeklikle itham edilir. Adaletle kulak vererek davranmak, hakka uygun hüküm vermek olan insaf, vicdanlı/merhametli olmanın görüngüsüdür. Bî-insaf ise şiirde vicdansız/merhametsiz yaklaşımı edinen kişı olarak sunulur. Yine “vatan şairi”nin başka bir gazelinde adete kargış niteliğinde olan “Görmesin imdâd yâ Rab rahmetinden tâ ebed/Sarf-ı makdûr etmeyen hem-cinsinin imdâdına”²⁷⁸ dizeleri yer alır. Merhametsizlik burada da deni/aşağılık görülen bir durumdur. Şair özne, “sarf-ı makdur” etmeyen yani gücü yettiğı kadarını, elinden geleni kendinden olana sunmayan Tanrı rahmeti görmemesini diler. “Rab rahmeti” denilerek anılan ilahi yardım, insan için

²⁷⁴ a. g. e. , s. 401.

²⁷⁵ a. g. e. , s. 588.

²⁷⁶ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 7.

²⁷⁷ a. g. e. , s. 7.

²⁷⁸ a. g. e. , s. 78.

vazgeçilmez bir olgudur. Ancak merhamet etmeyen/merhametsiz bundan mahrum kalmaya layıktır.

Tanzimat dönemi yenileşme hareketinin yılmaz savunucusu Namık Kemal için insanlık yani “Beşer unf ile girmez zabta...”²⁷⁹, çünkü sertlik, şiddet veya kabalık hoş görülen hasletler değildir. Bunlar, vicdansızlığın/merhametsizliğin devamıdır ve acımanın yüksek kıymeti karşısında bayağı kalır. Vicdansızlığın/merhametsizliğin bir başka anlamca kökteşi umursamazlıktır. Bigâne kalmak, kişiyi merhamete ulaştırmaktan alıkoyar, ötekini önemsizleştirir ve vicdanın sesini duyulmaz kılar. Şairin “Deli Hikmet’le Müşterek Vatan Mersiyesi”nde yer alan “Kapadı gözde olanlar çıkacak gözlerini/Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini/Yoğımış kurtaracak bahtı kara mâderini”²⁸⁰ dizeleri savaşın tahripkâr etkisine maruz bırakılan kişilere kayıtsız kalmaya yöneltilen eleştiridir. Vatan zor durumdadır, yıkımla yüz yüzedir fakat iktidar sahipleri oralı bile değildir ve toplum, mensubunun duyduğu acıya gözlerini kapar. Şiirde vatan mefhumu etrafında temellendirilen millî vicdan, vicdansızları da yargılar:

“Vatan evlâdına Moskof gibi rahm etmediler
Hasteye bakmadılar yâreliye gitmediler
Dittiler etlerini tiftiğini ditmediler
Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini
Yoğımış kurtaracak bahtı kara mâderini”

Devrin yönetimi, askeri erk ve Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlar, bu yargıdan nasibini alır. “Rahm etmediler” sözcük grubu doğrudan merhametsizliğe atıftır. Şiirde vicdanın ilk duyarlı olacağı hasta ve yaralının şefkat görmediği söylenirken, “Moskof” olarak tarif edilen düşmanın dahi daha merhametli olduğu vurgulanır. Çekilen bedensel acı ve ona karşı takınılan umursamaz tavırlar dile getirilerek vicdansızlık/merhametsizlik örneklendirilir. Şair özne, savaşın kaybedilmesini, çekilen ızdırabı ve vatanın elden çıkışını yalnız askeri veya siyasi koşullara bağlamaz, aynı zamanda toplumsal çürümenin arkasında bulunan vicdansızlaşma/merhametsizleşmeyi de sebep olarak verir. Namık Kemal’in şiirlerinde, millet olgusunu inşa eden duygu/acı birliği, kişileri kalabalık olarak bütünleyen aidiyetin aldığı hasara karşı iyileştirici bir reçete veya formül şeklinde ele alınır.

²⁷⁹ a. g. e. , s. 67.

²⁸⁰ a. g. e. , s. 345.

Ziya Paşa'nın, toplumsal çürüme veya çözülmeye, vicdansızlığı ve sosyal tabakaları oluşturan her bireyin diğerine merhamet etmekten kaçınmasını sebep gösterdiği beyitleri aşağıdaki gibidir:

“Mazlûma zâlim eyler iken zulm ü gadr ü âl
Kârında âsim olduğunu eylemez hayâl
Emvâl-i halkı sârik alup sârikim demez
Kâtil vebâl-i katle dahi vermez ihtimâl”²⁸¹

Haksızlık, cefa veya eziyet gören kişiler, zalim için düşünülmesi değildir. O, sözde kazanç olarak suçluluğu elde ettiğini aklına getirmeden zayıfa karşı “zulm ü gadr ü âl”ini sürdürür. Ayrıca dizelerde halkın malını çalanın kendini hırsız olarak görmediği ve katilin öldürdüğü kişinin günahını üstleneceğine dair bir olasılığı aklına getirmediği durumlarına da değinilir. Bütün bunlar, vicdansızlığın yaygınlaştığı zaman ve öz sorgulamanın eksikliği hâlinde, suçun nasıl mübah görülebileceğine dairdir. Katil veya hırsız işledikleri kabahati sakıncalı saymazsa, ki bu ahlaktan yoksunluk demektir, sosyal düzen yara alır ve adaletsizlik hâkim olur. Bu nedenle vicdansızlık, kişiler nezdinde de olsa, içtimai çöküşe ve çözülmeye götürebilir. Ziya Paşa böyle bir manzarayı “Tercî’-i Bend”inde de betimlemektedir:

“Sen düşersen kimseler gelmez senin imdâdına
Dest-gîr oldukların hattâ yetişmez dâdına
Hande eylerler uzakdan cümlesi feryâdına
Dikkat etmez kimse istihkak u isti’ dâdına”

Görüldüğü gibi ilk beyitte kötü bir durumda ya da istenmeyen bir konumdayken yardım/ilgi görmeme ihtimali dile getirilir. Hatta özne, yardım edilenin, elinden tutulmanın dahi duyduğu feryada karşılık vermeyeceğinden, bilakis şahit olduğu düşkünlüğe güleceğinden bahseder. Özellikle “hande eylemek/etmek”, oldukça dikkat çekicidir. Çünkü ihtiyaç sahibine veya cefakeşe gülme, vicdansızlığa işaret eder ve düşüncesizlik bu eylemle somutlanır. Böyle bir toplulukta kimse liyakate, hak etmeye veya yatkınlık, yetenek gibi olgulara önem vermez, vicdansızlık/adaletsizlik kalabalıklar arasında yayılarak normalleşir. Vicdan artık başvurulacak bir kaynak değildir, merhamet ise gözde

²⁸¹ Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 205.

bir erdem olmak yerine zayıflık addedilir. Hâlbuki Ziya Paşa “insan duygusuna, insanlık fikrine, hatta merhamete kadar”²⁸² varan izlek yapısıyla “Terkîb-i Bend”inde geçen

“İnsân ana derler ki ede kalb-i rakîki
Âlâm-ı benî nev’i ile kesb-i melâlet
Âdem ana derler ki garazdan ola sâlim
Nefsinde dahi eyleye icra-yı adâlet
Sâdık görünür kisvede erbâb-ı hıyânet
Mürşid sanılır vehlede eshâb-ı dalâlet”²⁸³

beyitlerinde insanlığı, ötekine karşı “hayr”a niyetlenmeye, ötekinin iyiliği için bir gaye taşımaya bağlar. Şair özneye göre şefkatle işleyen bir kalbin sahibi, insafsızlık etmez, kin ve nefretten uzak durur. Vicdansızlık ise insanlığı teşkil eden bu meziyetlerin varlık gösterememe durumudur.

Abdülhak Hâmid’in “Garam”ında vicdandan yoksunluk insanlıktan çıkmayla/insan dışılıkla eş değer gösterilir: “Başka yolda bilsin insan olmayan!/Zî-şuur u ehl-i vicdan olmayan!”²⁸⁴ Özne, insan türünün hüviyetine dair çıkarımlarını sayarken, bilim merakını, bilinçlenme eğilimini, işitip görerek ve düşünerek konuşmayı yaratılıştan edinilmiş yetenekler şeklinde sınıflar. Kendini bilmekten uzak, vicdansız kimse ise aykırı bir çizgide ilerler, bencillikte ayak direr ve insanlığını kaybeder. Vicdan, insan olma/kalma terbiyesiyle erdemli bir hayat sürmeyi sağlayan ahlaki müeyyidedir. Vicdani bir akait olan merhamet de başvurulmadığı takdirde eksiklik duygusuna sürükler. “Garam”ın öznesi “Yani insaniyyete bî-merhamet,/Vermiyor asla demektir tesliyyet!”²⁸⁵ ifadeleriyle vicdanlılığın/merhamet etmenin, kişinin kendi acısını unutmamasına sebep olacak derecede etkili bir avuntu olduğuna dikkat çeker. Ötekine merhamet beslemek, kendiliği teskin eder, mutlu kılar ve manevi dinlenme/dinginlik temin eder. Hâmid aynı doğrultuda “Nâ-kâfi” şiiri de bir vicdansız/merhametsiz tanımı getirir. “Felâket görmemişsin, derdimi eylersin istihfâf.”²⁸⁶ dizesinde hâlden anlamayan muhatabına seslenen özne, matemi ve acısı karşısında küçümsemeyle muamele gördüğünü söyler. Hor görme, aşağılama, dert ehli olamama, vicdansızlığın alametleridir. Duygudan yoksunluk da merhametten

²⁸² Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 321.

²⁸³ Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 212.

²⁸⁴ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 419.

²⁸⁵ a. g. e. , s. 456.

²⁸⁶ a. g. e. , s. 591.

yoksunluk demektir.²⁸⁷ İnsafsız kişi, öznenin belirttiği gibi hiç yıkıma veya eleme şahitlik etmediğinden ötekinin sıkıntısıyla ilgilenmez. Yani anlayabilmek için anlamlandırabilmek, deneyimlemiş olmak gerekir.

Muallim Naci “Tevbîh” başlıklı şiirinde bulunan “Olsa vicdânın şu hâlimden olurdun şerm-sâr/Dest-i istirdâd-ı hak selb eylemiş vicdânını”²⁸⁸ beytinde utanmayla ilintili bir vicdansız resmi çizer. Şair özneye göre vicdani olmayan kişi ar duygusunu yitirir. Çünkü kusurlu işlerin ardından gelen küçük düşme üzüntüsü ve eziklik, vicdani yükümlülüklerinin farkına varabilen kişilerde ortaya çıkar. Vicdanlı, bayağı duruma düşmekten, hicap duymaktan çekinir ve bunları yaşamamak için vicdanının sesini dinleyerek iyiliğe meyleder. Utanmaz ise zaten doğruyu bulma ve yanlıştan el çekme derdine sahip değildir, doğal olarak vicdani temayüle uymaz, onda Fromm’un sözünü ettiği “otoriter vicdan”²⁸⁹ yani dış egemenler ve ahlaki yaptırım gücünden kaynaklı içgüdü gelişmemiştir. “Hem cinslerinin kötülüğünü istemenin şakâvet-i vicdânîye olduğunu”²⁹⁰ söyleyen şair için vicdansızlık, kötü yaratılışlı/kem tıynetli ve iyilikte bulunmaya karşı isteksiz olma durumudur. Bütün bunların ışığında vicdansız kimsenin nitelikleri Şekil 3’te görselleştirilmiştir:



²⁸⁷ Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı*, çev. Mustafa Cemal (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002), s. 137.

²⁸⁸ Muallim Naci'nin Şiirleri, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 239.

²⁸⁹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994), s. 172.

²⁹⁰ Celâl Tarakçı, *Muallim Nâcî Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki* (Samsun: Sönmez Ofset Matbaası, 1994), s. 329.

Şekil 3. Vicdansızın Nitelikleri

“Zavallıların” matemini küçümsemenin yani acıya kayıtsızlığın ve gaddarlığın eleştirildiği “Enîn-i Gam” şiirinde, hüznün kalbe inişi ve bu yüzden sevincin su yüzüne çıkamaması tezaadından bahsedilir. Bir kısım kadınlar ise kederin önünden hakir gören bir yürüyüşle geçer. Bu, ötekinin kederinden tat alan bir bencilliktir. “Niçin benim kederim başkasında zevk olsun?/Yazık değil mi, niçin bir tanin-i şevk olsun”²⁹¹ siteminde bulunan şair özne, aslında vicdansızlığı yarattığı temsiliyet üzerinden somutlarken, umursamazlık içeren bu duruma itiraz da eder. Bir tasa iniltisinin ötekinin sevinç dudağında salt bir çınlama olarak kalması onu üzmektedir. Tevfik Fikret’in “Kazanmış bir gazete muharriri lisânından:” yazılan “Büyük İkrâmiye” şiirinde ise para “akla reh-zen” yani aklın yolunu kesen, akli çelen bir nesne olarak vicdansızlığa, vicdan yoksunluğuna neden olur. “Varsa hatta beşerde bir vicdan,/Ya gümüştedir o ya altından!”²⁹² beytiyle vicdan kavramını yücelten özne, arzuların, heveslerin ecesi anlamına gelen “melîke-i hevesât” tamlamasıyla nitelediği maddi kazancın kendiliğın bilinç ve duyarlılığına set çektiğini vurgular. Gerçek değer, en doğru kazanç ve “lüzum-ı hilkat” vicdanlılıktır. Vicdansızlık ise para gibi zayıflık ve aşağılanmaya düşürür.

“Beşerin hâline” bakılması da vicdansızlığın misal bulması için yeterlidir. Cenap’ın “Bir Kırangıç”ında “fiten-i âlemi” aldatmacalarla sürdüren insan, mahveden yanlarıyla vicdan odağına yerleşir:

“Meşreb-i nâsûtiyân
Bağdaki sayyâdlar
Şehirde cellâdlar
Mahveder insanları
İnsanı hayvanları
On paralık sîm için
Nefsini tescim için”²⁹³

Kişinin mizacını gaddarlığa götüren, nihayetinde gümüş yani değerli madenden imal paradır. Benliğini bu gaye uğruna zehirleyerek, vicdansızlık sergileyen insan bağda/yazıda avcı, şehirde cellat olur, hayvana dahi zarar verir. Ayrıca şiirde “kasd-ı hayât-ı nedîm” yani hayat arkadaşına/eşine kötü davranma, vicdansızın meziyeti gösterilir. Pak ve el değmemiş kadınların geleceğini, mal ve mülkünü harap eden, ırzını

²⁹¹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 389.

²⁹² a. g. e. , s. 508.

²⁹³ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 41.

lekeleyen acımasızlar, “denî” yani aşağılıktır. Burada vicdan yoksunluğu, kadın erkek ilişkisi üzerinden, toplumsal boyutuyla sunulur. Şair bir “Gazel”inde ise “Pâk olan vicdâna karşı bir cinayettir bana”²⁹⁴ diyerek nitelediği hak edilmemiş, layık olunmayan bir seçkin mevkiye erişmeyi vicdansızlık kapsamına alır. Onun için liyakat, bir iş için yeterli olmak ve bu doğrultuda görev üstlenmek vicdani sorumluluktur.

Balkan Savaşlarının Osmanlı-Türk ordusu açısından zorlu geçen günlerine atfen, “Çatalca Muharebesi’nde yazılmıştır” notuyla kaleme alınan “Orduya Hitâb” şiirinde Ali Ekrem, düşmanı bir vicdansızlık timsali olarak gösterir:

“İrz düşmânı, cân düşmânı, hak düşmânı alçak
Bir kelb-i akûr ordusu, bir tâife-i hûn,
Mâsum ezerek, dul vurarak elleri mel’ûn,
Vidânları mel’ûn, ebediyen bizi boğmak,
Mahveylemek ister; bütün islâmı bitirmek
Azmiyle gelir: maksadı İstanbul’a girmek!
Ey asker-i islâm, o ulu dînin gidiyor arş!
Azminde Muhammed sana, Allah sana yoldaş.”²⁹⁵

Kudurmuş köpeğe benzetilen düşman, iffetin, namusun, Tanrı’nın/dinin ve yaşam namına bir kırıntı taşıyan her şeyin kötülüğünü düşünen kişidir. Bu nedenle acımasızca saldırır ve gaddarlık tıynetini olmuştur. En çok da “mâsum” ve “dul”a karşı gösterdiği eziyet, onu ilençle anmaya yeter. Vicdanı kararmak, bu eylemlerin getirisidir. Şair özneyi vicdansızlara karşı kinle dolduran ve onların zalimliğini somutlayan manzarada, zulüm ile yanan vatan, etrafı saran kanlı alevler, karnı deşilmiş kadınlar, yetim naaşlarıyla dolu dağlar, ovalar ve ezilenlerin üstüne yürüyen “Kocaman bir haç” vardır. “Son Fâci’a”da da “âlem-i vicdân”ı inleyen görüntü, halkın yıkılan yurdunu, feryat eden bir orduyu ve bağı delinen vatani içerir. “Gökte reng-i elem nümâyandır.”²⁹⁶ diyen özne, milletin huzurunun bozulduğunu, sıkıntının merhametlileri çekecek kadar açıkta yaşandığını belirtir. Ötekini düşünmemek bir yana, ötekini yok etmek, ruhsal ve bedensel acıya sebep olmak, yıkımla sınamak ve soykırıma varan mezalim Ali Ekrem şiirlerindeki vicdansızlık/vicdansızların eylemleridir. İmparatorluğun son dönemlerinde elden çıkan Balkanlar, Kafkaslar ve diğer coğrafyalarda Türklerin maruz kaldığı baskı ve kıyım, şairi derinden sarsmış, vicdanı üzerinde iz bırakmış ve eserine aksetmiştir. Dolayısıyla onun şiirindeki vicdansız, her türlü insanlık dışı muameleyi kendinden olmayana reva gören

²⁹⁴ a. g. e. , s. 74.

²⁹⁵ Ali Ekrem, *Vicdan Alevleri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1341/1925), s. 19.

²⁹⁶ a. g. e. , s. 27.

gaddar, acımasız düşmanın ta kendisidir. Fakat “Son Fâci’a”da olduğu gibi her olumsuzluğa rağmen “azm-i vicdân”ın bir gayret bilinci, kasvetten kurtuluş yolu ve millî intibahı sağlayacak yegâne hakikat olarak sunulması, “şiiirlerindeki merhamet ve şefkate muhtaç varlıkların genellikle bu iki duyguya sahip insanlara”²⁹⁷ rastlamadıkları gözlemlenen Ali Ekrem’in umudun varlığına da işaret ettiği anlamına gelir. Ayrıca şairin “Şimdi tek bir ümidimiz kaldı: Türklük. Evet, Türk milleti mahv olmadı ve olmayacak. Lâkin, işte yine bir koca lâkin sana, adam olmağa, medenî bir millet olmağa bütün kâbiliyyet-i îmân ü vicdânıyla Türkler azmetmelidir”²⁹⁸ sözleri de bu çıkarımı temellendirmeye yetecektir. Benzer şekilde İbrahim Alâettin’in “Gönüllünün Gönlü” şiirinde de Türk ocaklarını, camileri yıkan düşmanın “kanlı safha”lar yaratarak “vicdân-ı âsumân”ı nasıl sızlattığı vurgulanır.²⁹⁹ Şiirde her türlü insafsızlığı eylemleştirenler, yalnız askeri süngüleriyle katletmekle kalmaz, kadın ve yaşlıları esir ederek, yaralayarak, namus ve şereflerine ilişerek hakarete uğratar. Sızlamak burada şair öznenin etki altında kalarak ve tanıklıkları çerçevesinde duyumsadığı bir vicdan eylemidir.

Hakkın Sesleri temel alınarak söylenecek olursa Mehmet Âkif için düşmanın acımasızlığına ek olarak, insanlığa karşı işlenen suça, vahşete, Türk namusunun ve vatan bellenen toprakların yabancı ayaklar altında çiğnenmesine sessiz kalmak da vicdansızlıktır:

“Yâd ayaklar çiğniyor: Düşmüş vatan yâd ellere!
Başka ses bilmem, muhîtimden enîn eyler hurûş;
Beklerim, dinsin bu mâtem; beklerim, olmaz hamûş!
Âh! Tek bir âşiyandan bin yetimin nâlesi
Yükselirken, dinleyen insan mıdır bülbül sesi?

Duygusuz olmak kadar dünyâda lâkin derd yok;
Öyle salgınmış ki mel’un: Kurtulan bir ferd yok!
Kendi sağlam... Hissi ölmüş, ruhu ölmüş milletin!
İşte en korkuncu hüsrânın, helâkin, haybetin!”³⁰⁰

Felaket karşısında duyulan bir ses veya aksülamel yoktur. İniltileri duydukça “bülbül sesi” dinlercesine suskunluğa bürünenler, umursamazlık içerisinde. Bu durumu salgına benzeten özneye göre hissizlik, milletin ruhunu öldürmüş, vicdanları merhametsizliğe varırcasına karartmıştır ve bununla birlikte en korku verici ziyan, perişanlık veya

²⁹⁷ Ertan Engin, “Ali Ekrem’in Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 28 (İstanbul 2013), s. 171.

²⁹⁸ Esra Sazyek, *Şaziye Berin’e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır* (Ankara: Hece Yayınları, 2019), s. 236.

²⁹⁹ İbrahim Alâettin, *Güft ü Gû* (Trabzon: İkbâl Matbaası, 1322/1328-1912), s. 22.

³⁰⁰ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 315-316.

mahrumiyet, aldırılmazlıktır. *Fatih Kürsüsünde*’de geçen “Bu duygusuzluğa bir çâre yok mu, Allah’ım?”³⁰¹ yakarışı da aynı şikâyeti imler. “Kımıldamaksızın” beklemek, vicdan buyruğuna uyarak eyleme geçmekten sakınmak bu şiirde de vicdansızlığa hizmet etmek olarak sunulur. Başa gelen “kıyâmet”e seyirci kalarak “zevkine, vur patlasın”³⁰² tavrıyla yaşam sürenler, Âkif için zulme ortaktır ve insafsızlığa yakın durur. Bu “Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa, başkaldırmamak”³⁰³ benzeri tavır, millet olma ahbine uymamak, ihanet etmektir. Öte yandan manzumede düşmanın/Bulgarların vücuda getirdiği dehşetten de bahis vardır:

“Bu mel’anetleri yapmaz -meğer ki Bulgarlar!-
Ne ihtiyar seçiyor, bak, ne kimsesiz tanıyor;
Beş altı günde otuz bin adam boğazlanıyor!
Pomak’ların değilip süngülerle vicdânı;
Alınmak isteniyor tâ içinden îmânı!”³⁰⁴

Vicdansızlık, kendinden olmayana yaşam hakkı dahi tanımayacak derecede eziyet vererek, zalimce ve yabani davranmaktır. Telin edici işler yapan, ötekine varlığını sürdürecekt alan bırakmayan ve canlara kıyan acımasızlar, vicdanlarda neşet eden kendilikleri de hedef alır, kişilerin kendi olmağını kurgulayan dinî ve millî değerlerini yok etmeye kalkışır. Bu nedenle şaire göre insaftan mahrum olanlar, insanlıktan da çıkar. *Âsım*’da geçen “Beşerin Hakk’a refik olmak için vicdânı,/Beşerriyyetle berâber yürümektir şânı.”³⁰⁵ dizelerinde, insan saygınlığına yaraşır ve değerlerle dolu vicdanın, doğruluğa, hakkaniyete ve Tanrı’ya yakın duracağı anlatılır. Hatta manzumede, Köse İmam’ın “Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa refah,”³⁰⁶ sözleriyle, vicdansızlığın ötekinin mahrumiyetini görmezden gelmek, harap manzaraya sırtını dönmek ve “neme lâzım” tavrıyla viranelerden yükselen çılgınları duymamak olduğu ima edilir. *Âsım* ise merhametsizleri kendi vicdanında şu şekilde yargılar:

“Muhtekir kâfilesiymiş, ne edeb var, ne hayâ.
Aç, sefil inleyerek can veredursun dünyâ,
Yine siz dinlemeyin, anlamayın mâtemini,
Sürün artık serilen yurdunuzun son demini!
Sağda yüzlerce ölen, solda hesapsız sürünen,
Karşıdan bunlara gülmek ne demektir alenen ?
Durmayın, derdime ortak görünün kalkın da,
Demiş olsam, bilirim, vüs’unüzün fevkinde.

³⁰¹ a. g. e. , s. 387.

³⁰² a. g. e. , s. 392.

³⁰³ a. g. e. , s. 421.

³⁰⁴ a. g. e. , s. 395.

³⁰⁵ a. g. e. , s. 547.

³⁰⁶ a. g. e. , s. 564.

Ağlamak çok kişinin zevki değilmiş, lâkin,
Gülmek herkes için, zannederim, pek mümkün.”³⁰⁷

Sefalet ve yoksulluk içerisinde debelenenlere, acımak bir kenara, gülmek ve mazlumun kederine ortak olmamak vicdansızlığın alametidir. Ayrıca Âsım, vicdansızların gücünün yardım etmeye, ihsanda bulunmaya ve bağışlamaya yetmediğini, onlarda merhamet edecek gönül genişliğinin olmadığını düşünür.

Osmanlı İmparatorluğunun tebaası olan Kuzey Afrika/Mağrip müslümanları da Türk hakimiyetinde bulunan diğer memleketlerdeki gibi, işgal, mezalim ve yağmayla yüzleşir. Fâik Âli’nin “Genç Şâirlere” manzumesi, gadre uğrayan bu insanların durumu üzerine kaleme alınmıştır. Öznenin “taş yürekle ve bî-gâne” kalanlara seslendiği dizelerde, vicdansızlığın korkunç ve trajik manzaralar karşısında beliren “tahammül” ve “sükût”la bağı sorgulanır. Çünkü “insanda trajik olan vicdani, vicdani olan trajiktir.”³⁰⁸ Dolayısıyla yürek parçalayan, feci durumlar karşısında vicdan devreye girmelidir. Aksine sessizlik yani acımasızlık ve haksızlık karşısında susuş, şair özne için sanatı da “melül ve hacîl”, boynu bükük, hüznü, mahcup, küçük düşmüş kılar. Şiirde Trablusgarp’a çıkarma yapan İtalyanlar, kötülük olarak vücuda getirdikleri zulüm ve vahşetin “Yâdiyla kalb-i âlem ü vicdân-ı ümmetin/Feryâd-ı infîâlîne ma’kes neşîdeler”³⁰⁹ yaratır. Acı içerisinde bırakılan insanların çığlıkları, ümmetin vicdanında yer eder. Şair ve edipleri “sadece ferdî duyuş ve düşünüşün içerisinde olmamaları”³¹⁰ konusunda uyaran ve “vatana karşı gerekli millî hassasiyetleri göstermediği için”³¹¹ eleştiren Fâik Âli’yi bahsi geçen şiiri yazmaya iten gerilimli ortamın numuneleri eziyetler ve sergilenen gaddarlık, aşağıdaki fotoğrafta görüleceği gibi *Servet-i Fünûn*’un sayfalarına da yansımıştır:

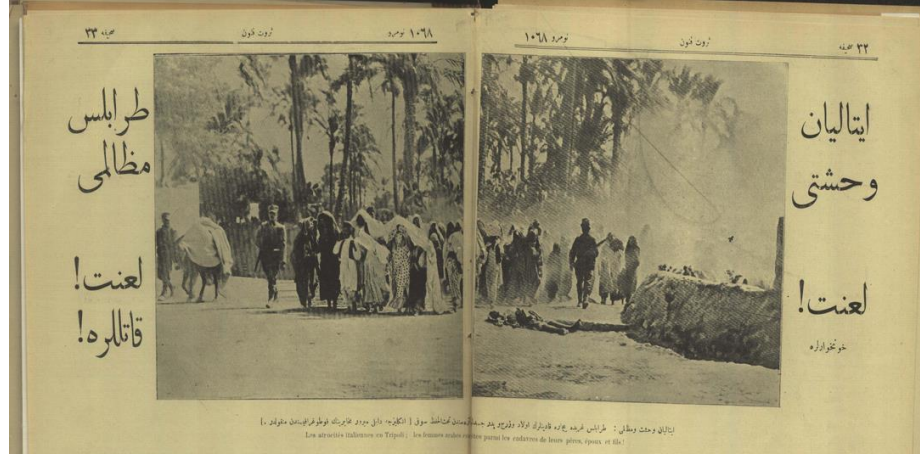
³⁰⁷ a. g. e. , s. 568.

³⁰⁸ Saffet Murat Tura, *Şeyh ve Arzu* (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), s. 93.

³⁰⁹ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 13.

³¹⁰ Cafer Şen, *Fecr-i Âtî Edebiyatı Tespit-Tahlil-Tenkit* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), s. 537.

³¹¹ a. g. e. , s. 537.



Görsel 1: *Servet-i Fünûn*, c. 42, S. 1068 (İstanbul 10 Teşrinisani 1327/23 Kasım 1911), s. 32-33.

Her iki tarafında “İtalyan Vahşeti Lanet Canavarlara!” ve “Trablus Mezalimi Lanet Katillere!” ithamları bulunan fotoğrafın, “Genç Şâirlere” şiirinin bulunduğu sayıdan bir önceki sayıda yayımlanmasının tesadüf olmadığı düşünülebilir. Çünkü görülen, şair öznenin izlek hâlinde sunduğu yürekleri burkan bir eza anı gibidir.

Vicdansızlık/merhametsizlik, aynı zamanda beklenen iyiliğin sergilenmemesidir. Hüseyin Sîret’in “Fazilet” manzumesindeki “Ümîd ederken o âgûş-ı hâr-ı istikbâl/Soğuk nazarlı, zebunküş siyâh bir istiskâl”³¹² beyti, insanlık gereği umduğu yardımı bulamayan ve zayıfları ezen, samimiyetsiz, aşağılayıcı, hoşnut olmadığını belli eden bakışlarla karşılaşan kişinin durumunu imler. Şiirde kahkahalarla yola koyulan, alaya alınan kişi, mağduriyetine sessiz kalınmasıyla gaddarlığa uğrar. Şair özneye göre bu paylanan ve kovulan esasında “fazilet”tir. Çünkü vicdanlılık/merhametlilik bir erdemdir ve ötekine gönül açmayı gerektirir.

Bir annenin feryadını barındıran Mehmed Emin’in “Âh Analık Yahud Zeyneb’in Duası” şiiri, insanların “başkasıçün kaygusuz” oluşu üzerinedir. Karlı ve fırtınalı bir havada yavrusunu ısıtmaya çalışan anne, acımak nedir bilmeyen insanlardan şikâyetçidir ve “Yetim gözyaşların silmeyecek iseler”³¹³ Tanrı’dan insan neslinin kesilmesini dileycek kadar zora düşmüştür. Şiirde yakınılan kayıtsızlık ve ötekinin darda bulunduğunu görmemek vicdansızlığın emaresidir. Ayrıca Aile mahremiyetinden habersiz erkeğin yuvasının elden gidişini seyretmek zorunda kalan karısına zulmü de “Kaynana ile Damat” manzum hikâyesinde trajik şekilde ele alınır.

³¹² Hüseyin Sîret, *Leyâl-i Girîzân* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325), s. 150.

³¹³ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 29.

“‘Bu ne iştir?...’
‘Ne olmuş ki...’
‘Hiç bir şey yok, öyle ya,
Hep işlerin oldubitti, şimdi asker değilsin,
Artık onu ne yapmalı?...’ ‘Yakalardan atmalı;
Bir kahpenin kucağına yaslanarak yatmalı,
Beride de o yetimcik varsın ölsün gebersin!’
‘Bir suç muymuş, dörde kadar hakkım yok mu almaya’
‘Hakkın vardır; fakat bir yol mollalardan sor, öğren,
Bak, bir molla sana der mi; Bir karını hoş kullan,
Ötekini ağlat, inlet, her dakika ağula?
Ona günah değil mi ki gözyaşında boğula?’”³¹⁴

Alıntılanan diyalogda, damadın karısına kötü davranışlar sergilediği ve merhametsizce muamele ettiği kaynananın/kayınvalidenin ağzından aktarılır. Aile üyeleri arasında sevgi ve saygıdan eser kalmamıştır, damat ise “Ne olmuş ki...” diyecek kadar umursamazdır ve dinen hakkı gördüğü başka bir eş alma hevesindedir. Onda vicdan emaresi görülmez ve bu yoksunlukla da dinî bir teamülü çıkarları doğrultusunda, düşüncesizce/ölçsüzce kullanma bencilliğini sergiler. Annelik içgüdüsüyle kızına acıyan ve onu “zavallı” olarak niteleyen kaynana, kovulsa da evladını beraberinde götürür. Ağlayan, harap olan ve ızdıraplarını bedeniyle de deneyimleyen kadın ise “ne hekimden ne hocadan” şifa bulmaz ve “Boğazında bir boğucu hırıltıyla” yatağa düşer. Maruz kalınan vicdansızlık, acının uzuvlarda da hissedilmesine neden olabilir. “Ana ile Kızı” da benzer bir durumu barındırır. Ananın “Taş yürekli bir canavar pençesine düştün sen!...”³¹⁵ dediği kızı, ilgi görmediği kocası yüzünden ölümle cebelleşmektedir. “Merhametsiz” koca, onu muradına erdirmez, mihnet çektirir ve şiddet uygular. Her iki şiirdeki manzara da acımasızlığın temsilleri olarak addedilebilir.

Gaddarlığın aile içi şiddet vakası üzerinden anlatıldığı “Kesildi Mi Ellerin” şiiri ise ahlak yoksunu bir oğulun ebeveynine karşı işlediği suçu ele alır. Şiirde vicdanları kanatan, bir anneye el kalkması, annenin sarsılması ve azarlanmasıdır:

“(…)
Âh vuruldum, aman, aman omuzum.
Oğul, oğul, beni vuran elin yere düşene...’
Hâin evlât, beğendin mi? Bak ananın hâline.
Âh, ben senden son vaktimde evlâtlıklar beklerken
Beni böyle al kanların iç’rine koydun sen!...”³¹⁶

³¹⁴ a. g. e. , s. 41.

³¹⁵ a. g. e. , s. 43.

³¹⁶ a. g. e. , s. 54.

Oğuldaki vicdansızlık, para uğruna annesinin kanını akıtacak dereceye gelmiştir. Onun yürek taşımadığını gösteren bu eylemler, “cellâdın” veya “kaplanın” bile erişemeyeceği bir duygusuzluğun, en insani sevgi biçimi olan anne sevgisinden yoksunluğun göstergesidir. Bütün bunlara rağmen oğlunun tuttuğu bıçakla elini yaraladığını, kanının yere aktığını gören anne, telaşlanır, evladının canı adına kaygıya düşerek ““Ben kanımı helâl ettim, sen de affet yâ Rabbi!.””³¹⁷ duasını eder. Çünkü anne merhameti, gördüğü muamele her ne olursa olsun, eşi benzeri az görülür bir hislenmedir. Mehmed Emin’in “Bıçaksız Kâtiler” şiiri ise bir vicdansız/merhametsiz tanımı içerir. Katile benzetilen, onun eylemleriyle eş değer eylemler gerçekleştirdiği varsayılan gaddar, masuma karşı içinde merhamet taşıyamayan kişidir. Ayrıca özne için “bıçaksız”³¹⁸ cinayet işleyen, sokakta sürünen çocuğa bakmayan ve yatakta inleyen kadını düşünmeyenler de acımasız birer katil gibidir. Şairin “Beşiğin Önünde” şiirinde “Beşikleri tabut yapan, yangınlarla ıslanan,/Midesinin açlığını vicdan bilen bir insan..”³¹⁹ denilerek bağımsızlık düşmanı acımasız tip işaret edilir. “Hürriyet Kahramanlarından Enver Bey’e” ithaf edilen dizelerde, vicdansızlığın göstergesi olarak yapılan zulüm, haksızlık ve fenalıklar örneklenir. Çocuğa dahi ilişecek ve milletin gördüğü büyük zararlara sevinecek kadar gözü dönmüş, tamahkârlığıyla hareket eden vicdan yoksunu kişi, yaşanan alçak devrin yaratıcısıdır.

3. 1. 4. Pişmanlık, Vicdan Azabı, Suçluluk

Korku eşliğinde düşünsel olarak beliren pişmanlık, vicdanın sesinin duyulmasıyla ortaya çıkan bir emaredir. Vicdanlılıkla birlikte görülen bu his, iç hesaplaşmanın tetiklemesi sonucunda kendini gösterir. Kişi yapıp etmelerine karşı sorumluluğunu hisseder ve vicdan harekete geçerek sorgulama yolunu açar. Anımsamayla varlık gösteren bir kabahatin yarattığı duygulanım, suçluluğun da kabullenilmesi anlamına gelir. Böylece vicdan/pişmanlık vasıtasıyla bir arınma ve keşke varsayımlarından kurtulma ihtimali doğar. Namık Kemal’in de “Edüp tezyîd-i gayret müstefîd olmak nedâmetden”³²⁰ dizesinde belirttiği utanma ve pişmanlıktan faydalanma eğilimi bu açıdan değerlendirilebilir. Çünkü geçmiş, hataları taşıyan bahtı bu minvalde gözden geçirmek ve vicdanlanma yaşayarak pişmanlığa erişmek, şair özne için “ehl-i idrâk” özelinde

³¹⁷ a. g. e. , s. 55.

³¹⁸ a. g. e. , s. 60.

³¹⁹ a. g. e. , s. 65.

³²⁰ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 8.

“Felekden intikâm almak demektir”. Bu yolda çabayı artırmak, vicdana hız vermek yanlışların muhasebesi sonucunda varılan pişmanlığı faydaya çevirmekle taçlanabilir.

Vicdanın yarattığı içe dönük ezinç, kişi üzerinde etkili olabilir. Bu, pişmanlık, suçluluk gibi özsel sorgulamanın neticesinde görülen durumların ürünüdür. Namık Kemal’in

“Her günâha bin azab-ı ma'nevî çekmekdeyim
Dûzahı dünyâda gördüm kendi vicdânımla ben
Fi'lime ukbâda Mevlâ'dan mükâfât istemem
Kâni'im emniyyet-i vicdân ü irfânımla ben”³²¹

dizeleri vicdan azabının boyutlarına dairdir. Kişi eğer ona acı verecek bir eylemde bulunmuş ve ardından nedamet getirerek azaba düşmüşse daha yaşarken cehennemi deneyimleyebilir. Şair öznenin belirttiği vicdanda cehennemi yaşamak/vicdan aracılığıyla cehenneme şahit olmak, işlenen günah karşısında “azab-ı ma'nevî”ye gark olmak anlamı taşır. Fakat vicdanda duyulan güven, korkusuzca inanma ve yapıp etmelerin doğruluğuna itimat, ki buna da bir vicdani inceleme sonucunda varılır, kişiyi rıza derecesine çıkararak huzurlu kılar, yetinmenin rahatlığına erdirir. Şairin “Hükmünü icrâ eden kânûn-ı insâniyyetin/Kendi vicdanında bir töhmetle mahkûm olmasun”³²² dizeleri bahsedilen vicdan huzurunu sağlamanın yolunu açıklar. Pişman olmamak için insan haklarına uygun/saygılı davranışlar benimsenmeli, vicdan bu evrensel nitelikteki ve ahlaken makbul ilkelerle bezenmelidir. Ancak bu şekilde suçluluktan ari şekilde yaşanabilir.

Kanun-ı Esâsî’nin ilanı için mücadele eden Namık Kemal’in “kânûn-ı insâniyyetin” icrasına çalışması ve bunu vicdani bir değer olarak şiirlerinde işlemesi, onun reformist yanı düşünüldüğünde daha da anlam kazanır. Değer bilgisi edinmiş vicdan, sorgulamanın nihayetinde ezinti hissedeceği bir eylemle mesul tutulamaz. Fakat rahatsızlık doğuran hâllerde beliren üzüntü, pişmanlığın ürünüdür. “Kimi vicdâna dokundu kimi cism ü câna/Zevk nâmıyle ne yaptımsa peşîmân oldum”³²³ derken şair özne, vicdanına dokunan ve “zevk nâmıyle” yapılmış bencilliklerin huzursuzlukla birlikte bir pişmanlık yarattığını söyler. Kendilik, vicdan rahatlığına erişmek için özü uğruna hoş gidenin peşine düşmekten kaçınmalıdır.

³²¹ a. g. e. , s. 180.

³²² a. g. e. , s. 373.

³²³ a. g. e. , s. 388.

Tedirginliğin ve ruhsal eziyetin had safhaya geldiği anda pişmanlık, işlenen suçtan arınmak için itiraf seçeneğini değerlendirmeye yönlendirir. İnsanı vicdanen zorlayan kusurlar, her ne kadar gizlense de itiraf edildiği takdirde rahatlama yaşatır. Merhamet, günahkâr da olsa pişmanlığını belirten, itiraf ederek bağışlanma dileyen kişileri de kapsamına alabilir. Ziya Paşa'nın "Esîm-i mu'terife merhamet mürüvvetdir"³²⁴ dizesi bu minvaldeki esasları içerir. Şiirde "Esîm-i mu'terife" yani itiraf eden günahkâra/suçluya acıma, bir iyilik olarak gösterilir. Bu şekilde pişmanlığın ön ayak olduğu gerçeği gizlemeden yapılan açıklama, affedilmeye yaklaştırır. Fakat şairin başka bir beytinde, bir vicdanlanma pratiğinin yaşanmamasından ötürü pişmanlığın gerçekleşmediği dile getirilir: "Nedâmet etmek için etdiğim ma'âsîden/Dakîka vermedi ârâm nefsi-nâ-hemvâr".³²⁵ Görüldüğü gibi, öznde günahlardan veya karşı gelmelerden pişmanlık duyma isteği bulunsa da düzgün, uygun veya uyumlu olmayan yani yalnız menfaatine düşkün benlik, durup dinlenerek idrak etmeye, vicdan muhasebesi yapmaya fırsat vermez. Buradan pişmanlığın ancak vicdanın çalışmaya elverişli ortamı/anı yakalamasıyla meydana geldiği hakikatine varılabilir.

Pişmanlık yapılan/gerçekleştirilen eylemlere karşı duyulduğu kadar yapılmayan/gerçekleştirilmeyen eylemlerle birlikte de su yüzüne çıkar. Recaizade'nin "Tahassür" şiirinde, evladının mezarını ziyaret etmekte geç kalan, bu vefayı göstermeyi ihmal eden özne, bunu "Züldür on beş yılda bir kerre ziyâret kabrini/Yok hicâbımdan taharriye cesâret kabrini"³²⁶ dizelerinde yansıtır. Ortada zamanında belki de sıklıkla yapılması beklenen fakat geç kalmış bir ziyaret vardır. Şair özne bu durumdan oldukça pişmandır ve gözyaşıyla toprağı sulasa dahi çektiği vicdan azabı kolay kolay dinecek gibi değildir. "Mağrûka" şiirinde ise vicdan azabı çeken, öz sorgulamasını bir zaman aralığı olarak gece gerçekleştiren üzüntülü özneyle karşılaşılır. Gece, anımsamanın ve düşünmenin vicdani eylemler olarak vuku bulduğu bir süredir. Şiirde yer alan "Bî-derd olan uykuda gerektir"³²⁷ dizesi, vicdanı rahat olanın uykuya dalmasındaki kolaylığa vurgu yapar. Fakat huzursuzluğun vicdana sirayet etmesi, gecenin/akşamın uykusuz geçmesine sebep olabilir. Bu anlarda tereddütler kişiyi bırakmaz, aşılan her olgu yerini

³²⁴ Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 277.

³²⁵ a. g. e. , s. 115

³²⁶ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recai-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 165.

³²⁷ a. g. e. , s. 228.

bir yenisine bırakır. Hâmid'in "Bir Sefile ile Hayalet"inde de "Leyl-i bî-hâb, serâser deycûr,"³²⁸ bir an betimlenir. Sabahın olmayacağı düşüncesine kapılarak umutsuz bir bekleyişle vicdanına dönen özne, pişmanlık gözyaşları döker. Uykusuz gece ona da sorgulama yolunu açar, yanlışlarını su yüzüne çıkarır. Benzer "uyku" metaforu Tevfik Fikret'in "Hâb-ı Girîzan"ında da yer alır. Özne, uyku vakti esnasında vicdani savrulmalar yaşar. Gece, öz sorgulamayı kapsayan, kendiliğin muhasebe edildiği ve pişmanlığın belirdiği bir duraktır:

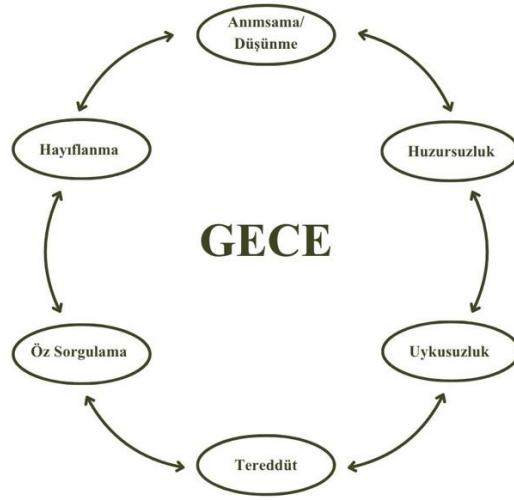
"Evet, her şey uyur, ey leyl-i mes'ûd;
Fakat ben bir ziyâ-yı ra'se-dârın
Enîs-i hüznü, bî-ârâm ve bî-sûd,
Müebbed beklerim bir subh-ı târın
Tulû'-ı nahsini ümmîd içinde . . .
İçim bir medfen-i âmâl-i zinde!"³²⁹

Özne, mutlu eden gecenin içerisinde herkes uykuya dalmışken, hüznün arkadaşı gibi boşu boşuna karanlık sabahı beklemektedir. İçi, vicdan azabının etkisiyle, canlı arzuların mezarına dönüşür. Alem sessizken o, huzur kuşunu "melâl"ın sitemli ellerinde dehşetle gezindirir. Nedamet ve ruhsal işkencenin kısıracındaki özne, şikâyetleriyle bir feryat hâli yaşar. Vicdan, gece veya uyku sırasında hayıflanma yoluyla bir azap yaratır. Çünkü Foucault'nun deyişiyle "arındırıcı bir pratik" olan vicdan muhasebesi tam o anda gerçekleşir.³³⁰ Yalnızlık kendiliği kuşatır ve beraat arzusu eşliğinde eylemler değerlendirilir. Gün ağarıncaya kadar geçen bu aralıkta, vicdanın kendilik üzerinde yarattığı azap, pişmanlık veya suçluluğun belirtileri ve bir döngü hâlini alan olumsuzluklar Şekil 4'te gösterilmiştir:

³²⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 279.

³²⁹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 386.

³³⁰ Michel Foucault, *Kabahat İşlemek-Doğruyu Söylemek*, çev. Ayşe Deniz Temiz (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), s. 149-150.



Şekil 4. Gece Gerçekleşen Vicdan Azabı/Pişmanlık/Suçluluk Döngüsü

Recaizade M. Ekrem’in “Yok yok bu musîbetin ilâcı/Durmazsa şu kalbin ihtilâcı.”³³¹ dizelerinde, vicdan azabının/sorgulamanın bela veya sıkıntı olarak betimlenmesi dikkat çekicidir. Ayrıca çırpınma, seğirme anlamına gelen “ihtilaç” sözcüğü, vicdan azabının her ne kadar soyut bir eziyeti imlese de bedenlen hissedilebilecek fiziksel bir oluşuma da yol açabileceğini gösterir. Nihayetinde şair özne “Yok garkım içinde nef’i çendân/Mukzî ola ârzû-yı vicdân.”³³² diyerek vicdani muhasebe aracılığıyla meydana gelen bu ruhsal boğulmanın yarar sağlamadığının altını çizerek ve manevi mahkeme olan vicdanın isteği doğrultusunda, onun arzusunu tatmin eden bir kararın çıkması veya hüküm verilmesi üzerine beklentisini dile getirir. Şairin bir başka nazmında ise pişmanlık, boşa geçen hayatın sorgulanmasıyla belirir ve özne “Bir hayrın olmadan dedim- eyvâh masdarı/Gitti hevâ yolunda hayâtım yazık!.. Günâh!..”³³³ ifadeleriyle sızlanarak noksan işleri üzerine vicdanlanır. Hayatın geçiciliği konusunda bir uyanış yaşamak, kişiyi önemsemediği bütün olasılıklar üzerinde yeniden düşünmeye ve kendini hesaba çekmeye iter. Tam bu anda pişmanlığın bir vicdan pratiği olarak salınım bulması kaçınılmazdır.

Recaizade M. Ekrem’in oğlu Nijad’a hitaben yazdığı “Son Söz: Hep ve Hiç!” şiiri ise sorgulamalar ve öznenin psikolojik gelgitleriyle örülüdür. Ölüm ise bütün bu vicdani

³³¹ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 231.

³³² a. g. e. , s. 231.

³³³ a. g. e. , s. 301.

bunalımların niçinidir. “Ser-geşte gönül akl-ı tebeh-kârın elinden,/Vîcdânım ile nefsin usandım cedelinden;”³³⁴ dizelerinde, caydırıcılık veya cezbedicilik enstrümanlarına sahip olan öz benlik ve doğruya, iyiliğe çağıran vicdanın mücadelesine değinilir. Bu “cedel”den doğan gerilim, öznedeki huzursuzluk veya ızdırapla birlikte bir bezme yaratmaktadır.

Abdülhak Hâmid’in “Vîcdanı yakan bu şeydir işte,”³³⁵ sözleriyle öne çıkardığı nisan/unutma mefhumu, tedirginlik ve korku doğurabilir. “Makber”de öznenin vicdanını rahatsız eden, ölen eşi Fatma Hanım’ın belleğinde ve kalbinde silinmeye yüz tutmasıdır. İnsanın bu konuda irade sahibi olmaması, hatırlamanın devamlılığını sağlayacak güçten ve vefadan yoksunluğu şairde/özne vicdan azabı meydana getirir. “O halde diyebiliriz ki, vicdan azabı, giden varlığın yokluğunun ontolojik meselesi değil de; burada ve şimdi eyleyen varlığın temel bir sorunu olarak ön plana çıkar.”³³⁶ Canlılığın keyfine kapılan kendilik, bir anda ölüme yaslanan keder ve pişmanlıkla sarsılabilir. Yine Hâmid “Garam”da “Rûhuma oldu musallat ejderin;/Girdi vîcdanımda kaldı hançerin.”³³⁷ dizeleriyle vicdan azabı olgusunun ne derece kesifleşebileceğini anlatma gayretine girer. Korkunç bir masal/destan canavarı olan ejderle, tinsel acı simgeleştirilir, ayrıca bütün manevi keskinliği ve sivriliğiyle vîcdana sokulmuş olarak betimlenir.

On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren “asırlardan beri Şark dünya görüşü içerisinde yaşamış olan Türk cemiyetinde, eşine az rastlanır felsefî bir buhran baş göstermiş[tir]”.³³⁸ İşte bu düşünsel bunalımın gölgesinde kâğıda dökülen “Garam”, “ben” trajedisi etrafında vîcdani savrulmaların yer aldığı uzun bir şiirdir. Örneğin; birtakım talihsizliklerden dolayı aşkına vaktinde gereken ilgi ve vefayı gösteremeyen özne, sevdiği kadının vereme yakalanıp ölmesi üzerine “Bak, nedametle ne oldu âkıbet:”³³⁹ serzenişinde olduğu gibi pişmanlığın sarmaladığı vîcdanındaki kasveti belirtir. Hatta kötü haberini aldığı ölüm döşeğindeki sevgilisine yetişmeye/kavuşmaya çalışırken kaza yapar:

“Âh ben! Mel’ün ben! Bîçâre ben!
Mutlaka derhâl uçardım yâre ben,
Devrilip payton, olup mecruh eğer

³³⁴ a. g. e. , s. 440.

³³⁵ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 155.

³³⁶ Kenan Mermer, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Değişen Metafizik ve Edebiyat Abdülhak Hâmid Tarhan Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), s. 208.

³³⁷ a. g. e. , s. 410.

³³⁸ Mehmet Kaplan, “Garam’daki İçtimaî ve felsefî Fikirler”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c 1, S. 1-2-3-4 (İstanbul 1946), s. 245-258.

³³⁹ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 411.

Yatmasaydım sağlığımdan bî-haber!”³⁴⁰

Hayıflanmaya düşen şair özne, iyileşip ayağa kalksa da hastalığıyla dertlendiği, merhamete gelerek ona koştığı sevgilisine erişemez. Vicdanın emin olmaması, işlenen hataların akla düşmesi ve affedilmenin dahi telafi edemeyeceği olumsuzlukların meydana gelmesi pişmanlığın yoğunluğunu artırır, vicdan azabını katlar.

İsmail Safa'nın “Bir Gün” şiirinde ise pişmanlık vicdanın verdiği bir hüküm veya yargılama sonucu kesilen bir ceza olarak tanımlanır: “Şübhe yok hayli peşîmân olacaksın zîrâ/Seni ithâm edecek hâkim-i vicdân bir gün”.³⁴¹ Çünkü vicdan aktüel beni izleyebilir³⁴², yargıçlık görevi üstlenebilir ve kendiliği nedamet getirecek bir duruma sokabilir. Şiirde de sevgilisinin, ona verdiği ezadan dolayı “bir gün” pişman olacağını, vicdan tarafından silkeleneyeceğini söyleyen özne, ayrılıktan yakını. Şairin “Ahlâk” manzumesinde de pişmanlık olgusu yer alır. Fakat “Nedâmetdir kusûrundan hicâb eyleyse bir âdem,/Salâh-ı nefse isti'dâdına â'id beşâretidir.”³⁴³ beyti, bu vicdani edimi, hataya karşı utanma hissettirerek kendiliği düzeltecek, iyiliğe ve dürüstlüğe sevk edecek bir arınma biçimi olarak tarif eder. Vicdan, yanlıştan dönme yeteneği kazandıracağına dair bir müjde de verebilir ve hayıflanma yaratarak sadakate yöneltebilir:

“‘Â’ile nâlende-i te‘ sîr-i cû’,
Hiçbiri mey-hâneden etmez rucû’
Var ise vicdânınız isbât edin,
Yoksa hemen ‘azm-ı harâbât edin;
Sonra peşîmân edecektir felek,
‘Â’ileniz...
-Tövbeler olsun, melek!
‘İşrete vicdân olacak mâni‘im;
Mu‘terifim sözlerine kâni‘im.”³⁴⁴

“Fazîletli Zevce” manzum hikâyesinden alıntılanan bu dizelerde, vicdanın varlığı ortaya koyduğu pişmanlıkla kanıtlanır. Kavram eğer yanlıştan alıkoyamazsa, kendilik perişan olur. Ama itiraf pratiğine geçilir hatalardan uzaklaşırsa, içki bağımlısı eşine seslenen kadın öznenin yaptığı gibi, vicdan ikaz edebilmiş demektir.

³⁴⁰ a. g. e. , s. 501.

³⁴¹ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 144.

³⁴² Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*, çev. Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), s. 40.

³⁴³ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 236.

³⁴⁴ a. g. e. , s. 315.

“Şekvâ-yı nedâmetle, muazzeb solgun” olan bir öznenin öz sorgulamasının işlendiği Tevfik Fikret’in “Nesrîn” şiiri ise kadının erkeğe karşı sergilediği “çocukluklardan” ötürü pişmanlık duymasının altını çizen dizelerle açılır:

“- Şimdi ben doğrusu evvelki çocukluklardan
Nâdimim; gönlümü isrâf ü tebâh ettiğimi
Bin merâretle bu gün anlıyorum; bir vicdân
Bana ihsâs ediyor işte bitip gittiğimi.
Ben ki bitmez sanıyordum bu hayâtın şevki...”³⁴⁵

Vicdanın duyumsattığı, sezdirdiği gerçekleri anlayan kadın, nihayetinde düştüğü kötü durumu idrak eder. Hatta bu nedamet hâlinin, vicdan azabının geçmesi uğruna ağlamayı göze almakta, arzulamaktadır. Ağlayamadıkça da kendini kirli ve iğrenç hisseder. Çünkü ağlamak, hayıflanmanın ve vicdani uyanışın göstergesi bir eylem olmakla birlikte, arınmayı/temizlenmeyi de simgeler. Ayrıca Freud’a göre başa gelen olumsuzluklar, günahın/suçun farkına varmayı ve kefaret ödeme arzusunu doğurur.³⁴⁶ Ağlamak burada bir nevi kefarettir. Kendini ölüme dahi layık görmeyen özne, ebeveynlerini kaybederek kimsesiz kalmış ve vicdansızca muamele görmüş bir kızın ondan yardım istemesiyle, coşkunluk içinde ağlar, teselli bulur ve huzurlu bir uyku eşliğinde geçmişi unuttur. Merhamet etmek vicdanı rahatlatan ve kendiliği manevi doyuma ulaştıran bir iyiliktir. Ayrıca yararlı olabilme ihtimali, kendilik üzerindeki psikolojik sultayı da dağıtır. “Rûh-gezâ” yani ruh kemirici eziyetler, merhametle şevk bulduktan, umutla dolduktan sonra biter. Her ne kadar şiirde hangi şekilde veya ne doğrultuda yapıldığı söylenmese de şefkat duymak, el uzatmak bezgin hâli sonlandırır ve dirilmeyi mümkün kılar.

“Makhûr-ı nedâmet” yani pişmanlığın üzüntüsü içerisinde savrulan öznenin gülücüklere uğramış ve kederli şekilde hayat mesafelerini avare dolaştığını ifade ettiği “Nâdim-i Hayât”ta, vicdan azabının kendiliği ölüme dahi razı edebilmesi işlenir. Yorgunluklar, sıkıntılar ve zorluklarla dövüşerek kurtuluşun kapalı kapısı aransa da vicdanda duyumsanan “Bir gül koparıp koklamadan toprağa düşmek!”³⁴⁷ korkusu vardır. Nihayetinde ise yararsız pişmanlık ölümü kutsatacak derecede şiddetlenir ve gamlı bir ömrün sermayesi olan kahırların gölgesinde vicdan azabı kendini gösterir. Tevfik Fikret’in “Kız kardeşinin ölümüyle uğradığı acıyı Doğu’da kadınlığın ezilmesinden

³⁴⁵ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 330.

³⁴⁶ Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 80-83.

³⁴⁷ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 458.

duyduğu toplumsal kederle birleştirerek”³⁴⁸ kaleme aldığı “Hemşîrem İçin” manzumesinde ise özne, kız kardeşinin ölümüne sebep olan kişiye şöyle seslenir:

“Bir cinâyet ki kavânin, edyân
Koymamış ismini; lâkin vicdân,
O büyük hâkim, o kânûn-ı mübîn
Veriyor hükmünü: La'net, nefrîn!
Bu la'netiyle fakat muztarib mi vicdânın?
Sorun fazîleti tahkîr eden esâfilden,
Sorun tabîatı terzîl eden erâzilden;
Bu la'netiyle, evet, muztarîh mi vicdânın?
Sorun şu ismeti tasmîn eden o kâtilden.”³⁴⁹

Biçare kız kardeşini iddia ettiği üzere ezen ve hatta öldüren kişinin vicdanında acı duyup duymadığını merak eden şair özne, bu durum kanunlar veya dinler önünde cinayet sayılmasa da vicdanın şaşmaz yargısına güvenir. Burada vicdan yine ilahi veçhesinden soyutlanmış, dünyevi anlamlarıyla çerçevelenmiştir. İyi ile kötüyü, hayır ile şerri ayırt eden kanun demek olan “Kânûn-ı mübîn” tamlamasında, çoğunlukla İslam dinini nitelemekte kullanılan “mubîn” sözcüğünün yer alması oldukça manidardır. Dolayısıyla “iyi ile kötüyü” veya “hayır ile şerri” din olgusu etrafında değil de uhrevi olmayan bir vicdan ölçeğiyle ele almanın, Tevfik Fikret için daha yerinde olduğu söylenebilir. Çünkü vicdan, yüce/büyük yargıdır. Şair özne de bu çıkarımdan kaynaklanan iradeyle “esâfilden”, “erâzilden” olan kişiye, erdemi küçümsediği, iffeti, temizliği, ahlak ve namusu kirlettiği, zehriyle halel getirdiği için lanet eder, ilençte bulunur. Bütün bu olumsuz ithamlar, bir insanın ölümüne neden olmasından dolayı ona layık görülür. Fakat şair özne esasında kız kardeşinin hayattan kopmasına yol açan kişinin vicdanında ızdırap duymasını arzular. Nitekim en büyük cezayı yine vicdan verebilir.

Vicdan, kınamak, ayıplamak veya zemmetmek yoluyla kendilik üzerinde bir daralma ve bunalım yaratmak için kişideki yetenekleri/yatkınlıkları kullanabilir. Ali Ekrem’in “İsti’dâd” şiirinde “Her zaman ta’n eyliyor vicdânım isti’dâdıma”³⁵⁰ sözleriyle bu konudaki itirazını dile getiren özne “Hem kemâli gösterir hem say eder efsâdıma!”³⁵¹ çıkarsamasıyla da insanın esasına/özüne yani kendi olmaklığına egemen olan yegâne gücün vicdan olduğunu vurgular. Çünkü olgunluk ve bozulma/ahlaki bozukluk arasında pişmanlık benzeri duygusal çıkışlar yaratarak kendiliği sarkaca çeviren vicdan, öz

³⁴⁸ Yaşar Nabi Nayır, *Tevfik Fikret Yaşamı-Sanatı-Şiirleri* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1995), s. 11.

³⁴⁹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 536.

³⁵⁰ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 77.

³⁵¹ a. g. e. , s. 77.

yakınma ve ruhsal savrulmalara neden olur. Şair özne de rahmet/merhamet beklentisindeyken, üzüntülü gönlüne nedamet ahının vasıl olduğunu açıklar.

“Şâm-ı Hayât”ta ayaklarına deniz dalgalarının değme anı için “Geçen zamâna nedâmetler eyliyor ihsâs!..”³⁵² diyen özne, yaşanıp bitmiş olayları muhasebe ederek pişmanlığa kapıldığını açığa vurmuş olur. Yine Süleyman Nesib’in “Terâne-i Hüsrân” şiirinde ise gençliğin belirli bir zamana mahsus oluşu ve yaşanılmasının ardından öznenin düştüğü boşluk duygusu işlenir. Nedamet eşliğinde “rûh-ı bî-kese”³⁵³ yani kimsesize dönen özne, geçen günlerin onda bıraktığı güceniklik ve bezginliği ifade eder. Vicdan, önceyi süzgeçten geçirerek kaçan fırsatları, elden giden yararlı işleri ve sevinç dolu zamanları değerlendirir. Şairin “Vedâ”sındaki özne de “Doldurdu ömr-i telhimi zehrâbe-i nedem!”³⁵⁴ sözleriyle acıyla geçen bir yaşamın nihayetinde pişmanlığın kederinin/acısının onu bulduğunu vurgular. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere hatıra değeri edinmiş anların akla gelmesi, öncenin gözden geçirilmesi ve ardından gelen hayıflanma Süleyman Nesib şiirinde bir arada bulunan izleklerdir.

Vesveseler ve şüpheler içerisinde kıvranan kendilik, nedamet getirerek affedilme umudu taşır. Vicdan ise yarattığı eza ile itiraf pratiğine sürükler. Fâik Âli’nin “İhtiyâc-ı Mağfiret” şiirindeki

“Beşerde hâkim iken her dakika hiss-i nedem,
O hisle tev’em iken bir azâb-ı vicdânî,
Mukadder olmadır icâb-ı adl-ı Yezdânî
Bu âdemiyyete mutlak ya mağfiret, ya adem.”³⁵⁵

dörtlüğünde, pişmanlığın vicdan azabıyla eş/ikiz oluşundan ve kabahatin ardından birlikte belirmelerinden bahsedilir. Ayrıca kusur karşısında bir sığınak biçiminde ve adaletin gereği olarak beliren Tanrı yargılaması, bağışlama veya hiçlik/yokluk seçenekleriyle şair özne tarafından yazgı kabul edilir. Çünkü aksi hâlde derin acı yani vicdan azabı kendiliği inletmeye devam eder.

Ötekiyle yaşanan aşk benzeri duygusal etkileşimlerin memnuniyetsizlik ve keder yarattığı durumlar meydana geldiği zaman, pişmanlık sarsıcı olur. Celal Sahir’in “Aşk-ı Mahrûm”unda yer alan “Fürûğ-ı hüsnünü hatırladıkça ağlayarak/Nedâmet eyliyorum

³⁵² Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 104.

³⁵³ a. g. e. , s. 105.

³⁵⁴ a. g. e. , s. 107.

³⁵⁵ Fâik Âli Ozansoy, *Leyâl-i Hayâl*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022), s. 11.

inkisâf-ı aşkımıza.”³⁵⁶ dizeleri, sevdiğinin güzellik ışığını anımsadıkça aşk macerası boyunca sergilediği davranışlardan ve ayrılıktan pişman olan öznenin ağzındandır. Bir türlü safa bulamadığı dünyanın bir yerinde, geçmiş aklına düştükçe, onun taze hevesine gark olur ve kendinden geçer. Vicdan, şair özneye elden gidenin yasını tutturur ve üzüntüsünü çektirir. “Sergüzeşt” şiirinde yer alan

“Hani bir hâb-ı zevk içinde geçen
O muazzez çocukluk eyyâmı?
Hangi ilk gençliğin o her şeyden
Tutuşan o ihtisâs-ı nâ-kâmı?

Hani ömrün o devr-i pür-heves
Hani hummalı, uykusuz geceler
Ki bugün ateşin, yarın mensî
Heyecânlar içinde etti güzer?”³⁵⁷

dörtlüklerinde ise gâh ağlayarak gâh gülerek geçen ömrün akla gelen evreleri ve vicdan yoluyla kederlenme işlenir. Çünkü Spinoza’ya göre değişmesi istenilen geçmiş yaşantılar etrafında meydana gelen vicdan azabı, bir tür kederlenme şeklinde kendini gösterir.³⁵⁸ Şair öznenin vahlandığı “ömr-i gârâm”ı, sevinçle dolu anılarıyla uçup gitmiştir. Vicdan ise yine tahattur aşamasında oluşan öğrence yoluyla, tutulan yaşam çetesini değerlendirir. Celal Sahir’in “Buhran”ındaki özne ise duyduğu suçluluğu “Bu günâh/Eziyor kalbimi bir hüsn-i nedâmetle, evet,/Mücrimim ben, beni affet, affet...”³⁵⁹ itiraflarıyla belirtir ve pişmanlık bu sancılı sürece eşlik eder. Kanayan kalp ise ancak affa erişildiğinde, alicenaplıkla muamele görüldüğünde, bağışlanarak sarmalandığında iyileşir.

Pişmanlık, oldukça netameli bir ruhsal bunalım da yaşatabilir. Hüseyin Sîret’in “Deniz Üstünde” şiirindeki öznenin ağzından dökülen “Kemirdi kalbimizi telhî-i nedametimiz,/O dem te’âtî-i enzâra yoktu kudretimiz!”³⁶⁰ dizeleri, vicdani ezintinin kalbi ve temsil ettiği duyguları aşındıracak kadar güçlü olduğunu somutlar. Görüldüğü gibi hayıflanma o derece tesirlidir ki, özne bakışacak cesareti kendinde bulamaz. Aynı şekilde Tahsin Nahit’in “Eski Bâzice” şiirindeki özne de “pür-nedamet” bir hâlde kararsızlığın kısılcasına düştüğünü dile getirir. Sevgiliyi terk etmek de ona kedersizlik veya dertsizlik sağlamamıştır. Bu nedenle pişmanlıkla kıvranan özne, “Ben senin için yine hakîr

³⁵⁶ Celal Sahir, *Beyaz Gölgeler* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 105.

³⁵⁷ a. g. e. , s. 143.

³⁵⁸ Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), s. 223.

³⁵⁹ Celal Sahir, *Buhran* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 32.

³⁶⁰ Hüseyin Sîret, *Leyâl-i Girizân* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325), s. 38.

oldum...”³⁶¹ sözleriyle ayrılığına dayanamadığı sevgilinin kapısına gelir. Çünkü vicdani bir silkelenmenin sonunda kendini gösteren pişmanlık, alınan kararlardan şüphe ettirebilir, hatta vazgeçirebilir.

Ahmet Hâşim’in, leff ü neşr sanatını da kullanarak, zaman geçişleriyle öznenin ruhsal açmazlarını imlediği şiiri “Girye-i Niyâz”da yaz mevsiminin güzellikleriyle başlayan döngü, şiirin sonuna doğru kışa geldiğinde bunalım, hüznün ve müphemiyeti yansıtır. Artık “Bir hazânın hevâ-yı gaddârı”³⁶² soldurup yakmakta, vicdan, geçmiş yaşantılarla hesaplaşmasına hazırlanmaktadır. Yaralı/“mecruh” olduğunu vurgulayan şair özne, “dilber”den gönül alma ve iltifat eşliğinde onu okşamasını bekler ve onu uyarır. Dolayısıyla sevdiği kadına vicdanını yani hakkaniyeti hatırlatmakta, onun adına vicdan görevi görmektedir:

“(…)
Seni mağrur eden bu hüsn-i şebâb,
Bir zaman sonra bâd-ı meşîb ile
Solacaktır; ve sen nedâmet ile
-Arayıp umk-ı târ-ı mâzîden-
Döneceksin sirişk-i renc-i firâk!...”³⁶³

Pişmanlık, geçmişin derin karanlığında hataların nedenini arar, geriye ise sadece ayrılığın gözyaşı ve yürek sızısı kalır. Yaşlılık ise öznenin ifadesiyle solduran ve sorgulatan bir evredir. Şair özne bütün bunları vicdanın sesi olarak muhatabına iletir.

Vicdanda duyulan acı, keder ve derin üzüntü de arzulanmayan neticeler karşısında neden aramayla ya da kabahati düşünmeyle ortaya çıkar. Doğrudan girilen eylemler olumsuz etkiler yarattığında, pişmanlık kişiyi suçun ya da yanlışın itirafına sürükleyebilir. Rıza Tevfik’in “Rumeli İçin” şiirinde geçen “Biz hakkın yüzüne sille vurmuştuk/Vicdanın emrine karşı durmuştuk”³⁶⁴ dizeleri böyle bir açılmayı, nedamet getirmeyi barındırır. Şiirde Rumeli’nin diğer Balkan kavimleri tarafından yağma ve yıkıma maruz bırakılması, Türklerin/idarecilerin bu yöreye ilgisizliğine dayandırılır. Bu çıkarım hem ortak/paylaşılması gereken bir suçluluk duygusunun hem de “ilerisini görmeyen öz

³⁶¹ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 293.

³⁶² Ahmet Hâşim, *Bütün Şiirleri*, haz. Necati Tonga (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), s. 225.

³⁶³ a. g. e. , s. 225.

³⁶⁴ Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), s. 103.

çocukları”³⁶⁵ nca perişan ve bigâne bırakılan vatan toprağının düşman eline geçmesiyle beliren azabın yansımasıdır.

Vicdanları inciten, kendiliğe doğruluktan ayrıldığı hissi veren bir diğer olgu günahıdır. Mehmed Emin’in “Günahkâr” şiirinde bu durum bir çeşit ruhsal kuşatma gibi özneyi çevrelemiş hâlde betimlenir:

“Ner’de bulsam?... Ner’desin sen, ey mübârek teselli!
Artık yeter, bu hayâli yok et benim önümden;
Artık yeter, bu azâbı çıkar benim gönlümden;
Ah, kaldırın üzerimden beni döğen şu eli!...”³⁶⁶

Avunma ve manevi sıkıntıdan kurtulma peşindeki özne, zihninde canlanan geçmişin yanlışlarını aklından çıkarmak ister. Kederlenmenin yarattığı vicdan azabı onu bezdirmiştir. Ayıplanmanın da verdiği kasavetle ancak mezarda huzur bulacağını düşünmeye başlar.

Mehmet Âkif’in “Süleymaniye Kürsüsünde” manzumesinde ise “Ey cemâat, uyanın! Yoksa hemen gün batacak./Uyanın! Korkuyorum: Leyl-i nedâmet çatacak”³⁶⁷ dizeleriyle insanları pişmanlığa düşmeden önce/pişmanlığa düşmemeleri konusunda uyaran vaiz, Osmanlı-Türk toplumuna Endülüs’ün akıbetini hatırlatarak öğüt verirken suçluluk duygusuna da değinir:

“Bu sizin ağlamanız benzedi bir diğerine:
Endülüs tâcî elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra ,
Tırmanır bir kayanın sırtına etrâfa bakar;
Bırakıp çıktığı cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya biçâreyi hüngür hüngür!
Karşıdan Vâlîde Sultan bunu pek haklı görür,
Der ki: ‘Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla!’”³⁶⁸

Nihayetinde pişmanlık ya da vicdan azabı, yapılmakta geç kalınan eylemlerin vicdan terazisinde tartıldıklarında ortaya çıkan huzursuzluktur. Bu nedenle “Endülüs tâcî”nın son sahibi de yapamadıklarının acısıyla mahzun olur ve ağlar. Çünkü vatanı elinden gitmiş ve bunun kederi yüreğini kaplamıştır. “Vatan çiğnenirken, perişan iken”³⁶⁹ ahvali

³⁶⁵ Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik’in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), s. 267.

³⁶⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 115.

³⁶⁷ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 270.

³⁶⁸ a. g. e. , s. 272.

³⁶⁹ Enis Behiç, *Miras* (İstanbul: İkbâl Kitaphânesi, 1927), s. 99.

özetleyen bir şiir de Enis Behiç'in "Vatan Mersiyesi"dir. Şiirde "Vatan, inle duysun bu taş kalbimiz!/Vatan, lânet eyle bu evlâda sen!"³⁷⁰ diyen özne, içinde bulunulan "zillet"ten rahatsızdır ve niyaz ederek Tanrı'ya sığınır. Ona göre elem verici bu ortam hak edilmiştir, vicdanları saran yeis, girişilen yanlış işlerin neticesidir. Bu nedenle de "Nedâmetle ruhum yanar giryeden,"³⁷¹ sözleriyle pişmanlığını ve bedbaht olduğunu belirtir. Pişmanlığın kendiliği kuşatması, hâlde meydana gelen menfur olaylardan ızdırıp duyan bir vicdanın varlığına işaretler. Ayrıca "ah vah etmek" de pişmanlığı akla getirir. Örneğin, şairin Ziya Gökalp'e *Halka Doğru*'da yayımlatmak adına bizzat okuttuğu³⁷² "Ey Meriç!" manzumesindeki teselli arzusu böyle bir sızlanmayla ortaya koyulur: "Bin belâ... Bir tek teselli! Ah, vicdan yok mudur?/Derdimiz pek çok, fakat bir tek teselli yok mudur?"³⁷³ Buradaki vicdan arayışı aynı zamanda, baştaki badirenin büyüklüğü nispetinde bir adalet arayışıdır. Çünkü Meriç ırmağının dahi vatan sınırlarının dışında kalması, özneye gam yüklemiş ve bu istenmeyen durumu yaratan hatalardan dolayı onu pişmanlığa düşürmüştür. Enis Behiç'in "Her vak'a yükletir bize bir sermedî-i vebâl."³⁷⁴ dizesinde altını çizdiği, günaha götüren ve insana vicdan azabı çektiren ağır sorumluluk da gereği yerine getirilmediği müddetçe pişmanlığa neden olabilir.

Vicdan azabı bazı durumlarda âdeta tasarlanmış bir sanı veya vesvese şekline bürünerek kendilikler üzerinde bir hegemonya kurabilir. Örneğin Yahya Kemal'in "Cinler" şiirinde, fizikötesi boyuttaki bu varlıklar, tıpkı vicdan gibi, vehmin ve suçluluk duygusunun beslediği zanların ruha sirayet etme aracı olarak tasavvur edilmiştir:

"Vicdanların azâbıyız onlar tanır bizi;
Tâzîb için ziyarete gelmiş sanır bizi
Her suçlunun başında hayâlî cezasıyız,
Her âşık aldatan kadının kalb ezâsıyız.
Bir cinsimiz azâb ise vicdan ve hislere,
Bir cinsimiz de var ki belâdır nefislere."³⁷⁵

Cinlerin ağzından yazılan dizelerde, onların korku nesnesi oluşu ve eziyete memur kılınışı anlatılır. Vicdan düşsel bir karşılık olarak azap verir ve bu yolla yasaktan/günahtan sakındırır. Şiirde anlatılan cinlerin de vasfı budur. Ayrıca vicdan hassasiyeti taşımayanları

³⁷⁰ a. g. e. , s. 100.

³⁷¹ a. g. e. , s. 100.

³⁷² Fethi Tevetoglu, *Enis Behiç Koryürek Hayâtı ve Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), s. 36-37.

³⁷³ Enis Behiç, *Miras* (İstanbul: İkbâl Kitaphânesi, 1927), s. 96.

³⁷⁴ a. g. e. , s. 102.

³⁷⁵ Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2022), s. 100.

nefisleri üzerinden korkutan cinler, ezayla özdeşleştirilir. Fakat Yahya Kemal “metafizik ve dinî azap ve endişelerin adamı değildi”r.³⁷⁶ Yine de “insanlığa yaklaşmanın en asil ve sağlam çaresini”³⁷⁷ içeren dinle mesafesinden dolayı onu “eve dönüş”e zorlayan vicdan azabı, “Koca Mustâpaşa”, “Atik-Valde’den İnen Sokakta” ve “Süleymaniye’de Bir Bayram Sabahı” gibi şiirlerde sezilir. “Atik-Valde’den İnen Sokakta”nın öznesi, iftar anının maneviyatından mahrum olmanın ve “bir gurbet akşamı” yaşamanın gamını çekmekle birlikte ve “Tenhâ sokakta kaldım oruçsuz ve neş’esiz”³⁷⁸ demesine rağmen bu sıkıntısına çabucak bir teselli bulur. Yani gam, azaba dönüşerek kendiliğin suçluluk duygusuna kapılmasını sağlayamaz. O nedenle burada vicdan, gayet sathi bir görüntü verir. Ama yine de Tanpınar, şairin “Koca Mustâpaşa”da İstanbul’un “mü’min, mütevekkil, yoksul” insanlarına “bize mahsus merhamet yani hemhâl” oluşla yaklaştığını vurgular.³⁷⁹

3. 1. 5. Birlik Mefkûresi Yahut Millet Olmak

Toplumsal bir mutabakat üzerinde yükselen millî vicdan, adına kamu vicdanı ya da maşeri vicdan da dense, bir değerler bütününden ibarettir. Kavram burada halk kalabalığının müşterek söylemi hâlini alır. İnsanlar eylemlerini bu kıstaslar üzerinden şekillendirerek var eder. İlişkileri düzenleme ve niteliksel bağları kuvvetlendirme yoluyla birlik vücuda getirmesi vicdanı kamu açısından önemli kılar. “Hürriyet Kasîdesi”nde geçen “Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette”³⁸⁰ dizesi, milletin kalp birliğinin/birleşiminin üstünlüğü veya başarıyı doğrudan etkileyebileceğine işaret eder. Burada “kalp”, gönül veya vicdan olarak okunabilir. Şiirde milletin kalp/vicdan ittihadı, birliği yüce bir değer, erişilmesi gereken bir gaye olarak belirlenir. Bu aşamada vicdan bir nirengi noktasıdır. Millî birliğin gerçekleşeceği yer, “ahkam-ı nusret”e yönelmenin başlangıcı ve halkı bütünleştiren cevher vicdandır. Kalabalıkları aynı ilkeler doğrultusunda yönlendiren vicdan ve onun üretimi olan merhamet, başkasına ihtimamı, özeni, ötekine karşı üstlenilen görevi ve diğeri için görülen işi her zaman bencilliğe yeg tutar. “Vicdanı vatan muhabbetile dolu olan”³⁸¹ Namık Kemal de bir gazelinde bu esasl

³⁷⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995), s. 54.

³⁷⁷ a. g. e. , s. 54.

³⁷⁸ Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2022), s. 19.

³⁷⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977), s. 342-343.

³⁸⁰ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 8.

³⁸¹ Ali Ekrem, *Namık Kemal* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), s. 63.

davranış bütünü “Tevâzu' ayn-i rif'at hizmet-i millet siyâdetdir”³⁸² ifadesiyle açıklar. Millete hizmeti, kendi dışındakilere yardımı efendilik, beylik olarak gören şair, vicdansızlığı/merhametsizliği ise o ölçüde alçaltır. Hatta şaire göre devletlerin/milletlerin mahvının nedeni, toplumu oluşturan bireylerin yalnız kendi hesabına çalışmalarıdır. Bunu da “Hôd-perestîdir sebab her devletin berbâdına”³⁸³ dizesinde vurgular. Şinasi'nin “Mebnâ-yı temeddün, madde-i teâvün olmasıyla, efrâdın kifâf-ı nefis tedârikinden âciz kalmamasına himmet etmek, hey'et-i ictimaiyenin birinci vazâifindendir”³⁸⁴ sözleri düşünüldüğünde, Tanzimat şairinin toplumu bir arada tutan ve ortak yaşam inşasına hizmet eden “teâvün”ü yani yardımlaşmayı, neden millî/toplumsal bir görev olarak kabul ettiği anlaşılır. Karşılıklı yardım fikri, uygarlığın temelidir, vicdani bir teamül gibi merhametin gereği olarak insanları bir arada tutar ve onları millet kılar. Şahsi kazanç ve çıkarlarını, ferdi olduğu milletin veya aidiyet duyduğu devletin hesabından önce tutan kişiler ise netameli süreçlerde yarar sağlamadığı gibi toplumsal çöküşü de hızlandırır. Bu nedenle Namık Kemal bir başka yerde “Acımaz mı bakup ahvâl-i perîşânımıza/Dil ü can ile seven devletini, milletini”³⁸⁵ sözleriyle, pervasızca benlik/bencillik güden, vicdanı körelmiş ve “devletini, milletini” merhametinden mahrum eden kimselere seslenir. Tersinden bir bağlamla düşünüldüğünde, devletine/milletine içtenlikle bağlı, onu canıgönülden seven kişi, onun acınılacak, zavallı hâline de merhamet edendir. Bu nedenle merhametin ve onun kökeninde yer alan vicdanın, duygudaşlık zemininde bütünleşen milletlerin âdeta zammı olduğu söylenebilir. Öte yandan “sırf kendi ka'r ve vicdanından kopup gelen sarsar-ı ilham ile milletine yeni bir ideal, yeni bir iman-ı millî”³⁸⁶ getiren şair için de vicdan, “vefasızlıktan, döneklikten, hôd-gâmlıktan, hiyel ve desâisten”³⁸⁷ ari, vatan ve millet derdiyle meşgul bir noktada olmalıdır.

Abdülhak Hâmid'in kafiye bir kenara bırakarak yazdığı “Vâlidem” manzumesinde, Balkan Savaşları etrafında dönen düşüncelerinden parçalar yer alır. Özne için vatan da anne mesabesinde değerlidir. Fakat hezimete uğramakla, vatan mahzun olur ve gönülleri kanatan hâliyle kalır. Çare ise birlik ameliyesinden geçmektedir. Şair/özne millî vicdanın

³⁸² Önder Göçgün, *Namık Kemâl'in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 67.

³⁸³ a. g. e. , s. 78.

³⁸⁴ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi C I*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974), s. 514.

³⁸⁵ Önder Göçgün, *Namık Kemâl'in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 369.

³⁸⁶ Süleyman Nazif, *Namık Kemal*, haz. Mehmet Samsakçı (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023), s. 159.

³⁸⁷ a. g. e. , s. 52.

temsilcisi olarak yani toplumsal vicdan hükümleri gereği, düşülen perişan hâlin arkasında yatanı tespit ederken aynı zamanda soruna çözüm getirir:

“Fırkalar bâis oldu tefrikaya,
sonra ondan ne hâdis oldu düşün,
düşmana karşı bir değil yalnız,
vatana karşı da bir olmalıyız;
daima bir, zâhir-i yek diğer
bunda yek-can u yek-vücut olalım...
Oluruz yoksa hâk ile yeksân!”³⁸⁸

Yenilginin nedeni olarak işaret edilen ihtilafın fırkalaşma/partizanlık inadı üzerine ortaya çıktığına vurgu içeren bu dizeler, düşmana rağmen ve vatan için bir olmanın önemini şair dilinden beyandır. Vicdan birliği, millet olma bütünlüğüne kavuşmanın, doğal olarak aynı ruh ve beden gibi tek elden hareket etmenin yolunu açar ve beka davasının karşılaşıacağı tehditleri savuşturur.

Endülüs’ün elden çıkışının bir kahraman tipolojisi etrafında işlendiği “Mûsâ Bin Ebi’l-Gâzân Yahut Hamiyyet” şiiri, destansı anlatımıyla öne çıkar. Mûsâ Bin Ebi’l-Gâzân, Gırnata’yı düşmana teslim etmek, esarete düşerek mahvolmak yerine mücadele yolunu tutarak Tanrı rahmetine erişmeyi tercih edecek derecede fazilet sahibidir. Muallim Naci kurguladığı bu kişiyi, millî vicdanın timsali olarak konuşturur:

“Millet-i bahtiyâr yek-dil olur
Çünkü âmâle öyle nâ’il olur

İttihâd olsa tab’-ı millette
Hiç olur mu zevâl devlette

Mülke âfet şikâk-ı millettir
Rûh-ı mülk ittifâk-ı millettir”³⁸⁹

Öznenin vicdani telkin gereği sarfedilen ve kapalı gözleri açmaya dönük bu sözleri, perişan vaziyete düşen Endülüslüler özelinde birliği sarsılmaya durmuş milletleredir. Kalabalıkların mutluluğu, gönül/vicdan bütünlüğünden geçer. Ancak bu yolla emel ve istekler gerçekleşir, devletin kaybı korkusuna düşülmez. Varlık-yokluk galesi, millet içinde peyda olan uyuşmazlık veya anlaşmazlıktan kaynaklanır. Bu, özne için bir musibettir ve birlikte hareket etme cehdiyle atlatılabilir. Şiirde ayrılık aşağı, bayağı

³⁸⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 335-336.

³⁸⁹ Muallim Naci’nin *Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 48.

görülürken, birlik güç ve saygı devşiren yücelikte tasvir edilir. Nigâr Hanım'ın “Koşalım Çünkü Vatan Tehlikede”de geçen

“Yaralı sâde değil gâziler
Bütün Osmanlılık ağlar, inler,
Gelin, ey ehl-i hamîyyet yek-ser
Olalım yaralara merhem-sâz;
Kırılırken bunu bekler asker..
Ederek şimdi kelâmı icâz
Koşalım çünkü vatan tehlikede”³⁹⁰

çağrısında da vicdan temelli bir vahdetin vücuda getirilmesi telkin edilir. Rumeli'nin elden çıkışı, Balkanlarda yaşanan yenilgi ve facialar, şair/özne üzerinde kaygı ve gerilime neden olur. Osmanlılık/Türklük feryat etmektedir, millî haysiyet gereği her fert çekilen acılara teselli ve çare olmaya koşmalıdır. Vicdan burada artık söz söylemek yerine eyleme geçilmesini salık verir. Şair/özne, ikaz vazifesi doğrultusunda konuşur, yardım etmeye davette bulunur fakat merhameti gerçekleştirmek daha elzemdir. Bunun için de vicdan esasları üzerinde birleşilmeli ve millet olmanın bütünlüğü sergilenmelidir.

Meb'ûsân Meclisi'nin 18 Ocak 1912 tarihinde Sultan Mehmed Reşat tarafından dağıtılmasına binaen yazılan “Doksan Beşe Doğru” şiirinde, “yine çiğnendi yeminler” denilerek kanunun yok sayılmasına değinilir. Milleti gadre uğratan kötülük, Tevfik Fikret tarafından “otuz üç yıl” denilerek vurgulanan II. Abdülhamit devrindeki icraatlardır. Millî vicdanı zedeleyense “tarafîyyet, hasebiyyet, nesebiyyet” uğruna girişilen yanlışlardır:

“Millet yaşamaz, hakka tahassürle solurken
Sussun diye vicdânına yumruklar inerse;
Millet yaşamaz, meclisi müstahkar olurken
İğfâl ile, tehdîd ile titrer ve sinerse;
Millet yaşamaz ma'şer-i millet boğulurken!”³⁹¹

Millet, “hakka” özlem duyar ve heveslenirken, susması için âdetâ vicdanı ezilir, ayrıca iradesi hor görüldüğü ve küçümsenip tanınmadığı için yaşayamaz hâle gelir. Özneye göre aldatma ve gözdağıyla korkutulup sindirilen millet, cemiyet/topluluk olma yani birlikte hareket etme vasfını yitirir. Vicdanların kale alınmaması, azapla sınanması, millet olmayı sekteye uğratar. Çünkü maşeri vicdan/millî vicdan, ayrılıkları ortadan kaldıran, bütünleyen, derleyen, dirlik veren ve ses çıkarma cesareti aşıl原因 bir organizasyondur. Bu birleme girişimi, “a'dâ-yı can” karşısında hız kazanır. Cenap Şahabettin de “Teâvün”

³⁹⁰ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 295.

³⁹¹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 1108.

şiiirinde “Varsa insanlara ümîd-i zafer/Yek-vücûdâne savlet etmededir.”³⁹² düşüncesini dizeleştirir. Vicdan, her türlü gaile karşısında birlik mefkuresini tetikler ve milletleri bütün kılar. Özneye göre “Sel, alev, yıldırım, galâ”³⁹³ her ne olursa olsun, zorluklara yardımlaşarak göğüs gerilmelidir.

Vicdan birliği, ortak tepki gerektiren bir aidiyet bağıdır. Namık Kemalzade Ali Ekrem’in “Hürriyet Kasîde”sine nazire olarak söylediği³⁹⁴ “Kasîde-i Askeriyye”sinde geçen “Görüp bünyân-ı mülkü münkarîz zulm ü denâetten,/Büyük bir nevha koptu kalb-i âteşbâr-ı milletten,”³⁹⁵ beyti devlet yapısının yıkık, perişan veya sonu gelmiş hâlini görüp ateş saçan kalbinden/vicdanından bir feryat koparan milletin maşeri iradesini örnekler. Bu aşamaya gelince hürriyet güneşi kendini gösterir, yurdunu koruma gayreti, millî haysiyet ve şeref zuhur eder. Çünkü şair öznenin “Taarruz ırz u nâmusa, taarruz kalb ü vicdâna,/Taarruz akl ü idrâke olup esbâb-ı servetten,”³⁹⁶ diyerek betimlediği dehşetli bir zaman yaşanmaktadır. Vicdan sahipleri zulmün ağlatan, inleten baskısı altındadır ve “erbâb-ı nâmus” akan kanların, yanan canların ve yıkılan meskenlerin karşısında “Allah’a” sığınmak zorunda kalır. Çaresiz mazlumlar, kadın, çocuk ağlarken, merhametli kişiler “zindân-ı gurbetten” dinlemekle yetinir. Safa ve felah anı ise şiirde “vehmiyyatı” mahveden/dağıtan “şanlı ordu”nun eliyle gelir. Millî vicdan bu gaileli günlerde aksülamelini ortaya koyar. Çünkü Ali Ekrem için belaları savuşturma marifetini kuvvetlendirmek, sergilenecek azmi doğrulamak ve vatani “fıkr-i hakka” erıştirmek, “Orduya Üçüncü Takdîme”de ifade edildiği gibi, “vicdân-ı halk”³⁹⁷ın görevidir. Millet, kararını/kararlılığını kolektif bilincin neşet ettiği kaidelerden yani vicdan üzerinden alır/edinir ve tatbik eder.

Yeryüzünün en güzel noktası gördüğü vatana, onu anne belleyerek seslenen öznenin, milletin “gâfil” çocuklarını pişmanlıktan sakınma konusunda uyardığı Fâik Âli’nin “Uçurumun Kenârında” şiiri ise topyekûn düşülen “âciz, şikeste-per” hâlin nedeniyle ilgilidir:

“(…)

Ey münkesir yürekleri hâlen ve âtiyen

³⁹² Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 223.

³⁹³ a. g. e. , s. 223.

³⁹⁴ İsmail Parlatır, *Ali Ekrem Bolayır* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 39.

³⁹⁵ Kemâl-zâde Ali Ekrem, *Kasîde-i Askeriyye* (İstanbul: Matbaa-i Askeriyye, 1324/1908), s. 2.

³⁹⁶ a. g. e. , s. 4.

³⁹⁷ Ali Ekrem, *Ordunun Defteri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1336/1920), s. 168.

Endîşe-i selâmet-i milletle titreyen
Genç, ihtiyâr adamlar, ey ervâh-ı fârika
Düşmanla bir muhârebe, ihvânla tefrika:
Filvâki' işte memleketin derdi pek girân
(...)"³⁹⁸

Kırgın yürekleri bir vicdan eylemi şeklinde titreten, milletin esenliği konusunda kaygı duyulmasıdır. Her ne kadar hasımla mücadele edilse de dostla, aynı kültüre mensup olunan kimseyle ayrılık yaşamak/ayrı düşmek, bunu sonuçsuz bırakır. Çünkü vicdan birliği, millet olmanın gereği olarak beraber hareket etmeyi sağlar ve ortak mücadele ruhunu perçinler. Özneye göre memleketin tasasını ağırlaştıran “tefrika”, insanların “ittifâk-ı samîmîsi”yle dağıtılabilir. Ayrıca şiirde vicdanları bir olanların yaratacağı bolluk/bereket, âdeta bir mucize gibi, kurtarıcı, kutsal ve büyük bir yardım olarak kabul görür. Şairin “Zeyl” şiirinde de millî vicdan/millet vicdanı “vicdân-ı kavm” tamlamasıyla nitelenir. Fakat bu olguyu “Boğmak, bitirmek isteyen ervâh-ı muzlime”³⁹⁹ yani karanlık ruhlar, hainlik, hafiyelik ederek zillate neden olur. Yapılan kirli ve sefil işler, millet bütünlüğü kazanmanın gereği olan kamu vicdanına zarar verirken, icra edicileri azap duymazlar. Fakat “devletin ve milletin içine düştüğü derin acılara yabancı kalmamış, millet ve vatan sevgisini terennüm etmeye”⁴⁰⁰ yönelmiş şaire göre “Hürriyet, adâlet ve müsavât u uhuvvet;”⁴⁰¹ peşinde, millî vicdanı gönendirmek isteyen “şevk ile mâlî” kişiler, mazlumlar adına mücadeleye girişebilir. Mesela Tahsin Nahit’in “10 Temmuz’u Takdîs Edelim” şiiri bu tarz bir karakteri anlatır:

“Ey sen ki hamîyyetli ve vicdanlı, çalışan
Nâsiyelere tâc-ı saâdet koyacaksın;
Ey sen ki bu milletle teâlî bulacaksın...”⁴⁰²

Millî şeref ve haysiyetin derdindeki kendilik elbette vicdanlıdır ve milletin saadeti uğruna bütün çabasını sarf eder. Şiirin nihayetinde ise özne, 10 Temmuz’un/“Hürriyetin İlanı”nın vuku bulması ve Kanun-i Esasî’nin yürürlüğe girmesiyle milletle birlikte yücelir.

³⁹⁸ Faik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 17.

³⁹⁹ a. g. e. , s. 35.

⁴⁰⁰ İsmail Parlatır, “Faik Âli Ozansoy”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/faik-ali-ozansoy> [Erişim 07.10.2025].

⁴⁰¹ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 151.

⁴⁰² a. g. e. , s. 151.

Tasa veya kederde ortak olma eğilimi, “Bizler ayrı gövdelerde bir canız;”⁴⁰³ dizesinin şairi Mehmed Emin için ancak vicdan birliğiyle mümkündür. Onun “Kanımı Taşıyana” şiiri, fertlerin tek yürek olarak acıyı duyumsayabilmesi üzerinedir. Bir diğerinin yaralanması, ah etmesi hâlinde vicdan sahipleri içlenir ve millet olmanın gereğini ifa ederek merhamete gelir. “İrkımın Türküsü”nde de “Solgun yüzlü yetimlerle sefiller/Bize evlât, bize kardaş olurlar.”⁴⁰⁴ ifadeleri, perişan veya fakir düşenlerin, babasız kalanların görecekları alakaya işaret eder. Bu, vicdan, töre veya ülkü birliği çerçevesinde kenetlenebilme yeteneğinin yansımasıdır. Mehmet Emin’in de dahil edilebileceği “Millî edebiyatı yaratan millî vicdandır. Millî vicdan, sanatçının, içinde yaşadığı toplumu, başka toplumlardan ayırd edebildiği anda belirir.”⁴⁰⁵ Dolayısıyla da şair, bağlandığı insanların millet olmağına dönük şekilde ve ötekiyle bütünleşmenin yarattığı bir çekimle eserlerini kaleme alır.

Vicdan hülâsa olarak milletlerin kültürlerinden de izler taşıyabilir, inanç, fikir, sanat ve âdet birliğine katkı sunabilir. Ziya Gökalp’in “Dehâ”sındaki

“Okumuşlar! Bırakınız gururu
Millî, harsı öğreniniz milletten!..
O vicdandır, sizse onun şuuru;
Köksüz şuur uzak değil cinnetten...”⁴⁰⁶

dörtlüğünde, bu bütünlük veya etkileşime işaret edildiği görülür. Şiirde millî kültürün vicdandan kök aldığı veya vicdanı doldurarak kolektifleştirdiği çıkarımı, aydın/eğitimli kitlelere dönük bir öğüt çerçevesinde ifade edilir. Kalabalıkların ortak tutumlarından, gelenekten ve söylem birliğinden oluşan veya beslenen vicdan, millî vicdan mesabesinde birleştirici, aynılaştırıcı bir olguya dönüşür. Hatta “Kızıl Elma”da “Millette olsa bir gizli ihtiyaç,/Millî vicdan, bulur ona bir ilâç;”⁴⁰⁷ düşüncesindeki şair için yapıcı da/çözüm üretici de bir gerçekliktir. Ayrıca “Türklüğün vicdanı bir”⁴⁰⁸ diyen Ziya Gökalp bunu bir de dil birliği şartına bağlar ve tek/ortak dil kullanımının kolektif vicdanı kurgulayan ve pekiştiren diğer bir adım olduğunu ifade eder. Şairin “Lisan” şiirinde ileri sürdüğü vicdan,

⁴⁰³ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 140.

⁴⁰⁴ a. g. e. , s. 125.

⁴⁰⁵ Ağâh Sırrı Levend, *Türkçülük ve Millî Edebiyat* (Ankara: TTK Basımevi, 1962), s. 206.

⁴⁰⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı- 1 Şiirler ve Halk Masalları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 109.

⁴⁰⁷ a. g. e. , s. 13.

⁴⁰⁸ a. g. e. , s. 106.

din ve vatan mefhumları üzerindeki millî mutabakatın dil birliği arka planında gerçekleşebileceği savı, Şekil 5’te şemalaştırılmıştır:



Şekil 5. Ziya Gökalp’e Göre Millî Birliğin Unsurları

Millî birliği tamamlayan/kemale erdiren diğer adımlar vicdan, din ve vatan birliğidir ve bu adımlar Gökalp’e göre dil birliğinin sağlanmasıyla gerçekleşir. Çünkü “dil sosyal gerçeklik yapısının en asil biçimidir. Konuşma yoluyla bir sosyal dünya kurulur ve sürdürülür.”⁴⁰⁹ Buradan hareketle vicdanın dil zemininde kurulan bir “sosyal dünya”dan neşet ettiği düşünülebilir. “Tevhid” şiirine bakıldığında ise şair için “Birden çok vicdan”ı⁴¹⁰ olmayan, vicdanın fertleri kapsayan bir özdeşliğe yükseldiği yurtta beraberlik sağlanmış olur. Vatan, vicdan temelinde kurulan iştirak sayesinde arzulanan görüntüyü verebilir.

Mehmet Âkif içinse vicdan birliğinin, kolektif değerler etrafında bütünleşmenin kapsamı daha geniştir ve bütün İslam memleketlerini içine alır. Hatta şair bunun ön koşulu olarak dayanışma ahlakının edinilmesi gerektiğini iddia eder ve bu yolla yenilgi, kıyım ve facialarla sınanan “millet-i merhume”⁴¹¹yi uyandırmanın mümkün olduğunu vurgular. “En büyük düşmanıdır rûh-ı Nebî tefrikanın;”⁴¹² diyerek de ittihat veya vicdan birliği düşüncesini ve ihtilafın “millet” olmayı/kılınmayı zorlaştırdığı gerçeğini dinî bir zemine oturtur. Ona göre “Elîm izmihlâl”den yani acıklı bir yok oluştan kurtulmak için vicdanları aynı hükümler üzerinde berkarar eylemek şarttır. Böylece “me’yus” olmayan, üzüntü ve

⁴⁰⁹ Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), s. 140.

⁴¹⁰ a. g. e. , s. 55.

⁴¹¹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 299.

⁴¹² a. g. e. , s. 298.

karamsarlığa kapılmayan vicdanlar, kendiliklere azme ve ümide sarılmayı salık verebilir. Aksi hâlde “ayrılık sevdâsına”⁴¹³ ve ihtiras derdine düşülmesi, dağılmaya, ortadan kalkmaya neden olabilir. “Berlin Hâtıraları”nda geçen

“Düşündü hangi semâdan hayâtın indiğini;
Düşündü rûh-i umûmîyi emziren dîni.
Sonunda gördü ki: Ümmette müşterek vicdan
Tehassüsâtını almakta aynı menba’dan;
Kurursa bir gün o menba’ ne his kalır, ne hayât;
Bekâ-yı dîn ile kâim hayât-ı cem’iyyât;”⁴¹⁴

dizeleri, kolektif/ortak vicdanı ya da vicdan birliğini, aynı kaynaktan alınarak geliştirilen duyguların oluşturduğuna işaret eder. Bu, toplumu bütünleyen ve hayatiyetini koruyan bir birlikteliktir. Âkif’e göre kalabalıkların “sînesinde îmân bir”, “Sevinme bir, acı bir, gâye aynı, vicdân bir;”⁴¹⁵ olursa toplumsal çözülme engellenir, insaf ve ahlakta farklılık meydana gelmez. Millî vicdanın işlevini yitirmesi, dinamizminden yoksun kalması ise vatanın “diyâr diyâr” elden çıkacağını ve “hisler için bir mezâr”⁴¹⁶ olacağını gösterir.

3. 1. 6. Sorgulama, Muhasebe, Murakabe

Öz varlığını hesaba çekişin önünü açan vicdan, otokritik mekanizmasını çalıştırır. Gizli kalmış şeyleri açığa çıkararak murakabeyi doğrudan gündeme alması, vicdanı bir çeşit sorgu yargııcı konumuna getirir. İçsel bir muhasebe yaşayan kişi, kendiliğini belirgin kılar. Bu, vicdan azabı, pişmanlık ve suçluluk gibi vicdani görüngülerle etkileşimin/tetikle(n)me ilişkisinin doğmasına da sebep olur. Kendi olmak veya kendiliğini açığa çıkarmak, bireysel sorgulamanın işlev kazanmasıyla mümkündür. Vicdan, denetlemeden önce bir çeşit önleme düzeneği olarak da işler. Çünkü hep atik bir vaziyette bulunan vicdan, olayların ve söylemlerin aslını araştırır. Böylece kendiliği kurgulayan etkenler ortaya çıkar ve vicdani hükümler hâlini alır. Bunlar kültürel kodlar, ahlaki değerler veya dinî geçerlilikler olabilir. Bir odaklanmayla itkiler vicdan yüzeyine çıkar ve hüküm verme amacıyla bir ölçe/tartma eylemine girilir. Vicdan muhasebesi bir nevi kişinin kendisini sigaya çekişidir. Namık Kemal’in bir gazelinde bulunan “Hayâtından neden hiç iştibâh etmezsın ey gâfil”⁴¹⁷ dizesiyle dikkat çektiği, öz sorgulamanın, vicdan muhasebesinin ilk adımı olan şüphenin gerekliliğidir. Kendilik,

⁴¹³ a. g. e. , s. 415.

⁴¹⁴ a. g. e. , s. 453-454.

⁴¹⁵ a. g. e. , s. 468.

⁴¹⁶ a. g. e. , s. 467.

⁴¹⁷ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 66.

kuşkulanma, huzursuzluk ve tereddüt etmeyle başlayan vicdani sorgulamanın neticesinde somutlaşır. İştibahın/şüphenin sorgulamaya ulaştırması ise vicdanın harekete geçtiğini ve doğal olarak kendiliğin kurgulandığını kanıtlar.

İyi ve kötü arasındaki farkı ortaya çıkarma meziyeti de olan vicdan, irdelemeyi, incelemeyi âdeta ekipmanları gibi kullanır. Burada bir seçme işi vardır ve olumlu olumsuz bütün olasılıklar değerlendirilir. Namık Kemal'in "İki hâsiyyet eder bâtil u hakkı temyîz/Biri tedkîk-i haberdır biri ta'mîk-ı nazar"⁴¹⁸ dizeleri sorgulamanın ve dolayısıyla vicdanın işleyişine dairdir. İki nitelik, güç veya hassa vardır ki, bunlar doğru ve yanlış arasında ayrımı yapabilmeyi sağlar: bilgiyi incelemek ve derin bakış. Bir olguyu, kararı muhasebe etmek, artı ve eksileriyle değerlendirmek, vicdani bir işleyiş olarak belirttiğinde, iyice ve detaylı düşünme ilk adım olabilir. Alıntılanan dizelerde, vicdanın süzgecinden geçirilerek elde edilen sonuca, muhakemeyi ve sorgulamayı mümkün kılan tetkik ve tamik yani inceleme ve derinleştirme edimleri yoluyla ulaşılabileceğinden söz edilir.

Bazen de sorgulama veya irdeleme, eleştirmeye ve vicdanı rahatsız eden şeylere dokundurmaya sebep olur. Bu da vicdanlılığı belirgin kılan bir aşamadır. Ziya Paşa'nın "Hayret veren bedâhete ta'rîzdir ZİYÂ/Yoksa olur tabâyi'-i vicdânda ihtilâf"⁴¹⁹ beytinde, itiraz olmazsa vicdanın fitri hüviyetine halel geleceğinden bahsedilir. Doğrunun peşine düşmeyi ve muhakemeyi harekete geçiren vicdanın karşı çıkışının ürünü olan taşlama ya da eleştiri, apaçık görünene/bilinene dahi şaşırmaı sağlayabilir. Çünkü vicdanın doğasında, kişiyi şahit olduğu olumsuzluğa karşı bir söylem edinmeye itmek vardır.

Düşünmek, düşünceye dalmak ve fikirde derinleşmek vicdani eylem olarak yapıldığı takdirde sorgulamaya kapı aralar. Kişi, yapıp etmeleri üzerinden bir inceleme geçirir. Vicdan burada işleyişin vuku bulduğu yer, denetim odağı ve izlenin merkezi olarak manevi gücü elinde tutar. Recaizade M. Ekrem'in "Tefekkür" şiirindeki "Eden idâme odur inbisât-ı vicdânı;"⁴²⁰ dizesinde, tefekkürün yani düşünmenin vicdanı genişlettiği, ferahlattığı veya ona inşirah verdiği ileri sürülür. Düşünmek, örtük olanı açmaya dönüktür ve vicdanı da işlenen eylemlere doğru açar. Bu yolla vicdan düşündürerek sorgulamayı doğurur ya da düşünme vicdanlanmayı tetikleyerek bir çeşit öz denetim/muhasebe

⁴¹⁸ a. g. e. , s. 375.

⁴¹⁹ Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 276.

⁴²⁰ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 340.

geliştirir. Sorgulamanın sonucunda vicdan rahatlar, yükünden kurtulur ve ona azap veren şüphe ve suçları yargılar. Çünkü vicdan sorgu odağı olarak çalışır ve nedenlerin peşinde yaptığı araştırmanın sonucunda cevap ister/bulur. Yargı üretecek, hüküm verecek yegâne yerin vicdan olduğu düşünülür. Abdülhak Hâmid'in "Ölü"sünde geçen "O akl ile fakat etmez isem muhakememi,/Ne söyleyim ki ben olsun cevap vicdana?"⁴²¹ dizeleri söz edilen duruma misal olabilir. Akıl süzgecinden geçirerek belli kararlara varma, ahlaki değerler üzerinden eylemleri tartma ve insan olmanın mahiyetine uygun davranma vicdanın adetleridir. Vicdan, usa vurarak dikkatle inceler ve yapıp etmelerin niteliğini belirler.

Abdülhak Hâmid'in "Bir Sâfilin Tesellisi" şiirinde neşe isteği ve gam çekme korkusu yahut varlık-yokluk arasında yaşadığı ikilem ve sorgulamaları dile getiren özne, vicdana canlılık veren, kaidelerini icra etmesine fırsat tanıyan gücü/duyguyu aramaktadır. "Ol his acaba lâzıme-i hilkatimiz mi?" sorusunu yönelten özne, bedeninin bir gün çürüyeceği ve idrak yetisinin kaybolacağı gerçeğiyle yüzleşen insanın yaşadığı trajediyi anlamlandırma çabasıyla vicdanın arkasındaki itkileri açıklamaya çalışır ve vicdanı çalıştıran enerjinin fitraten geliştiği çıkarsamasını ortaya atar.

"Niçin?" sorusunun da köklenebildiği vicdan, tereddütlerin doğru yargıyla hükmünü yitirdiği bir odaktır. Tefik Fikret'in "Promete"sinde soru zarfı üzerinden yapılan sorgulamaya bu noktadan bakılabilir:

"Kalbinde her dakîka şu ulvî tahassürün
Minkâr-ı âteşinini duy, dâimâ düşün:
Onlar niçin semâda, niçin ben çukurdayım?
Gülsün neden cihân bana, ben yalnız ağlayım?..
Yükselmek âsümâna ve gülmek ne tatlı şey!"⁴²²

Vicdanında/kalbinde devamlı düşünme, idrak etme ve sorgulama ihtiyacıyla söylenen özne, kendini/milletini ötekiyle kıyas ederek ve içinde bulunduğu hâli muhakemeyle "terakki" yolunu açmayı amaçlar. Her aydınlanmanın evvela ayırdına varmakla başladığı farz edildiğinde şair öznenin bu bilinci edinmek için vicdana başvurması kaçınılmazdır. Çünkü vicdan, kendilik üzerine bir karakter kıyafeti giydirirken, nesne ve olguları bilme/öğrenme durumu da edindirir. Bu nedenle de cehaletten uyanmak veya karanlığa

⁴²¹ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 186.

⁴²² Tefik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 675.

karşı bir intibah aydınlığına erişmek için vicdanın kazandırdığı bir farkındalığın şart olduğu çıkarımı yapılabilir.

Vicdan, günlük eylemleri gözden geçirirken duygusal arınmayı da temin edebilir. “Meşgale-i Rûz-merre” şiirinde Cenap Şahabettin’in değindiği soruşturma/araştırma doğrultusunda yapılan vicdan muhasebesi, öznenin gailisi örnekleminde işlenir:

“Her gün akşama kadar ruhumu teftîş ederim
İnfîlât ile leb-rîz olan ol hoş âlem
Olur efkârıma bâzîçe, niçindir bilmem,
Onu teftîş ile ehvenleşir evcâ’-ı serim”⁴²³

Gücenme ve kırgınlıklarla dolu olan dünyasını ve bu dünyayı inşa eden ruhunu “teftîş”e tabi tutan özne, bunu vicdanıyla yapar. Bu yolla da baş ağrıların/bunalımlarının daha zararsız hâle geldiğini ifade etmesi öz sorgulamanın yararını gösterir. Vicdan, hatalardan ari kılamasa bile günahlardan beraat etmek, temize çıkmak için ruhu saflaştırmayı sağlayabilir. Özellikle yaşamın son anları vicdanın kendiliği muhasebe etmeye, geçmişi irdelemeye zorladığı anlardır. Şairin “Muntazır” şiirindeki can çekişen kişi, özne üzerinde vicdanlanmaya neden olurken, sayılı nefesini de kişisel tahkikatına ayırır. Mahzun şekilde gözlerini yumarak “Geçen hayâtının âsârını dimağında”⁴²⁴ arayan şiir kişisi, gelenin/ölümün onda yarattığı meçhul duygusuyla birlikte geçmişin akıldan silinmiş izlerini yeniden yaşar. Ayrıca Cenap’ın

“Bir şi’r yazmak isterdim ki her noktası bir şerâre-i his (his kıvılcımı) her lafzı bir ahker-i teessür (kederin kuru), her mısraı bir harîk-i vicdan (vicdan yangını) olsun, heyet-i umumiyesi hiç görülmemiş bir şelâle-i ziya (aydınlık şelalesi) gibi nazar-gâh-ı beşeriyette (insanlığın gözünde) revan ve güzerân olsun (aksın ve geçsin.)”⁴²⁵

sözleri düşünüldüğünde, şiirinde bulunmasını arzuladığı vicdanları yakan, ızdıraba, şüpheyeye ve sorgulama girişiminde bulunmaya sürükleyen etki daha doğru anlaşılır. O, vicdan üzerinden gerçekleştirilen sorguya çekilmeleri makbul görür.

Bir olaydan göz açıcı, uyarıcı bir ders almak için de vicdan sorgulaması gerekir. Örneğin Fâik Âli’nin “Hürriyet-i Ebediyye Tepesinde” şiirindeki

“Fakat bu hâileden ders-i ibret almazsak
Ne sûd olur kuru bir tevbeden, nedametten?
Bir intibâh-ı samimiyle kurtulur ancak

⁴²³ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 102.

⁴²⁴ a. g. e. , s. 114.

⁴²⁵ İnci Enginün, *Cenap Şahabettin* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 25.

Vatan yarın bu ağır, kahkarî-i hezimetten.”⁴²⁶

dörtlüğünde pişmanlığa düşmemek için hataların bilincine varmak konusunda bir ikaz yer alır. Bu, öznenin geçmişte meydana gelen ve olumsuz sonuçlar doğuran hadiseye karşı farkındalık edinmesinin getirisiidir. Vatanın yaşadığı ricat ve ağır hezimet, yarına dair bir çıkarım elde edilerek atlatılabilir, şair özneye göre vicdan muhasebesi hatadan ve hayıflanmadan sakınmaya neden olurken kurtuluşa erdirebilir.

Deniz karşısında, civarın sessizliği içerisinde düşüncelere dalan Celal Sahir’in “Leyâl-i Sâhiriyyet” şiirindeki özne, “esîr-i tahayyülât” olduğunu ve uykudan yoksun geçen gecede huzursuzluk yaşadığını ifade eder:

“Bazı açıp kitâb-ı hayât-ı güzeştemi
Karşımda lerze lerze yanan kandilin marîz,
Ölgün ziyâlarında okurken... Sabâh olur!...”⁴²⁷

Geçmiş, hayat kitabının sayfaları gibi önünde açılır durur ve özne anılara dalar. Vicdan muhasebesi, hayatı sorgulama ve yapıp etmeleri gözden geçirme, gece vakti uykudan eder ve tedirginlik verir. Bu bir öz “hasb-ı hâl” yani kendisiyle dertleşme, halleşmedir. Şair öznenin kendinden geçerek ve ağlayarak anımsadığı her şey, ona uzak aşinalıklar olarak gelir.

Mehmet Âkif’in “Süleymaniye Kürsüsünde” manzumesinde ise birtakım sorgulamalar ve telkinleri barındıran ifadelerle vaiz, toplum vicdanı olarak insanlara hitap etmektedir. Cehalet, aydın ve halk arasındaki uçurum, Batılılaşma, ahlak boyutlu toplumsal çürüme vb. konularda yöneltilen eleştiriler, vicdani bir sorgulamanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca vaizin İslam memleketlerinde/coğrafyasında tanık olduğu olumlu ve olumsuz gelişmeler, eleştiriler eşliğinde şiirde yer alır:

“Sıgırmıyor en büyük endâzeye işler artık;
Saltanat nâmına, din nâmına bin maskaralık...
Ne felâket, ne rezâletti o devrin hâli!
Başta bir kukla, bütün milletin istikbâli,
İki üç kuklacının keyfine mahkûm olmuş:
Bir siyâset ki didiklerdi, emînim, Karakuş!
Nerde bir maskara sivrilse, hayâsızlara pîr,
Haydi Mâbeyn-i Hümâyûn’a !.. Ya bâlâ, ya vezîr!
Ümmetin hâline baktım ki: Yürekler yarası!
Ne bir ekmek yedirir iş; ne de ekmek parası.
Kışla yok, dâire yok, medrese yok, mektep yok;

⁴²⁶ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 42.

⁴²⁷ Celal Sahir, *Beyaz Gölgeler* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 16.

Ne kılıç var, ne kalem... Her ne sorarsan, hep yok!”⁴²⁸

Devlet kurumlarına dahi sokulan cehalet, halkı perişan hâle getirmiştir, “kılıç”, “medrese” ve “kalem” yani askeriye, ilmiye ve bürokrasi de bu illete çare bulamaz. Vaiz, bu manzarayı vicdanıyla ölçer ve “ümmetin” hâlini yürekleri yaralayacak derecede kötü görür. Hatta ona göre halk “Duymamış kaygı denen duyguyu vicdânında”⁴²⁹ ve “neme lazımcılık”la günlerini geçirerek bir “mezarlık”a dönmüştür. Vicdanın ilk aşaması olarak ve çevrenin yönlendirmeleriyle beliren “nesnel kaygı”dan⁴³⁰ yoksunluk, toplumsal bütünlüğün zayıflığına işarettir. Vaiz ise bu bedbahtlık karşısında “eski dünyâda” selamet ve ferahlık arar, taassuba çare olan ilmi orada bulur. Ayrıca şiirde vaizin seyahatlerinin birinde misafir olduğu adam, “Şark’ın bu zekî unsuru” şeklinde nitelediği Türk milletinin, bir çırpıda vicdanları heyecanlandıracak bir din olan İslam gibi her feyzi aldığı ve doğru yola meyyal olduğu zamanları hatırlatır. “Tefrika”dan evvel bir düşmanın vicdan birliğini sağlamış milletlere ilişemeyeceğini düşünen vaiz, “Ki uzaklardaki bir mü’mini incitse diken,/Kalb-i pâkinde duyarmış o musibetten acı?” dizeleriyle Hz. Muhammet’in vicdan ve merhametle dolu yüksek seciyesinden bahsederek Müslümanlara birliği öğütler. Bütün bunlar manzumedeki vaizin vicdan muhasebesinin numuneleridir.

3. 1. 7. Tetikleyici Güç: Aldırış Duygusu

Bencilliğin hegemonyasından kurtularak ötekiyle hemdert olmak vicdanlı/merhametli kişinin mizacıdır. Özgeci kişi, vicdanlılık gereği erdemli düşüncenin rehberliğinde ilerler, aldırış duygusuna kulak verir ve böylece diğer varlıklara önem verilmesiyle, değer atfedilmesiyle merhamet de güncelliğini korur. Tasa ve elemde ortaklık, empati yoluyla mazlumun acısını algılama veya ötekine beslenen sempati anti-bencillığe alan açar.

Vatan ve hürriyet şairi Namık Kemal’in “Umûmu müstefid etmez husûsun hakkını ibtâl/Sakin bir ferdi ezme gayret-i efrâd lâzımsa”⁴³¹ dizeleri ötekinin de hakkını gözetmenin faziletini vurgular. Fertlerin hukukunu ortadan kaldırmakla, haklarını hiçe saymakla toplumun kazanım sağlayacağı, istifade edeceği özgürlüğe varılamaz. Bireysel gayretin önünü açmak için kişilerin ezildiği/ezdirildiği düzenlere başvurulmamalıdır. Şairin dizelere döktüğü bu düşünceler, vicdan ve merhamet sahibi kişinin önceliğidir.

⁴²⁸ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 249.

⁴²⁹ a. g. e. , s. 250.

⁴³⁰ Anna Freud, *Ben ve Savunma Mekanizmaları*, çev. Yeşim Erim (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 100.

⁴³¹ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 66.

Çünkü bahsi geçen içgüdüler, duygular berikinin yanı sıra, hatta berikinden veya kendinden evvel, ötekini de düşünmeyi gerektirir. Fedakârlık, zorda olana, mazluma veya gadredilene yardımı gerektirir. Yardımlaşma eğiliminin artması, toplumu iyi ve uygun olana, düzene, zarar ve fenalıktan sıyrılmaya götürür. “Tâ ki icrâ-yı te'âvündür temeddünden murâd”⁴³² sözleriyle bu gerçeğin altını çizen Namık Kemal, uygarlaşmayı da vicdanlı olmaya, merhamet etmeye, doğal olarak aldırış duygusuna ve özgeciliğe bağlar. Çünkü o, “Kendi derdim gönlümün billâh gelmez yâdına”⁴³³ veya “Vatanın nekbetine derdine cân mı dayanır”⁴³⁴ diyecek kadar mensup olduğu milletin kederiyle hemhâl olmuş, fedakârlığı şiar edinmiş ve ötekinin menfaatini öz menfaatinden üstün tutmuş bir kişiliği öne çıkarır. İyilik bilgisiyle dolu vicdan ve aldırış kaidesinin harekete geçirdiği merhamet kavramları, şairdeki hemdertlik hukukuna/bağına kaynaklık eder. Namık Kemal, özverili oluşun marifet sayılacağına ve hayırla anılmayı temin edeceğine olan inancını, “Fedâkârın kalır ezkârı dâ'im kalb-i milletde”⁴³⁵ diyerek belirtir. Milletine hizmet etme düşüncesi şairde bir idefixs gibi kendini gösterir. Bu nedenle enaniyetten doğan kibir ve gurur yerine ötekinin elemiyle meşgul olmayı, yani vicdanlı davranmayı ve merhametle yaklaşmayı yücelten şiirler yazar. Benzer bir örnek de “Vatan Mersiyesi”dir. 93 Harbi olarak anılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın tesirinde kaleme alınan şiir, vatanın düştüğü elem verici ahvali gösterir bir metindir. “Vatanı hep boyamışken kâne/Böyle durmak mı düşer bigâne”⁴³⁶ dizelerinde şair öznenin aldırış duygusu hissedilir. Yazılanlar aynı zamanda bir muhasebenin, sorgulamanın şiiri olarak Osmanlı aydınınının günah çıkarması gibi de okunabilir:

“Vatanı düşmana teslîm etdik
Göz göre milleti tesmîm etdik
Sanki her vâcibi tetmîm etdik
Çekelim bir nazar-ı im'âne
Bu mudur layık olan im'âne”⁴³⁷

Görüldüğü gibi şairin tüm derdi nefsinden geçerek ötekini/Türk milletini düşünmektir. Kalemını ve fikrini vakfettiği yolu vicdanının rehberliğinde kateden Namık Kemal’in şiirlerinde, özveri esaslı bir meziyet konumundadır. Bigâne kalmanın getireceği durağanlığın görülmediği bu şiirler, içlenmenin yansımasıdır. “Nefsine sa'y eylemekdir

⁴³² a. g. e. , s. 78.

⁴³³ a. g. e. , s. 79.

⁴³⁴ a. g. e. , s. 347.

⁴³⁵ a. g. e. , s. 337.

⁴³⁶ a. g. e. , s. 343.

⁴³⁷ a. g. e. , s. 343.

sanma şân-ı âdemî/Biz fedâkârız delil-i âdemiyyet bizdedir”⁴³⁸ dizelerinin şairi, fedakârlığı insanlığın gereği hatta kanıtı olarak gösterir ve nefsanîyet uğruna girilen işlerin insan itibarına yakışmadığı düşüncesini öne çıkarır. “Delil-i âdemiyyet” yani insanlığın ispatı için istenilen olgu, özveridir. Özne için diğerkâmlık, özverili olmaya ve devamında merhametliliğe götürür. Koruma, sahip çıkma insanın insana yöneltebileceği yardımlardır ve gerekirse zorluğa katlanmak pahasına ötekinin acısını dindirmek için merhametli davranış sergilenir. Ali Ekrem’in *Zilâl-i İlham*’ındaki “kahramân-ı dîn” tanımını da veren, vakfeden ve fedakâr nitelemelerini barındırır. Şair öznenin “Millet ki cism-i cânını vakf ettin uğruna/Millet ki nâm-ı şânını sen eyledin nevîn,”⁴³⁹ beytinde vurguladığı, özgeci tavrın millî varlığı ve itibarı yenilediği gerçeğidir. Ayrıca bu can feda kişi, milleti mutlu görmeden ölürse “vicdânı yaralı, yüreği kanlı bir şehîd”⁴⁴⁰ olur. Çünkü onun özü yüreklilik, millî namus ve faziletle doludur, hak ve adalet sevgisiyle vicdanlanarak dünyadan feragat eder. “Vasiyet”te de “Osmanlı”lık “vicdânî”likle eş değerdir. Şiirde “Şefaât emelli, asker îmanlıdır!”⁴⁴¹ denilmesi, idealize edilen kişinin bağışlanmaya ve affa aracılık edecek kadar erdemli olduğuna işaret eder. Çünkü o, ötekini nefsinin önüne koyabilir, vicdanıyla davranış ve tutumlarını şekillendirir.

Benzer olarak Ziya Paşa’nın “İncinmemek istersen eger mülk-i fenâda/Bir kimseyi incitmemeğe hasr-ı merâm et”⁴⁴² beyti de insanın kırgınlık yaşamaması için öncelikle kendi dışındakileri üzmemesi, gücendirmemesi gerektiği üzerinedir. Davranışlarına diğerlerini düşünerek şekil veren kişinin kötülük görmemesi olasıdır. Bu bencillikten uzaklaşmayı, “mülk-i fenâda”, bütün gelip geçiciliğiyle bu dünyada, merhamete “hasr-ı merâm et”meyi, yönelmeyi sağlar.

Endülüs’ün yıkılış devrini konu edinen Muallim Naci’nin “Mûsâ Bin Ebi’l-Gâzân Yahut Hamiyyet” başlıklı manzum trajedisindeki “Millete biz terahhum etmez isek/Ona düşman mı merhamet edecek”⁴⁴³ beytinde ise ortak değerler paydasında ülkü birliği edinmiş, aynı dili konuşan kalabalığın her ferdine karşı diğerkâmlık beslenmesi gerektiği işlenir. Kendinden olanı, müşterek vasıflarda birleştiği kişiyi düşünen, ona merhamet eden millet

⁴³⁸ a. g. e. , s. 381.

⁴³⁹ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 14.

⁴⁴⁰ a. g. e. , s. 19-20.

⁴⁴¹ a. g. e. , s. 64.

⁴⁴² Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 217.

⁴⁴³ *Muallim Naci’nin Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 58.

olabilme ruhunu da yakalar. Aksi hâlde ihtilaf merhametsizliği doğurur. Özneye göre düşman karşısında gadre uğrayan zayıf kimseler, öncelikle mensup olduğu milletin fertlerinden yardım görmelidir. Birçok açıdan yakın bulunduğu, aidiyet hissettiği milletin durumuna kederlenen bir özne de Menemenlizade'nin “Bir Ufak Muhaverecek” şiirinde bulunur. “Milet göremezse râhat-ı bâl/Lâzım mı bana bu cihanda ikbâl”⁴⁴⁴ dizeleri, şiirin ilk bölümünde yer alan “figan”ın nedenini ortaya koyan bir yanıt niteliği taşır. Şair özne sevgiyle bağlandığı kalabalıkların içinde bulunduğu darboğaza üzülür ve “millet”in gönül rahatlığına kavuşmadığı yerde bireysel mutluluğu veya talihi arzulamadığını dile getirir. Ötekinin huzurunu umursamak, vicdani bir kazanımdır ve kendi geleceğini hiçe saymak pahasına kişiyi eyleme geçirebilir.

Nabizade Nazım'ın “Tesâdüf-i Ziyâret”i ise öznenin alelade bir anda rastladığı mahzun bir kıza karşı gelişen aldırış hissi ve vicdanlanarak merhamete gelme durumu üzerine kurulmuştur. “Bu ne rikkatli manzara, ne figân?/Ki bıraktı dile bir ukde-i dert!”⁴⁴⁵ dizeleri öznenin şefkatini celbeden kızın, yüreklerde bıraktığı eleme işaret eder. Dert, hemdert olunmasıyla yayılır, tesirini genişletir. Bu şiirde olduğu/bulunduğu gibi vicdanlı bir kişiye/özneye denk gelmesiyle acınan konumuna yükselen kız, vicdan üzerinden bir değerlendirme geçirir. Yine Nigâr Hanım'ın “Esna-yı Dâ” şiirinde geçen “Hâlet-i me'yusumu gördükde bir kere benim/Hangi vicdân sâhibi feryâdına ta'yib eder”⁴⁴⁶ sorusu, vicdanın/vicdanlının, üzgün, karamsar ve acıyla inleyerek yardım çağıran birine nasıl diğerkâm olacağına dairdir. Vicdan kötü durumuna şahit olduğu kişiyi ayıplamaz, hakir görmez. Bilakis acıya meyleder, sıkıntıyı giderme girişiminde bulunur. Bundan dolayı “Bî-his olana safâ-yı mukadder!/Pür-his olana cefâ-yı mukadder!”⁴⁴⁷ diyerek aldırın, insafa gelenin sıkıntıdan kurtulamayacağını vurgulayan Abdülhalim Memduh'a göre “neme lazım” diyen, umursamaz kimseyi huzur kaderi gereği bulur.

Ötekini düşünme, daha çocukken öğretilen/öğrenilebilen bir ahlak olarak kendiliği aldırış etmeye yöneltir. Tevfik Fikret'in “Halûk'un Bayramı” şiirindeki özne, “babasız” ve “ümitsiz” “yavrucakların” bayram şarkısını matem haykırıışlarına benzetir ve onların bu yoksunluğunu dert edinir. Çünkü en mutlu olduğu anda bile acı içindekine degecek bir

⁴⁴⁴ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Bir Ufak Muhaverecek”, *Gayret*, nr. 32, (12 Eylül 1302/24 Eylül 1886), s. 128.

⁴⁴⁵ Nâbîzâde Nâzım, *Hâtırâ-i Şebâb* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1298/1880), s. 15.

⁴⁴⁶ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 67-68.

⁴⁴⁷ Abdülhalim Memduh, *Tasvir-i Vicdan* (İstanbul: Nişar Berberyan Matbaası, 1301/1884), s. 47.

vicdana sahip kişi, sevincini ötekine yardım ederek katlama yolunu benimser. Şiirde bayramlıklarını giyinmiş çocuğa denilen “Çıkar o süsleri artık, sevindiğin yetişir;/Çıkar, biraz da şu öksüz giyinsin, eğlensin;/Biraz güzellensin”⁴⁴⁸ sözleri, muhtaç olanı da akla getirme öğüdü taşır. Halûk, sevincini yarıda bırakmalı, yoksulluğun soluk yüzünü temsil eden yetimlerin ağlayışını umursamalıdır. Baba olan özne, bu yolla Halûk’un vicdan gelişimine katkıda bulunur ve merhamet erdemini öğrenmesini sağlar. Bahtiyarlık, vicdan etkileşimi aracılığıyla tek başına yaşamaktan yani salt kendiliğin deneyimlediği bir hâl olmaktan ziyade ötekini de kapsayarak etki alanını genişletebilir. Merhamet ise, tıpkı çocuk Halûk’a aktarıldığı gibi, pürneşe olunduğunda da algıları üzüntülü olana açmaktır. Fâik Âli’nin “Oğlum Munis’e” manzumesinde de vicdanı teselliyle, huzurla dolduran bir meşgale olarak ötekini düşünmek tavsiye edilir:

“(…)
Her nevha-i me’yûsa ve her nâliş-i mazlûm
Kalbinde birer ma’kes-i bî-şâibe bulsun;
Mûnis çocuğum, kalb-i kerem-hasletin olsun
-Bî-fikr-i ivâz, mefaat-âzâde, samimi-
Öksüzler için bir baba, bî-keslere hâmî.”⁴⁴⁹

Şair özne, karamsar, üzgün şekilde feryat eden veya haksızlığa uğramaktan inleyen kimsenin oğlunun kalbinde bir akis yaratmasını diler. Kendiliğin yaratılıştan gelen lütuf, inayet, ihsan ve merhametle, acı altındakine yaklaşmayı bilmesi, karşılıksız, beklenti olmadan, çıkardan uzak ve içten olmalıdır. Şiirde özellikle öksüzlerin ve kimsesizlerin, himaye görerek merhametle gönendirilmeleri salık verilir.

Odağına çocuk bir özneyi alan ve hikâyesiyle vicdanlanma pratiğini şemalaştıran “Öksüz” şiiri de merhametin belletilebileceği gerçeğine değinir:

“Her gün mektebe gelirken
Kulübesinin önünden
Geçtiğiniz fakîr kadın
Pek hastadır belki yanın
Çocuğu öksüz kalacak;
Bilmem, onu kim alacak.
Onlar için
Dua edin!’
-Bugün derste hocafendi
Bize bunları söyledi.
Kuzum anne, öksüz nedir?
- Öksüz, öksüz... Ah! sen de bir

⁴⁴⁸ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 474.

⁴⁴⁹ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 31.

Yarım öksüz değil misin?”⁴⁵⁰

Hoca, derste duaya, yardıma yani merhamet edilmeye ihtiyaç duyan anne ve çocuğun durumunu öğrencilerine aktararak onları düşünmeye, içlenmeye ve ötekinin derdini vicdanlarıyla anlamaya çağırır. Bu, vicdan deneyiminin ne şekilde veya kime karşı gerçekleşeceğine dair bir vurguyu da içerir. Çocuk özne, okuldaki olayı anlatırken daha önce duymadığı “öksüzlük” kavramını da annesine sorar ve anne dediği kişinin aslında halası olduğunu öğrenir. Görevi nedeniyle uzaktaki asker bir babanın evladı olan özne, halası tarafından büyütülür, fakat merhametten yoksun bırakılmaz. Böylece başta ötekiyle hemdert olmayı alımlayan çocuk, daha sonra kendi gibi diğer öksüz olanlara veya olma ihtimali taşıyanlara şefkat bağıyla yakınlaşır. Böylece vicdanın yaşam çizgisindeki tesadüfler neticesinde gelişim göstererek olgunlaştığı söylenebilir. Ali Ekrem’in “Tahsil”inde yer alan “Büyük adamların mâşuka-i vicdânıdır tahsil,” dizesi de eğitimin vicdan nazarında nasıl benimsendiğine, vicdanı ne şekilde rehber kıldığına ve toplumun irfanı hâline dönüştürdüğüne açıklık getirir. Merhamet etmek, ahlak, fazilet ve değer bilgisiyle donatılan vicdanın eseridir.

Tevfik Fikret’in çocuk ruhuna dönük ve eğitsel nitelikteki kitabı *Şermin*’de yer alan “Veli Baba” şiiri de merhameti, yardımlaşmayı ve fedakârlığı, kurgulanan bir tip/ideal insan tipi üzerinden örnekler:

“Veli Baba,
Kaba saba,
Cümlesine,
Bâ-husûs en bikesine
Birçok babalıklar etmiş,
Köye o neler öğretmiş!
Herkes ondan iyilik görmüş;
Yangın olmuş, o söndürmüş;
Düşenleri kaldıran o.
Yaraları da saran o;
Kışın kurdu o öldürür;
Fukaraya odun, kömür,
Çocuklara yemiş verir;
Köyün o peygamberidir;
Bir sene gür yağmurlardan
Köyün ortasından akan
Irmak coşmuş; o hark yarmış,
Köyü ölümünden kurtarmış
Evet, Baba
Kaba saba;
Kalbi fakat

⁴⁵⁰ a. g. e. , s. 733.

Bütün rikkat, bütün şefkat.
Evet, yüzü baykuş, doğru;
O baykuşun ruhu kumru!”⁴⁵¹

“Veli” ismi ilahi takdire mazhar olmayı, “Baba” lakabı ise saygıdeğer bir kişiliği imler. Her ne kadar “kaba saba” olmakla itham edilse de Veli Baba, insanlara “babalık”lar eden, iyilikten kaçınmayan, öğreten, muhtaca el uzatan, acı çekene derman olan, fakire yardım eden, çocukları sevindiren, yangın ve sel gibi doğal afetlerde yetenek ve azmiyle hayat kurtaran biridir. Sert görüntüsünün ardında “rikkat” ve “şefkat”ten mülhem bir kalbi vardır. O, sergilediği vicdanlılıkla çocuklara merhamet timsali olur. Şairin amacının da Veli Baba tipi üzerinden çocuklara sunulacak bir vicdan “peygamber”i yaratmak ve ötekini umursayan bir kendiliği örneklemek olduğu söylenebilir.

Öteki yerine bazen de kendilik için merhamet beslenilebilir. “Hilkatteki şefkat”⁴⁵²in varlığını şiirlerinde dile getiren Fâik Âli Ozansoy’un “İhtisâsât-ı Marîzâne”sinde öznenin iç kabarttığı veya “ihtizâz”/titreme gibi vicdan eylemlerinde bulunduğu odak, acınılan, adına üzüntü duyulan kişi kendisidir. Kesif bir yalnızlığın içerisinde olan şair özne, “Ey insâniyyetin en muztarib, en bî-kes efrâdı,”⁴⁵³ dizesiyle seslendiği özü için hüznlenir. Acılı ve kimsesiz hâliyle yürekleri burkan, ona öz merhamet besleten ve kederini artıran duygular içerisinde oluşu yalnızlıktandır.

Didaktizmin ve toplumsal arka planın daima sezildiği metinler yazan Mehmed Emin, “Benim Şiirlerim” manzumesinde milletin tasasını yüklenme ve ötekinin acısına eğilme konuları üzerinden, “yalnız kendi” ruhunu okşayan kişileri de ayıplayarak, önceki kuşak şairlerle bir hesaplaşmaya girişir. Bunu yaparken de eserlerindeki poetik anlam evrenini açıklar:

“Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile
Milletimin felâketli hayatını söyleyim;
Dertlilerin gözyaşını çevrem ile sileyim!...”⁴⁵⁴

Şair öznenin ilke olarak kabul ettikleri arasında vicdani bir eğilim olan aldırış etme dürtüsü de görülür. Çünkü millet yıkım ve bela ile uğraşırken kayıtsız kalamayacağını ve acı içindekilerin inlemesini dindirmek için çabalayacağını belirten özne, ötekinin

⁴⁵¹ a. g. e. , s. 767.

⁴⁵² Fâik Âli Ozansoy, *Leyâl-i Hayâl*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022), s. 23.

⁴⁵³ Fâik Âli Ozansoy, *Fânî Teselliler*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 94.

⁴⁵⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 39.

çaresizliğini vicdani boyutuyla ele almaktadır. Bu nedenle şiirlerin içeriğini “yılan dişli diken”le dolu görür ve “bal verecek yeni açmış gül” umanların bu acı sesle hoşnut olamayacağını belirtir. “Gözyaşım”da ise ötekinin derdini kendi uhdesine alabilme erdemine sahip ve merhameti bunun üzerinden tanımlayan bir özneye karşılaşılır:

“Derlerdi ki insanlıkta acımak var, sevmek var,
Öyle insan görülür ki en kaygusuz gününde
El derdini dert eder.
Komşusunun acısını kendisinin gönlünde
Duyup, ‘Vâh kardeşim!’ der...”⁴⁵⁵

Tasadan, endişeden azade olsa da insan olabilme faziletine erişen kişi ötekine sevgi ve merhamet besler, onun sıkıntısını içinde hisseder. Hatta yaralıya, harap olan ocağa/eve, gözyaşı dökene, kırgın ve yardım bekler durumdakine ağlayacak kadar duyarlıdır. Bu, vicdanlılığın işareti olan aldırış edebilmenin getirisidir.

Ötekine verilen değer veya atfedilen önem, insanda “bir hisli yürek”⁴⁵⁶’in tezahürü varsayılabilir. Buradan bakıldığında *Safahat* şairi Mehmet Âkif, “Mukaddime”sinde “Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem,”⁴⁵⁷ dizesiyle bigâne kalmayan, “Fâtih Câmîi”nde ise “enîn”ler, inleyişler karşısında “kalb-i rahmeti”⁴⁵⁸ yani vicdanı sızlayan bir kendiliğin, dolayısıyla “bir hisli yürek”in varlığını sezdirmektedir. *Âsım*’da yer alan aşağıdaki dizelerde ise bir tür kayıtsızlık ve “aldırma da geç git” diyebilme hâli eleştirilir:

“Ağlasın milletin evlâdı da bangır bangır,
Durma hürriyeti aldık diye, sen türkü çağır!
Zulmü alkışlayamam, zâlimi aslâ sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.”⁴⁵⁹

“Hak nâmına haksızlığa” razı gelmemek, gam çekene, yaralıya ciğeri yanacak derecede yakınlık ve merhamet duymak, hatta ötekinin acısını dindirmek için çileyi göze almak, vicdanlılığın ve aldırış duygusunu taşımanın göstergesidir.

3. 1. 8. Bir Eski Zaman Tipolojisi: Acımasız Sevgili

Türk şiirinin tarihsel dönemleri boyunca farklı niteliklerle donanmış sevgili tipi, merhametsiz oluşuyla bilinir. Vefasızlığına rağmen imtiyazlı konumdaki sevgili, vicdanını âşığına karşı işletmez ve acımasızca davranışlar sergiler. Âşık ise sevgilisinden

⁴⁵⁵ a. g. e. , s. 338.

⁴⁵⁶ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 45.

⁴⁵⁷ a. g. e. , s. 45.

⁴⁵⁸ a. g. e. , s. 51.

⁴⁵⁹ a. g. e. , s. 525.

merhamet görmek uğruna çabalar, isteğini dile getirir. Gayet incitici, eziyetiyle nam salmış, haksızlık ederek kendini âşıklarından kaçırın Klasik şiirin sevgilisi, belli başlı özellikleriyle modernliğin baş gösterdiği dönemlerde de varlığını görece sürdürür.⁴⁶⁰ Geç Osmanlı-Türk şiirinin yenileşme dönemecinde önemli bir figür olan Namık Kemal, her ne kadar eski şiirin sevgilisini fiziksel yanlarıyla “muhtevi olduğu hayalâtı zihninde tecessüm” ederek “gulyabani”ye benzetse de⁴⁶¹, Tanzimat kuşağının kaleminden çıkan eserlerde benzer mahiyette bir tipteninin bulunduğu vakıadır. Özellikle bu tipin merhametsizliği başat vasfıdır. Ziya Paşa’nın şarkılarından “Hicaz-kâr”da yer alan “Merhamet kıl nâzlı yârim el-amân”⁴⁶² dizesi âşığın acıma beklentisi üstünedir. Ayrılığın kederlendirdiği âşık, özlem içerisinde oluşunu ve merhamet bularak kavuşma isteğini dile getirir. Benzer yaklaşım şairin bir diğer şarkısındaki “Tâkâtım yandı görüp refâtârını/Üzme insâf et ZİYÂ-yı zârını/Koklayım bir kerrecik ruhsârını”⁴⁶³ dizelerinde de kendini sezdirir. Vicdanla muamele görmek, şair öznenin arzusudur. Dizelerde bulunan “insâf et” ibaresi vicdanı, dolayısıyla merhameti anıştırır. Sevgilinin beklenen merhameti göstermesi veya insafli olması, âşıkla kavuştukları takdirde gerçekleşecektir. Şair, “Müseddes”lerinde de sevgiliden insaf beklenen bir çıkmaza yer verir:

“İnsâf yok mu etdiğim bu âh ü figân yeter
Öldürdün artık eylediğin imtinân yeter
(...)
İnsâf ey mürüvveti yok çeşmi hûn-hâr
İnsâf âhım eyledi mir’ât-i çerhi târ
İnsâf gayri tîg-i firâk etdi câna kâr
Tâ key bu zahm-ı hasret ü bu derd-i intizâr”⁴⁶⁴

Şiir öznesi, sızlanır, feryat eder fakat muhabbetini yönelttiği kişi geri durmaktadır. Ayrıca sevgili iyilik nedir bilmez ve gözünü kan bürümüşdür. Acılarla içini çekmeyi sürdüren âşık, kader aynasının kararmasından şikâyetçidir, özlem eziyeti ve bekleyiş derdi de onu kuşatır. Bütün bunların etrafında bir itiraz olarak insafa gelmeye/vicdanlanmaya davetin

⁴⁶⁰ Türk edebiyatının erken modern safhasına değin detaylarıyla ele alınarak dizelere dökülen sevgili tipi, Tanzimat, Ara Nesil ve Servet-i Fünûn şairleri tarafından da gelenekle benzerlikler gösterir şekilde konu edilir. Doğal olarak yeni Türk şiirinin sevgilisi, klasik estetiğin yarattığı sevgili tipinden bazı izler taşır. Fakat bu etki günümüze yaklaştıkça giderek azalır. Detaylı bilgi için bakınız: Ali Sait Yağar, *Cânan Aramızda Bir Adındı Modern Türk Şiirinde Sevgili* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023).

⁴⁶¹ Namık Kemal, “Mukaddime-i Celal”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi C II*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1993), s. 343.

⁴⁶² Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 313.

⁴⁶³ a. g. e. , s. 316.

⁴⁶⁴ a. g. e. , s. 232.

yer alması, sevgilinin merhametsizliğine göstergedir. Bu yüz vermeyen, acımasız ve şefkat göstermeyen sevgili tipi Ziya Paşa'nın "Prenses Cablutska'ya Verilen Resme Yazılmıştır" başlıklı şiirinde de yer almaktadır:

"Öldürür aşkın beni encâm-ı kâr
Bâri resmim sende kalsun yâd-gâr
Merhamet etmez isen de hâlîme
Zümre-i uşşâka olsun i'tibâr"⁴⁶⁵

Yine âşık olunan kadın, yakınlık göstermeyerek ve önemsemeyerek merhametsizliğini somutlar. "Arz-ı Sitem" başlıklı şiirinde Recaizade M. Ekrem de böyle bir kadını sevgili olarak sunar. Vefasız, nezaket nedir bilmeyen, âşığına "hiddetli nazar"la bakan sevgili, "Zâr olan bir kulan şefkat de mi yok"⁴⁶⁶ dizesinde merhametsiz olarak tanımlanır. Başka bir nazmında ise "Nazar kıl hâlîme bir kez de acı"⁴⁶⁷ dizesiyle sevgiliden merhamet dileme durumu yaratan şair, öznenin mecazen/manen yaralı olduğunu da belirtir. "Beyân-ı Aşk" şiirinde de merhamet bulma isteğiyle dolu özne, "Rahm et şu esîr ü mübtelâyê/Rahm et şu garîb-i bî-nevâyâ"⁴⁶⁸ sözleriyle sevgiliye seslenir. Çektiği sıkıntının acısından sessiz/sesi çıkmayan bir zavallıya dönen âşık, sevgi büyümesine uğrar ve kararsız/sebatsız sevgilinin peşine düşer. Fakat bulduğu yalnız tutsaklık ve düşkünlüktür. Bu nedenle de son çare olarak merhamet bekler, sevgilinin vicdanına sığınır. Şairin "Şikâyet" şiirinde ise daha en başta memnuniyetsizliklerini sevgilisine hitaben sıralayarak merhametini dileyen bir özne kendini gösterir. "Merhametsiz azıcık dinle beni:/Ne için gördü gözüm âh seni!"⁴⁶⁹ beytinde sevgilinin/maşukun acımasız ve anlayışsız oluşu, âşığın onu tanıma konusundaki vahlanışı yer alır. Çünkü sevgili, âşığın bütün hayranlığına, özlemine ve gönlünün inceliklerine vakıf olma girişimlerine rağmen sessizliğini korur. Aralarındaki bütün ilişki biçimlerinin aksine oluşan bu suskunluk, sevgilinin merhametsizliğini doğrular. "Nâz u Niyâz"da farklı olarak dua olgusu devreye girer. Şair özne "Üzüldüm elverir bu nâz,/Amân güzel mürüvvet et!/Çok oldu eyledim niyâz, /Terahhum et, inâyet et"⁴⁷⁰ dizelerinde sevgilisinin onu bıktıran edalı tavırlarına karşı insanca muamele beklemektedir. Hatta merhamet ve yardım görmek için yakarıшта bulunur.

⁴⁶⁵ a. g. e. , s. 249.

⁴⁶⁶ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recai-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 65.

⁴⁶⁷ a. g. e. , s. 69.

⁴⁶⁸ a. g. e. , s. 178.

⁴⁶⁹ a. g. e. , s. 246.

⁴⁷⁰ a. g. e. , s. 254.

Gönül kırgınlığı veya kırılma/incinme anlamına gelen “İnkisâr” sözcüğünün başlık olarak seçildiği şiirde, merhametsiz sevgili tipinin Recaizade için ihtiva ettiği özellikler sıralanır. Özne, yüksek ölçüde bir merhamet/rahmet ummasına rağmen, sevgili gülmeyen yüzüyle şefkat göstermekten uzaktır. İnsanlığı ve iyiliği öteleyen, sadakatsiz, acıma bilmeyen, güven vermeyen, söyledikleri yalan dolu ve ahdinde durmaktan uzak bir sevgiliye âşık olan özne, “Yıkıldı hâtıram şimdengeri âlem harâb olsun”⁴⁷¹ sözleriyle perişan hâlini ve bezginlikle yaşamdan feragat edişini vurgular. Şiirdeki bu çıkarsamalara dayanarak “merhametsiz sevgili”nin sergilediği bazı tavırlar Şekil 6’da vurgulanmıştır:



Şekil 6. Merhametsiz Sevgilinin Tavırları

Sevgilinin acımasızlığı şiar edinmesi, “Bir Şarkı” manzumesinde geçen “Rahme sezâ görmedi canan beni”⁴⁷² dizesinde de öznenin/âşığın merhamete uygun bulunmadığının altı çizilerek ortaya konur. “Bu da Bir Şarkı” manzumesinde ise “Etmedi kalbine âhım te’sîr” dizesinde, öznenin inlemesine aldırış etmeyen sevgili tipi kederlendiren konumdadır. Muallim Naci’nin “Aşk ile oldu perîşân dil-i zâre acınır”⁴⁷³ dizesiyle açılan gazelde de ilgisiz, şefkatsiz ve uzak sevgili profiliyle karşılaşılır. Âşık, maruz kaldığı bu acımasızlık karşısında inlemekte ve dermansız kalmaktadır. Sevgilinin ona nazar etme ihtimalini düşünmekten uykusuz geçen gecelerin tesiriyle, özne kanlı gözyaşı döker,

⁴⁷¹ a. g. e. , s. 306.

⁴⁷² a. g. e. , s. 319.

⁴⁷³ Muallim Naci’nin Şiirleri, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 300.

acınacak hâle gelir. Ayrıca gönül sızısı, merhamete layık olamamanın verdiği üzüntüyle şiddetlenir ve özne sevdiğinden ayrı kalmanın ezintisiyle başıboş gezer olur.

Menemenlizade Mehmet Tahir'in ilk olarak "Şefkat" müstearıyla *Güneş*'te yayımlanan "İstid'â-i Merhamet" manzumesi, sevgilinin vefasızlığından dem vurarak açılır. Özne, "Belki olurum sezâ-yı şefkat/Ahvâlîm ederse celb-i rikkat"⁴⁷⁴ dizelerinde sevgiliden ilgi ve esirgeme beklediğini ima eder. Rahmeylemesi arzulanan sevgili ise melale düşen pervanesine kayıtsızdır. Merhamet burada umulan bir muamele biçimi olarak algılanabilir. Bu açıdan bakıldığında aynı başlık altında değerlendirilebilecek olan Nabizade Nazım'ın "Şarkı"sı "Bak hâlîme rahm eyle benim nâzlı civânım:"⁴⁷⁵ diye yalvaran bir öznenin merhamet beklentisini içerir. Acınası, sıkıntı içindeki hâline bir yumuşama veya sevgiyle yaklaşma temennisinde bulunan özne için sevgilinin ilgisizliği, "bî-terahhum" yani merhametsiz olduğuna delalet eder. Şairin "Sâire"sinde de aynı ümit, "... merhamet eyle sezâ-yı merhametiz/Sezâ'î-yi şefkattir hayâlîmiz sensiz"⁴⁷⁶ dizeleriyle ifade edilir. Sevgilinin gülüşü, özne için şefkat göstergesidir.

Kimi zaman aşkını ilan eden kimi zaman mahrum kaldığı sevgiliye seslenen bir tavırla şiirler kaleme alan Abdülhalim Memduh, "Yok mudur?"da acımasız kimselere "rûz-ı mîzân"ı yani mahşerde iyilik ve kötülüklerin tartılacağına inanılan günü hatırlatır:

"Etme zâlim cevri ü zulm, göğsünde îmân yok mudur
Taş yürekli kalbine te'sîr-i efgân yok mudur
Etmeyin bîcâre mazlumunu âmâc-ı cefâ
Rahm edin zulm etmeyin bir rûz-ı mîzân yok mudur
Münkirîn-i mahşere vicdânları yol gösterir
Sence mahşer yoksa ya kalbinde vicdân yok mudur"⁴⁷⁷

Sevgili "zâlim"dir ve âşığına eziyet eder, cefada bulunur. Onun "taş yüreğine" mazlum olan öznenin çılgınlıkları etki etmez, katılığını yumuşatmaz. Bu yolla da "bîcâre" kılar ve ona meyli olanları gadrine hedef hâline getirir. Nihayetinde de özne, hesap verme inancı taşımaya bile vicdanı olduğuna delalet getirdiği sevgilinin merhametine sığınır. Vicdan burada ölümlerin tekrar dirilip toplanacağı ve yapıp etmelerinden dolayı sorgulanacağı günle, o günün işleviyle bir tutulur. Bu tür bir inancı olmasa bile merhametsiz sevgilinin aynı ölçümü gerçekleştirecek bir vicdanı olması beklenir.

⁴⁷⁴ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, *Elhan* (İstanbul: Matba'a-yı Ebuzziya, 1303/1887), s. 35.

⁴⁷⁵ Nâbîzâde Nâzım, *Hâtıra-i Şebâb* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1298/1880), s. 45.

⁴⁷⁶ Nâbîzâde Nâzım, *Heves Ettim* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1302/1885), s. 71.

⁴⁷⁷ Abdülhalim Memduh, *Tasvir-i Hissiyat* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1303/1886), s. 30.

Alakasından yoksun kaldığı sevgiliye “Ya bana merhamet et ya ki bırak”⁴⁷⁸ sözleriyle rest çeken özne, Nigâr Hanım’ın “Bir Hate-i ‘Aşk” şiirindeki varlığıyla, insafsızlığın duygusal bir bağ üzerinden nasıl uygulandığına örnek olur. Yine de perişan hâlini somutlayan benzetmeleri sıraladıktan sonra sevgilinin bakışına talip olur, ondan “Mûcib-i rikkat” oluşuna şefkatle karşılık vermesini bekler. Şair “İntizar”ında da “Ricâ-yı şefkat”⁴⁷⁹ eyleyen gönlünü, sevgiliden beklediği merhamet umuduyla doldurduğunu vurgular. Çünkü sevgiliden yardım görmek, onda acıma duygusunu uyandırmak yakınlık meydana getirir. Vicdanlanma, sevgiyi de oluşturan bir pratik bağ kurar. Her ne kadar yüz vermese de ötekinin merhamet etmesi yoluyla yaratacağı mutluluk, “Büyük mürüvvet olur bir nigâh-ı şefkâtiniz”⁴⁸⁰ dizesinde de vurgulanır. “Neden Böyle?” şiirinde ise

“(…)
Ne gönül bıkdı tahassürle enîn eylemeden,
Ne o mâhın dil-i senginine şefkât gelir
(…)”⁴⁸¹

dizeleri, âşığın şefkat yumağı kesilmesine rağmen sevgilideki kayıtsızlığı anlatır. Taştan bir kalbe sahip sevgili, âşığın hasret kaynaklı inlemelerinden etkilenmez. Yine “İştikâ-yı Hasret” şiirinde söz konusu “sevdâ-zedelik”⁴⁸² olsa da bağışlamadan uzak sevgili sessizdir. Bu durumlarda âşık, çektiği ızdıraba ve harap vaziyetine rağmen sevgilinin cazibesine kapılarak ona meylettiğini de ifade eder. Devamında ise Nigâr Hanım’ın “Benden Başkasını Sevme” şiirinde olduğu gibi “Âh pek sevdim seni sevdim seni rahm et bana/Ya tagaffül eyleme öldür veyahut dil-berâ”⁴⁸³ diyerek onu gafletinden döndürmeye, acınası görüntüsüne aldırışa ve merhamete çağırabilir. Hatta Nigâr Hanım’ın “Tahmis”inde yer alan “Ben ölürsem derd ile, âzâr eder vicdân sana”⁴⁸⁴ dizesinde olduğu gibi acımasız kişiye vicdan azabının dehşeti hatırlatılır. Bazen de çekilen “derd ü gama” inanmayan, himmet veya inayet isteğini geri çeviren, bizar eden, “niyâz-ı merhamet”ten başka yol bırakmayan sevgilinin verdiği çileden Tanrı’ya sığınılır: “Terahhum etmeyecekse bu derd-i cânсуza/Halâsamı dileyim ben de zü’l-celâlimden?”⁴⁸⁵

⁴⁷⁸ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 40.

⁴⁷⁹ a. g. e. , s. 79.

⁴⁸⁰ a. g. e. , s. 84.

⁴⁸¹ a. g. e. , s. 92.

⁴⁸² a. g. e. , s. 99.

⁴⁸³ a. g. e. , s. 127.

⁴⁸⁴ a. g. e. , s. 206.

⁴⁸⁵ a. g. e. , s. 200.

Yürek yangını, çekilen büyük bir ızdırabı barındırır. Tevfik Fikret'in "Cânân-ı Girîzâna" şiirinde özne, sevgiliden ateş düşmüş canına esirgemeyle yaklaşmasını dilerken "Merhamet et sûziş-i vicdanıma"⁴⁸⁶ der ve âşık öznenin sevgili karşısında düştüğü acınası durumu aktarır. Özne kendini sevgiliye "elem-perver"⁴⁸⁷ olarak tanıtır, düşkünlüğünü ve onun içinden kopacak bir rahmet belirtisine muhtaç olduğunu vurgular. Burada, perişan hâlin dillendirilmesiyle, ötekinin/sevgilinin vicdanına dokunma/dokundurma amacı güdülür. Farklı olarak "Hüsnün" şiirinde ise sevgiliden vicdanına "feyz ü kemâl"⁴⁸⁸ olmasını dileyen özne, olgunluğun, bereketin ve ihsanın ışığını arzular ve bunun da öteki üzerinden kazanılacağına inanır. Fikret'in şiir öznesi çoğunlukla, Recaizade'nin "yâd et" manzumesine yazdığı "Nazîre"sinde olduğu gibi, sevgili karşısında "dil-harâb-ı aşk"⁴⁸⁹tır, karşılık göremediğinden derde düşmüştür ve vicdanlara merhamet etme konusunda şevk verir. Başka bir "Nazîre"de bulunan "Rahmeylemez misin bu kadar ızdırabıma?"⁴⁹⁰ serzenişinde ise aşk/ayrılık acısının yaktığı öznenin, sevgiliden gam ve kederini gidermesini, teselli vermesini beklediği görülür. "Âh! Ağlasam..."da olduğu gibi âşık/şiir öznesi, sevgiliden "va'd-i visâl"⁴⁹¹ yani kavuşma sözü de isteyebilir. Ona göre bu "rahmeylemek"tir ve sevgili merhamet ederek âşığına noksansız bir ikbal vermiş olur. Bütün bunların muhatabı ise bir türlü insafa gelmeyen sevgilidir.

Âşık, şefkatle severken, düşman muamelesi gördüğünde şaşkına döner. Cenap Şahabettin'in "Gazel"inde de sevgilinin can alan dudağına düşkün özne, gaddarlıkla karşılık bulur ve uğruna ölümü göze aldığı kişiden merhamet diler. Rahmet görmemesi onu yıldırılmaz, vicdansızlığı yalvararak savuşturmak ister. "Garip Yelpaze" ise yüz vermeyen sevgili tipinin bir nesne üzerinden, daha doğrusu ona ithafen yazılan şiirlerin bulunduğu kağıtlara ehemmiyet vermemesiyle ayıplandığı bir şiirdir. Özne, "Eş'ârımı görse acır elbet bana!"⁴⁹² dediği sevgiliye tasasını ve aşk sıkıntısını şiir yazarak ve bunları ona sunarak anlatır. Fakat insafsızlığını "mecmua-i eş'âr"ı serinlemek için yelpaze yaparak gösteren sevgili, öznenin gamıyla neşelenmeye bakar. Şairin "Bes ü Şekvâ"sında ise "terahhum" umulan sevgilinin, "Dûr eyledi dest-i şefkatinden"⁴⁹³

⁴⁸⁶ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 829.

⁴⁸⁷ a. g. e. , s. 829.

⁴⁸⁸ a. g. e. , s. 862.

⁴⁸⁹ a. g. e. , s. 893.

⁴⁹⁰ a. g. e. , s. 979.

⁴⁹¹ a. g. e. , s. 1004.

⁴⁹² Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 106.

⁴⁹³ a. g. e. , s. 122.

dizesinde ifade edildiği gibi, sevgi ve merhamet elini uzatmadığı anlaşılır. Yine de özne, “saâdet ü felah”ını ondan ayrı kalmamaya/düşmemeye bağlar. Çünkü kavuşmak, âşık için “baht kemâl”liği olarak görülür. Eğer sevgili “rahmedip de va’d-i visâl”⁴⁹⁴ eylese, “Ağlasam” şiirinde söylendiği gibi âşık özne hayretle gözyaşı dökabilir. Böylece derbeder ve acınası durumdan kurtulur. Aksine o, “Elinde yıktığı[n] enkaz-ı kalbi gördükçe”⁴⁹⁵ tebessüm eder, gaddarlığını korur. Âşığının “efgânını” işitse de merhametten geri durur ve keyfini bozmaz. Halbuki “Hâtıra-i Yâr”ın öznesine benzer şekilde âşık, insafsız sevgilisi “Bir kerecik dönüp de nigâh etse”⁴⁹⁶ razıdır.

Her ne kadar âşık “bir nîm-iltifat”, yarım yamalak bir övgü beklese de kötü muamelenin, sevgilinin “insâf eyle”memesinin sonucunda çaresizlik vardır ve son sığınak olarak mezar akla düşer. Ali Ekrem’in “Var” manzumesinin öznesi artık bu durum canına tak ettiğinden “İhtirâz et haktan ey kâtil, teemmül eyle kim/Ahrette rûhumun rûhunla kan da’vâsı var!”⁴⁹⁷ diyerek sevgiliye ahireti, hesap gününü hatırlatır. Bu, vicdansızlığı durduracağına inanılan bir ikazdır ve sevgilinin kendini sigaya çekmesine, merhametsizliğinden dolayı Tanrı’dan çekinmesine neden olma amacı taşır.

Sözünde durmayan, iki yüzlü yani “muhannet” sevgiliyle Ali Ekrem’in “Râz-ı Cenân” şiirinde de karşılaşılır. Sevdası gönlünü “gam-hâr” eyleyen özne, gerçekte var olmayan, zandan ibaret düşüncelerin eşiğinde, marazına şifa olacağına inanarak aşkını bekler. “Bu ne hâlettir ilâhi? Şu belâ-yı sevdâyı/Rûhum ikrâr ediyor, fikrim ederken inkâr!/Belki vicdânıma bir lahzâ gelirdi rahat,/ Muttasıl gezmesem karşımda hayâl-i dildâr.”⁴⁹⁸ dizeleri yakınma, yalvarma ve perişanlığı bir arada barındırır. Vicdani huzursuzluk, kavuşamama veya sevgisine karşılık bulamamaktan dolayıdır. Merhametsiz sevgili, şair özne üzerinde yıkıcı, bunalıma sürükleyen bir etki yaratmıştır. Bu nedenle, Süleyman Nesib’in “Şarkı”sında olduğu gibi, âşık özne sevgilideki “sâfiyyete, ulviyyete” inanmayacağını, “vicdân”ıyla kanaat getirmeyeceğini taahhüt eder. “Sanmam ki gönül bir daha bir âteşe yansın”⁴⁹⁹ dizesi, bezginliğin, gördüğü merhametsiz muamelenin ve ayrılıkla

⁴⁹⁴ a. g. e. , s. 125.

⁴⁹⁵ a. g. e. , s. 167.

⁴⁹⁶ a. g. e. , s. 197.

⁴⁹⁷ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 22.

⁴⁹⁸ a. g. e. , s. 199-200.

⁴⁹⁹ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 43.

cezalandırılmanın neticesinde doğan bir karara dayanır. Ayrıca şairin “Ayrıldıktan Sonra” şiirindeki

“Gülerdiniz bana, bahs eyledikçe aşkımdan,
Güler ve sonra terahhum eder de sözlerime,
‘Bu bir nöbet gibidir bizce -derdiniz-, bazan
Bilâ-sebeb güleriz biz, sakın incinme!’”⁵⁰⁰

dörtlüğünde, sevgilinin alayını telafi için bir an merhamette bulunması, özneyi tatmin eden bir yapıcılıkta değildir. Acımasızca gülünerek aşağılanan âşık, geçici şefkate kani olmaz, evvelen onun karşısında gösterdiği hafiflikten utanır ve pişman olur. “Merhamet vermemiş mi kalbine hiç/Seni bu hüsn ile eden meftûr?..”⁵⁰¹ ifadeleriyle yakınılan, güzel olarak yaratılmış sevgili, acımak duygusundan yoksundur. Bu dizelerin geçtiği Süleyman Nesib’in “Bir Seher Vakti” şiirinde de yüzündeki ışığın feyziyle perileri dahi büyülemiş sevgili, âşığın/özneye kendini göstermez, güzelliğini sunarak onu sevince boğmaz ve cemalini ondan sakınarak/saklayarak merhametsizlik eder.

Hüseyin Suad’ın “Zehirli Çiçek”inde ise “-rozin, merhamet rozin.. sensiz/bugün hayâtımı ruhum idâreden âciz!”⁵⁰² sözleriyle acıma bekleyen özne, ayrılıkla ve melal içerisinde bir hayattan kaçınır. Bu nedenle de ağlayarak ruhunu açar ve “zehirli bir çiçeğim” şeklinde kendini tanıtan sevgiliye sarılmak ister. Fakat kadının çemkirme ve kendini geri çekmeleriyle karşılaşır. Şair özne “rozin yeter, beni intihara sevk etme;”⁵⁰³ diyerek uyarsa da o kalp kırar, ezip gider ve yüz vermez. Çekip giden, âşığının inlemeleri karşısında merhamete gelmeyen bir sevgili de Celal Sahir’in “Saçlarını Boyama...” şiirinde yer alır. Özne “Sen gidersen bu kalb-i derbederim/Kalacak sonra kimsesiz, öksüz...”⁵⁰⁴ ifadeleriyle yalvarsa da acımasızlıktan başka bir şey görmez.

Sevgiliden her ne kadar “rakîk ü nezih” bir şefkatle âşığın “zavallı” ruhuna acıması beklense de Tahsin Nahit’in “Bir Mektup Parçası” manzumesinde özne küçümsendiğine, alaya alındığına tanık olur: “Kuzum sorun ona siz, hep sükût ediyor,/Benim harâret-i aşkımla sanki eğleniyor...”⁵⁰⁵ Sessizlik burada vicdansızlığın/merhametsizliğin göstergesi ve kale alınmamanın ortamda yarattığı etkidir. Sevgili, âşığının coşkısına

⁵⁰⁰ a. g. e. , s. 95.

⁵⁰¹ a. g. e. , s. 125.

⁵⁰² Hüseyin Suad Yalçın, *Lâne-i Melâl*, haz. Nusret Yılmaz (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 90-91.

⁵⁰³ a. g. e. , s. 91.

⁵⁰⁴ Celal Sahir, *Siyah Kitap* (İstanbul: Muhtar Hâlid Kitaphanesi, 1328/1911), s. 76.

⁵⁰⁵ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 55.

karşı kayıtsız kalır. “Akşam Ricası”nda ise şair özne sevgilinin “şefkatinden cüda” olduğunda, onun merhamet ve lütfundan ayrı kaldığında “Yaşamam çok zaman emîn ol sen.”⁵⁰⁶ diyerek, muhatap olduğu vicdansızlığa ikazda bulunur. Bu, sevilen kişinin ilgisinden uzaklaşmanın, onun acımasına erişememenin ölümle eş değer olduğu anlamına da gelir. “Bilsen”de de âşığına/şair özneye intiharı düşündüren bir “ferite-i naz” yani nazlı melek bulunur.

“Fakat artık bana bu ruha biraz
Acı; ölmek revâ değil güzelim;
Böyle bir şeb semâyı seyredelim.”⁵⁰⁷

Özne çilesi nedeniyle sevgiliye yalvarır ve ondan merhamet beklediğini dile getirir. Gaddar sevgilinin vicdanına sığınan âşık, ölmeyi hak etmediğini düşünür ve ona gökyüzünü seyretme davetinde bulunur.

Orhan Seyfi’nin “çocukluğunda dinlediği bir masaldaki şehzade ile sevgilisinin aşkını, Oğuz Han devrinde bir peri kızı ile çoban arasında yaşanan aşka dönüştürerek”⁵⁰⁸ Millî Edebiyat anlayış ve estetiğine göre yazdığı *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi*’nde ise “Cefa imiş âdeti!/Hiç yokmuş merhameti,”⁵⁰⁹ sözleriyle nitelenen sevgili, âşığına eza vermekten çekinmez. Manzumede “Peri Kızı”yla evlenmek isteyenler arasında tertip edilen yarışmayı, “Çoban” kazanır ve sevgilisine bu yolla kavuşmak ister. İdealize edilen “Peri Kızı” da başta âşığını terk edip onu gadre uğratsa da pişmanlık duyar ve geri döner. Burada aşk/âşık, “imtihan”a tabi tutulmuştur ve maruz kaldığı merhametsiz tutumu yani yazgısını değiştirmiştir. 1922 yılından sonra Ankara’ya gelişinin ve Kayseri Lisesi’ne çıkan tayini nedeniyle yaptığı yolculuğun etkisiyle şiirini dönüştüren⁵¹⁰ Faruk Nafiz’in “Has Bahçe”sinde ise özne, beklentisini açıklar:

“Gurbette her günüm bir adımdır zevâlîme;
Elbet yakında bir yer açarsın hayâlîme;
Hemşîredir seninle, diyorlar ki, merhamet.”⁵¹¹

Sevgiliden uzak kalmak âşık için gurbet anlamı taşır ve bu süre zarfında her geçen gün biraz daha yok olmaya ve düşkünlüğe yakınlaşır. Hayalinde dahi onu görmesi özne/âşık

⁵⁰⁶ a. g. e. , s. 116.

⁵⁰⁷ a. g. e. , s. 272.

⁵⁰⁸ Ali Donbay, *Orhan Seyfi Orhon Hayatı, Gazeteciliği, Fikrî ve Edebî Şahsiyeti, Eserleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009), s. 128.

⁵⁰⁹ Orhan Seyfi, *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1335/1919), s. 4.

⁵¹⁰ Necat Birinci, *Faruk Nafiz: İnceleme-Seçmeler* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), s. 12.

⁵¹¹ Faruk Nafiz Çamlıbel, *Han Duvarları* (İstanbul: YKY, 2022), s. 66.

için merhamete mazhar olması anlamına gelir. Bu açıdan sevgilinin görünmemesi, düşsel çerçevede dahi algılanmaması, muhatabında acımasızlığa maruz kaldığı hissi doğurabilir. “Aşk İlahileri”nde ise üzgün şekilde arkada bırakılan şair özne, “Her gördüğün mezara gül attın demet demet”⁵¹² diye seslendiği sevgilinin dikenini dahi ona çok gördüğünü ve bu şekilde ancak mezarda merhamet görerek felaha erebileceğini düşünür.

3. 1. 9. Vicdan Kesilen Şair/Vicdanın Çağrısı Şiir

Tanzimat Fermanı, İmparatorluğun ve tebaası olan toplulukların üzerine çöken kasavetin dağıtılması amacıyla ilan edilir. Batı Aydınlanmacılığı ve kurguladığı yeni dilin çağrışımlarıyla dolu olan ferman, ananevi prensiplerin aksine kişi hak ve hürriyetini yasa korumasına almayı vaat eder. Yalnız yönetsel birtakım düzenlemelere değil, aynı zamanda fikri dönüşümlere de kapı aralanması, Türk aydını üzerinde etkili olur. Artık

“...‘hâkimiyet-i millet-millî hâkimiyet’, ‘vatan ve vatanın tamamiyet-i mülkiyesi-vatanın bütünlüğü’, ‘hürriyet’, ‘meşrutiyet’, ‘hukuk’, ‘kanun’, ‘eşitlik’, ‘fert hak ve hürriyetleri’, ‘Kanun-i Esasî’, ‘millet meclisi’, ‘akıl’, ‘terakki’, ‘irade’, ‘Medeniyet’, ‘Medeniyet-i hazıra-çağdaş medeniyet’, ‘avam-halk’, ‘efkâr-ı umumîye-kamuoyu’, ‘maarif-i umumîye-yaygın eğitim ve öğretim’, ‘hürriyet-i matbuat-basın hürriyeti’, ‘usul-i cedide-yeni sistem’...”⁵¹³

gibi kavram ve terkipler kullanıma girer ve zamanın değeri olarak benimsenir. Söz konusu değişimde vicdanın önemli bir yer tutması da tesadüf değildir. Hatta vicdan, Şinasi’nin “mayalandırdığı”⁵¹⁴ bilincin etkisiyle “aydınlar tarafından âdeta”⁵¹⁵ kapışılan ve “Namık Kemal’in diline doladığı”⁵¹⁶ sözcüklerden biridir. Çünkü “Bugün kullanıp durduğumuz ‘vatan, hürriyet, millet, vicdan, hamiyet, celâdet, inkılâp, ihtilâl, bedia, baria, siyasiyat, matbuat, hükümet, ahenk, güzide, naşinide, his, halecan, hayal, heyecan..’ gibi binlerce lügati hep Namık Kemal ya ilk defa yazarak yahut yazılarında tekrarü teyit ederek zamanında umuma kabul”⁵¹⁷ ettirmiştir. Onların öncülüğünde yaratılan bu yazı dili, modern Türk edebiyatına da dönüşme veya gelişme alanları açar.⁵¹⁸ Yazar ve şairlere

⁵¹² a. g. e. , s. 210.

⁵¹³ Birol Emil, *Türk Kültür ve Edebiyatından I Meseleler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), s. 115-116.

⁵¹⁴ Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), s. 56.

⁵¹⁵ a. g. e. , s. 56.

⁵¹⁶ Mehmet Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948), s. 46.

⁵¹⁷ Ali Ekrem, *Namık Kemal* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), s. 25-26.

⁵¹⁸ Örneğin mektup türünün “tabîî ve samimî bir ifade vasıtası” hâline gelmesinde, Namık Kemal’in ve onun “lisân-ı vicdâniyâtı” konuşturan üslubunun etkisi göz ardı edilemez. Çünkü vicdan kavramıyla gündeme alınabilen itiraf pratiği, yalansız, mugalatasız anlatım ve kendiliği ortaya çıkaran yürekten, yapmacıksız söylem, mektubu kalıplaşmış, tekrardan ibaret olan biçim ve içeriğinden kurtarır. Detaylı bilgi için bakınız: Ömer Faruk Akün, *Namık Kemal’in Mektupları* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1972), s. VII-VIII. Ayrıca Namık Kemal’in “Mukaddime-i Celâl”de geçen “Tiyatro, fikrin hayâlâtına vicdân, vicdânın ulviyetine cân, cânın hissiyâtına lisân verir” sözleri de benzer açıdan değerlendirilebilir. Kavram

estetik açıdan ve düşünce cihetiyle kaynaklık eden yeni kavram dünyasının vicdan ilkesi etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu paradigmanın serpilerek edebiyata sirayet etmesiyle Türk şairi, vicdan esasına bağlı bir eğilimi benimser ve vicdanın türevleri olacak hükümleri üstlenir. Artık edebiyatın sahihliği, “akl ile vicdan ile mülâyimetten eser var mı?”⁵¹⁹ yani akıl ve vicdana uygun gelir mi sorusu ölçüğünde tartışılmaya başlanır. “Latif ve yüce manaları insanın vicdan levhasına nakşedecek derecede tesirli belîğ sözleri söyleyebilen”⁵²⁰leri şair sayan, dolayısıyla vicdana etki edebilmeyi şiirin esaslı/meziyeti gören Muallim Naci’nin “Sâz-ı Nâci sûzunun vicdân-fürûz âhengi var”⁵²¹ dizesi, yeni Türk şiirindeki vicdanları hakikate açan, aydınlatan ve bilginin vebaliyle yakan içeriğe işaret eder. Ayrıca şairin bu gazelinde vicdanın Kâbe’ye benzetilmesi, Tanrı’nın vasıflarıyla zuhur ettiği nokta ve doğruluk adına yönelinen yer olmasından mülhemdir. Hatta yeni şair milletin vicdanı olarak sahneye çıkar. O, iradeli, vatan ve millete hizmete kendini hasretmiş, özgürlük, eşitlik, kanun ve hukuk gibi değerler uğruna mücadele yolunu tutmuş, aklın ışığında terakki etme ülküsüne sahip, insanları uygarlığa davet için kaleme sarılmış, eğitimi yaygınlaştırmanın yanı sıra eseri vasıtasıyla öğretmeyi de benimsemiş pozisyonundadır. Bütün bunlar Tanzimat ve ardı sıra gelecek bazı kuşaklar için vicdan temelli yönelimler olur. İlk mücedditlerden Namık Kemal’in “Tahrîb-i Harâbât”ta âdeta Ziya Paşa’ya seslendiği:

“Dest-i üdebâda kilik-i irfân
Oldu hele terceman-ı vicdân
Bu mesleğe sen müeyyid oldun
Ol hikmete belki mûcid oldun”⁵²²

yine, edebî eser içerisinde konuşma diline salahiyet kazandıran yanı ve yarattığı içtenlik, sorumluluk veya hesaplaşma işlevleriyle bir türün doğuşunda yer alır. Çünkü “Lisanı vicdan adl olunacak bir meziyet hasıl etmeğe” başlayan “tarz-ı cedidin”, “makalat-ı siyasiye”, “roman” ve “tiyatro” gibi “edebiyatta üç yeni şube”yi ilk vesikalarıyla ortaya çıkardığı vakıdır. “Vidânın en kuvvetli hissi ve en mükemmel mürebbisi olan meftuniyet ve nefret derhâl heyecân eder. Bu heyecân ise kalbin en rikkatli veya en münşerih olduğu bir zamâna tesâdüf ettiği için tabiatıyla te’sîri ziyâde olur” diyerek seyircinin duygusal gelgitlerine dikkat çeken şair için vicdan, tiyatro sahnesinde iyi ve kötü hâllerıyla görülen insan gerçeğini ahlaki boyutuyla ele alabilir ve metne edindirdiği doğal, gündelik dille etki gücünü artırır. Esasında tiyatrodan beklenen “lisan-ı vicdan”ı konuşturmasıdır. Ancak bu yolla, sahnelenen olayların yarattığı yüzleşme ve gizli olanı açıklama arzusu aracılığıyla, kendilik bir vicdan muhasebesini ve ardından da arınmasını mümkün kılabilir. Detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Namık Kemal Antolojisi* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1942), s. 73-74 ve Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler I*, haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), s. 574-576.

⁵¹⁹ Mehmet Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948), s. 134.

⁵²⁰ Celâl Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki* (Samsun: Sönmez Ofset Matbaası, 1994), s. 203.

⁵²¹ *Muallim Naci’nin Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 209.

⁵²² Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 329.

dizeleri, bahsedilen konuda kılavuz olma özelliği gösterir. Şiirde, şairin elindeki bilme ve anlamayı sağlayan irfan kaleminin, vicdanın konuştuklarını/söylediklerini çevirdiği ifade edilir. Bu tutumu, işi veya tarzı güçlendirecek olan kişi, yol açıcı ve icat edicidir. Görüldüğü gibi yeni düşünsel/kavramsal enstrümanlarla donanan şiir, artık vicdanın emrindedir ve onun sunduklarını aktaran bir dildir. Vicdan seslenecek, şair onu şiir diliyle muhatabına iletacaktır. Örneğin Namık Kemal’in aşağıdaki dizeleri bu minvalde değerlendirilebilir:

“Memleket bitdi yine bitmedi hâlâ sen-ben
Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dâdayız Allah için ey ehl-i vatan
Yetişir terk edelim gayri hevâ vü hevesi”⁵²³

Ülkenin içine düştüğü bunganlığı “sen-ben” kavgasına/ayrışmasına bağlayan şair, âdeta toplumsal vicdan olarak uyarısını yapar. En büyük düşmanın bu ikilik olduğunu ileri sürerek birliği öğütler. Tanzimat şairi, milleti için bir ikaz mekanizması gibi çalışır ve vicdanın sesi olarak çağrıda bulunur. Doğruya yöneltirken, yanıltan el çekmeyi imler. Ayrıca Tanpınar’a göre Namık Kemal’deki kanun fikri, nihayetinde ferde, ferdi/kendiliği kurgulayan “Değerler[e] ve onun kuvvetini veren ahlak ve ahlakın aynası ve kaynağı olan ‘vicdan’”⁵²⁴a dayanır. Çünkü insan derininde “hayır” ve “şer”ri birlikte taşır ve bunların ayırdını her şeyden evvel “iç dünyası”nda ortaya koymalıdır ki ahlak veya kanun da varılan çıkarımlardan kök alabilsin.

“Bir muhacire kızın istimdâdı”⁵²⁵ ithafıyla açılan Namık Kemal’in “Muhammes”i bir yardıma/ımdada çağırmadır. Merhamete mazhar bir göçmen kızın içler acısı durumu şair özne tarafından gözler önüne serilir. “İşte şu mazlumun teni/Bak lekelenmiş dâmeni/İnsan mı sandın düşmeni”⁵²⁶ dizelerinden anlaşılacağı üzere kızın tecavüze uğraması, Türk milletinin göçe mecbur edilişi ve düşmanın gaddarlığı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın yıkıcı etkisi olarak şiirde yerini almıştır. Şair, bu kız üzerinden vatanın/milletin başına gelenleri vicdanında tartar. Osmanlı Türk’ünün sınıandığı zorluklar ve sergilediği tutum, “Kaçmak düşer mi şânına”⁵²⁷ denilerek sorgulanır. Artık

⁵²³ a. g. e. , s. 336.

⁵²⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 421.

⁵²⁵ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 339.

⁵²⁶ a. g. e. , s. 339.

⁵²⁷ a. g. e. , s. 339.

iniltir, mesafeleri aşarak şair öznenin kulağına çalınır. “Yekser mezâr oldu vatan”⁵²⁸ diyen Namık Kemal için insanların perişan vaziyetine kayıtsız kalmak mümkün değildir ve bu noktada o bir “apotr” gibi vatanın hemderdi, vicdanın sözcüsü kesilir. Çünkü “Namus, şeref, hamiyet, insaniyet, irfan, vicdan, hasılı bütün mukaddes, bütün ulvî meziyetler”⁵²⁹i vatan sözcüğünde bulur, vatana hâlel gelmesini, bu değerler zümresine hâlel gelmesiyle eş görür. Nihayetinde ise karşılaşılan elim durumu, başta vicdan ve merhamet olmak üzere bahsi geçen değerler/nitelikler üzerinden yargılar. Savaşın getirdiği fecaati şiirlerine taşırken şair sorumluluğunu konuşturur. Aynı dönemde ve aynı olaya binaen kaleme alınan “Deli Hikmet’le Müşterek Vatan Mersiyesi”nde geçen “Hun-ı ma’sûm-ı şehîdân-ı vatan çıkdı dize/Bakın Allah için insâf ile tarihimize/ Bu hakâret bu ezâ layık olur muydu bize”⁵³⁰ dizeleri de şair vicdanından kopan ikazdır. Günahsız şehitlerin temiz kanı dize çıkarken, vicdan muhasebesi tarihe bakmanın ve ders almanın gerekliliğini, bu duruma düşmenin yakışsızlığını ortaya koyar. Şair özne felaket karşısında üzerine düşeni yapar, yani nedensel bir sorgulamayı gerçekleştirir ve kendisinin âdeti vicdan gibi çalıştığını gözler önüne serer. Dolayısıyla vicdan/insaf ile tarihe bakarak, geline nokadaki düşüşü nedenleriyle kavramayı ve kurtuluş yolunu bulmayı önerir.

Recaizade M. Ekrem’in “Murabba”sında da vatan derdiyle hemhâl olmuş bir özneye karşılaşılr. Toprağın üzerinde yükselen her şeyi yok ederek ilerleyen düşman, şiirde “kasd-ı tahrîb” tehdidi taşımaktadır. Vicdanını konuşturan şair özne ise, “Ağlıyor işte vatan âh diyor her nefesi;/Yâ niçin olmuyoruz sıdkile feryâd-resi?”⁵³¹ dizelerinde düşülen çaresizliği ifade eder. Şiirde, vatanın/milletin gark olduğu çile karşısında tedirginlik yer alırken, bağlılık duygusuyla feryat edenlerin yardımına koşulması savunulur. Çünkü öznenin gönlünden geçen vatanın ve içindekilerin değer ve yüceliğine hâlel gelmesini engellemektir. Şairin “Şu’ûn-ı Âleme Karşı” şiirinde ise vicdanı kederlendiren, yoran bambaşka bir durumla karşılaşılr. “Vicdânımı tahrîş eden ey fikret-i ferdâ”⁵³² seslenmesi, bir kaygı hâlini almış olan gelecek düşüncesinin manen bir berelemeye neden oluşundan bahseder. Şair özne, bir nevi vicdan olarak, yarın kaygısından rahatsızdır. Kederlendiren

⁵²⁸ a. g. e. , s. 339.

⁵²⁹ Ali Ekrem, *Namık Kemal* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), s. 67.

⁵³⁰ Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 348.

⁵³¹ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 186.

⁵³² a. g. e. , s. 414.

ve sızlanmayı, yakınmayı hızlandıran akşam veya akşam rüzgârı, zamanın geçtiği olgusuna dair işaretler olarak şiirde yer alır.

Abdülhak Hâmid “Hacle”deki “Şâir odur ki çeşmini bir hüsn-i muhtecib,/Kılmaz berî tecelli-i vicdan-nevâzdan”⁵³³ dizelerinde vicdan kavramı etrafında bir şair tanımına girer. Ona göre şair, örtü altında kalmış, saklanan güzelliğin vicdanları okşayan görüntüsüne/zuhur edişine gözlerini yakın tutmaz. Buradan vicdanın tecessüm edene kanmaması ve mest eden hayal yerine perde arkasındaki hakikate meyyal oluşu çıkarılabilir. Güzellik, taltif eder gibi görünse de vicdanın kıstası bu değildir, vicdan doğrunun hoşnutluğunu tercih eder. Şairin de önemsemesi gereken, esas vicdanın aldatıcı manzaraya kapılmak yerine, iyilik, dürüstlük ve samimiyetin peşine düşeceği gerçeğidir. Benzer şekilde Tevfik Fikret’in “Şâire Dâir” şiiri de şairliğin mahiyetine değinir:

“(…)
Ma'nâ-yı dil-pezirin, o hüzn-i safâ-eser
Vidâna rikkat-âver olur, cânâ akseder;
Tasvîre sa'y edip eserinde hayâlini
Söyler sımâh-ı âleme şair meâlini!
(...)”⁵³⁴

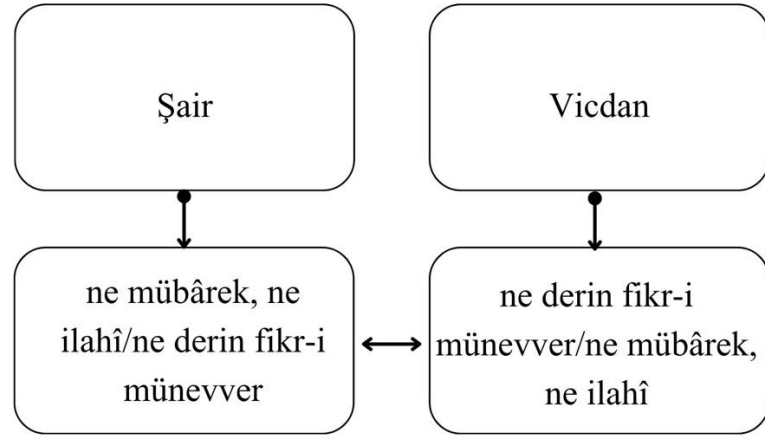
Şiir, tabiattan neşet ederek gönlü ferahlatan anlam ve sevinç veren bir üzüntü hâlinde vicdanlara merhamet yükler. Çünkü şair, alemin kulağına bütün gördüklerini fısıldayan ve vicdanlara acıma temayülü veren kişidir. Burada vicdan üzerinden bir şiir/şair örneklemesi vardır. Vicdanını merhametle işletmek şair hüviyeti olarak gösterilir. Fikret, “Güzelsin” manzumesinde geçen “Güzel, âlemlerin hayret-fezâ bin ihtirâ'ından;/Güzel, şâirlerin vicdân-rubâ yüz makâlinden.”⁵³⁵ beytinde ise şair sözünü vicdanı bağlayan bir nitelikte değerlendirir. Sevgili odur ki, vicdan bağlayan, vicdanları taşıdığı anlama rapteden şair sözünden de güzeldir. Dikkat edilmesi gereken nokta, şair sözünün uyulması gereken durumlar yaratabildiği gerçeğidir. Vicdan dahi bunlara riayet eder. Tevfik Fikret’in “Musset İçin”inde de “Şâir... Ne mübârek, ne ilâhî/Vicdân! ne derin fikr-i münevver;”⁵³⁶ dizeleriyle şair ve vicdan arasında yaratılan analogi, kavramların birbirini bütünlemeleri veya birbirlerine düşünsel dayanak olmaları üzerinedir. Bu anlam analogisi/benzeşimi Şekil 7’de şöyle gösterilmiştir:

⁵³³ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 208.

⁵³⁴ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 927.

⁵³⁵ a. g. e. , s. 944.

⁵³⁶ a. g. e. , s. 623.



Şekil 7. Şair ve Vicdan Kavramları Arasındaki Benzeşim

Bağlam olarak şair vicdandan tecessüm eden, vicdansa şairde barizleşen olgular şeklinde sunulur. Bu dizelerde her ikisi arasında neredeyse bir andırışma/iltibas vardır. Şair, vicdan gibi, “ne derin fikr-i münevver” olabilirken, vicdan da şair benzeri “ne mübârek, ne ilahî” şeklinde nitelenebilir. Görüldüğü gibi şairlik yine vicdan temelli bir tarifle ve vicdanları aydınlatan niteliğe haiz şekilde açıklanır.

“Fikri hür, irfânı hür, vicdânı hür bir şâirim”⁵³⁷ dizesiyle maruf Tevfik Fikret için vicdan, bağlılık yaratabilecek kaidelerden, baskı kurabilecek otoritelerden veya hüküm verdirecek yargılardan azade şekilde, kendilik/birey deneyiminden elde edilen erginleşme ve ahlaki bilinç üzerine işlerlik kazanmalıdır. Artık vicdan, din dahil her türlü egemenin yerini alır. Hatta merhamet de “garpcılık” ve “insanlık” fikriyle birleşir.⁵³⁸ Çünkü şair “Vicdanında bir ‘inanmak ihtiyacı’”⁵³⁹ hissettiğinden, olgunluğunu teşkil eden ilkeleri bu zeminde vücuda getirir. Modernizm ve Aydınlanma düşüncesiyle birlikte vicdanın, etik değer bilgisi şeklinde dinin/inancın alternatifi olması da yeni düşünceye kaynaklık eder. Mehmet Kaplan’ın Mustafa Reşid Paşa özelinde “yeni aydın tipi”ni değerlendirirken sarf ettiği “o, manevî gücünü insanları aşan Tanrı’dan değil, doğrudan doğruya kendisinde bulunan manevî güçten, ‘akıl’dan, ‘hürriyet’ duygusundan ve ‘vicdan’ından alır”⁵⁴⁰

⁵³⁷ a. g. e. , s. 310.

⁵³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977), s. 276.

⁵³⁹ Rıza Tefvik Bölükbaşı, *Tevfik Fikret Hayatı-San’atı-Şahsiyeti*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), s. 79.

⁵⁴⁰ Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s. 114-115.

sözleri, Fikret'in vicdan yaklaşımını akla getirir. Şair için de ayırdına vardırın, bilinç edindiren vicdan artık nirengi noktasıdır ve iman onun zemininde kök salar. Vicdan aynı zamanda bir karar mekanizmasıdır ve ilahi temellere dayanmadan, insan odaklı gelişim gösterebilir. Şair vicdanını “hür”lülle sıfatlandıran Tevfik Fikret, “Kārilerime” şiirinde “Siz ki en doğru gören bir nazar-ı vicdânla”⁵⁴¹ dizesi üzerinden eseri için vicdan gözüyle/vicdanın bakışıyla esaslı, hakiki bir değerlendirmeyi yeğlediğini ve “Safha-i şi'rime ibzâl-i nigâh eylerken/Belki bir noktada birden durarak, velvelsiz,/Gösterişsiz iki üç katrecik îsâr eyler...”⁵⁴² dizeleriyle de okuru vicdanlandırma, duygu yoğunluğu yaşatma veya etkileme arzusu taşıdığını vurgular. Görme, irdeleme veya bakış açısı kazandırma konularında yine vicdana başvurulması, kavramı araçsallaştırmaktır. Şiirlerinin vicdan gözüyle okunması, Tevfik Fikret için anlatmak istediğini/dizeleştirdiğini en saf şekilde, eklentisiz veya aynıyle aktarmayı başarmak anlamına gelir. “Edebiyat Nedir?” başlığı altında yer alan

“Kelama feyzi eser-bahş-ı sermediyyettir;
Nasıl denir edebiyata bî-meziyyettir?

Odur kılan mütecellî şümûs-ı irfânı,
Odur münevver eden kalb ü rûh u vicdânı.

Ulüvv-i hikmeti efkâra i'tilâ getirir;
Fürû-ı safveli ahlâka bir safâ getirir.”⁵⁴³

beyitlerinde ise tanımlama, şairin/edebî eserin vicdanlara dönük işlevini ve kendilik üzerindeki erginleştirici etkisini içerir. Söze irfan ve marifet yükleyen edebiyat, üstün bir uğraştır ve kültürün göstergesi olarak kalp, ruh ve vicdanı aydınlatır. Ayrıca yüce hikmeti, düşünce seviyesine getirirken arı bir ahlakın edinilmesini de kolaylaştırır. Vicdan burada estetiğin ve sözün gücüyle ışıklanan, içerik kazanan bir yapıda tasvir edilir. Çünkü gelişimsel/eğitsel bir doğrultuda şekillenen kavram, metnin etkisi altında da kurgulanabilir. Şair sözü vicdanı doldururken, şiirin de onun kaideleriyle işlenir olması ve kavranır hâle gelmesi kaçınılmazdır. Bu karşılıklı etkileşim, vicdanın hem kendi olmaklığına imkân veren hem de kalabalıkları kendi esaslarına paydaş kılan taraflarını kapsar.

Ayrıca Cenap Şahabettin'in onu kastederek ve *Rübâb-ı Şikeste*'sine ithafen kaleme aldığı “Tevfik Fikret'e” şiirinde geçen “Döktün fem-i mahrûr-ı nemîdân-ı hayâta/ Bir cür'a-i

⁵⁴¹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 315.

⁵⁴² a. g. e. , s. 315.

⁵⁴³ a. g. e. , s. 995.

sahbâ-yı terahhum!”⁵⁴⁴ dizeleri, şairin vicdani bir edim olan merhamet izleğine/duygusuna gösterdiği ilgiyi kanıtlar niteliktedir. Ötekinin gözünde Fikret, eseri vasıtasıyla hayatın öfke ve kinle yanan ateşine merhamet şarabını döken bir şairdir. Edebiyatı ise vicdandan kök alır, merhamete içkin şekilde okuru kuşatır ve bu yolla bir etik değerler toplamı sunar. Ali Ekrem de “Tevfik Fikret’in Rûh-u Cerîhadârına!” başlıklı şiirinde Fikret’teki bu duyarlığa ve coşkuna yapıya değinir:

“(…)
Kalbinde dâimâ yaşayan rûh! En küçük
Bir vak’adan teheyüç eder “Gitti memleket!”
Feryâd-ı cânendâzi İle eyleyip zuhûr
Vidânların melâlini inlerdi zâr zâr;
(…)”⁵⁴⁵

En sıradan olay karşısında dahi heyecana gelen şair, ötekinin hüznü karşısında ağlayacak kadar merhametle doludur. Vatanın/memleketin ve doğal olarak kendi milletinin derdi, onu içlendirmeye, eseriyle feryat etmeye iter. Fâik Âli’nin “Tevfik Fikret Bey’le Hasbihâl”inde de kişiliğiyle simgeleştirilen Fikret’in, “vidân-ı muazzeble” yani eziyet ve sıkıntı içinde kıvranan bir vicdanla kara günleri karşılayacağı dile getirilir. “*Kânûn-ı Esâsî*”ye, ve vidâna, ve hakka/Alçakça ve haydûdca taarruz ve tecâvüz.”⁵⁴⁶ olması, özne tarafından şairin/Tevfik Fikret’in ruhuna şikâyet edilir. Çünkü onun vicdanı/merhameti kuşatıcıdır ve kalbi kararmışlara hak bildiğini yüksek sesle haykıracak cesarete sahiptir.

Türk tarihinin belki de en sancılı devresi olan 19. yüzyıl, sarsılmaların, kaybedişlerin ve buhranların bireyden topluma herkesi tesiri altında bıraktığı bir aralıktır. Türk şairi de bu duruma kayıtsız kalmayarak kalemini içtimai sınırlarda gezindirir ve öğüt aracılığıyla “temeddün” yolunu açmaya çalışır. Hâmid’in “Mazi Yolcusuna Âti Yolu” şiiri de Osmanlı toplumunun değerleri, düşünce birikimi ve sanat tarzındaki dönüşüme, bilim, teknik, sanayi ve ticaret alanlarındaki eksikliklere ve insani niteliklerin yitirilmesine itiraz barındırır. Kısaca şiirde medeni hayatta meydana gelen aksamalar, şair vicdanında muhakemeye tabi tutulur ve dizeler boyunca bir sigaya çekme girişimiyle milleti uyandırma amacı bir arada ilerler. Öznenin “Kendin için var diyelim menfaat,/Milletine etme misin merhamet,”⁵⁴⁷ sitemi, ötekini nefsinden daha çok ve daha önce önemseme

⁵⁴⁴ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 217.

⁵⁴⁵ Ali Ekrem, *Vicdan Alevleri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1341/1925), s. 44.

⁵⁴⁶ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademik Tarih Yayınları, 2021), s. 33.

⁵⁴⁷ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 513.

ahlakındaki bozulmaya yöneliktir. Merhamet, kalabalıkları bir arada tutan, bağlayan bir güçtür. Bireysel fayda gözetip ötekini düşünmemek de “Milleti teşkil kılan ferddir,”⁵⁴⁸ sözleriyle tekliklerin çokluğu vücuda getirdiği gerçeğine parmak basan şair/özne için sorgulanması gereken bir durumdur. O, “Gel acı evlâdına, ahfâdına,”⁵⁴⁹ uyarısıyla ötekinin keder ve mutsuzluğunu yürekten hissetmeye davet eder. Şiirde ardı ardına gelen değerlendirmeler, şairin çağını vicdan penceresinden seyretmesinin sonucudur. Yine “Osmanlı ve Yunan Muhârebesi esnâsında *Servet-i Fünûn*’da neşr olunmuştur” notuyla yayımlanması o andan izler taşıdığını gösteren Nigâr Hanım’ın “Cerîha-dâr”ı, vicdani iletinin şair/özne aracılığıyla topluma yöneltildiği bir içeriğe sahiptir:

“Ey merhametli vâlideler, ey muhadderât
Ey kan-ı rahm u ref’et ü ismet olan benât,
Vicdân eder cemîyyete da’vet bugün bizi
İbrâz heb millete da’vet bugün bizi;
Mecrûhlâr gelin edelim hep mu’âvenet,
Tehvin ihtiyacına biz sarf-ı mukadderat!”⁵⁵⁰

Askerin hasta ve mecalsiz durumu, vicdanlıları tedirgin etmektedir. Bu tasa ve dert dalgası, toplumun her ferdine ulaşmış, biteviye bir karamsarlık meydana getirmiştir. Şair/özne, vicdanının öğütlediğini insanlara kendi diliyle aktarır. Merhametli anneleri, iffetli kadınları ve kanında temizlik, esirgeme ve acıma içgüdüsü taşıyan kızları kalabalığa karışmaya, millet uğruna yiğitlik göstermeye, yaralılara yardım elini uzatmaya ve ızdıraplarını hafifletmeye dönük cesaretlendirir. Vicdan, şair/özne üzerinden konuşur. “Koşalım Çünkü Vatan Tehlikede” de “ehl-i vicdân”⁵⁵¹ olan vatandaşlar, damarlarında taşıdıkları kan hakkı için birleşmeye, fedakârlığa davet edilir.

Şair, gözünde şefkat damlaları eksik olmayan, huzur veren bakışlarını etrafında gezindiren ve yok uğruna hayaline azabı sokan kişidir. Çünkü vicdan bakımından âli bir noktadadır ve sadece “Okur, yazar düşünür, âhlar çeker, ağlar”.⁵⁵² Cenap Şahabettin’in “Nasîbe-i Şâir”inde de şairin umursamak konusundaki yüksek seciyesi ve ötekinin kederine gösterdiği ilgi örneklenir:

“Onun refika-i vicdanıdır bütün gamlar
Sihâm-ı reyb-i menûn, mâcerâ-yı nev’-i beşer

⁵⁴⁸ a. g. e. , s. 512.

⁵⁴⁹ a. g. e. , s. 513.

⁵⁵⁰ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 256-257.

⁵⁵¹ a. g. e. , s. 295.

⁵⁵² Cenap Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 286.

Zavallı şâri dil-rîş ü girye-hâh eyler
Zavallı şâire eyler garîk-i ye's ü keder"⁵⁵³

Bütün gamları, kaygıları ve iç darlığını vicdanına arkadaş eden şair, çevresindeki olumsuzluklara karşı son derece tepkiseldir ve öteki adına tasalanır. Zamanın şüphe okları ve insanlığın başından geçenler, vicdanında karşılık bulur, gönlünü yaralar ve onu ağlamayı arzuladığı bir duruma sokar. Şiirde “yes’s ü keder”e batıran bir aldırış duygusuna sahip olan şair, acımasıyla maruf biri olarak yansıtılır. Çünkü o “her şeyden müteessir”⁵⁵⁴ olmayı bilir.

Ali Ekrem’in “Ey Hâme” başlığını taşıyan şiirinde, özne bir yazı aracı olan kalemle konuşarak ortaya çıkaracağı eserin ondaki saflığı ve sevgiyi en hakiki hâliyle vermesini diler. Çünkü “kalem yalnızca yazan bir nesne değildir; gören göz, hisseden yürek, kaygılanan vicdanıdır da.”⁵⁵⁵ Metaforik anlamda yazan özne, vicdan veya bilinç konumunda varlığı duyumsar ve kendiliğini sağduyudan yana şekillendirir. Ayrıca bütün sevenlerin feryadını, özneyi “cism-i câmid” eyleyen yani cansız bir bedene çeviren vicdana dayandırması salık verilir. Bu beklentiler, âşık bir şairin nasıl/ne içerikte yazması gerektiğine dairdir. Şair, her ne kadar onu yaşamdan yoksun bir cesede dönüştürse de vicdanına atfen yazmalı, halis oluşunu eseri üzerinden kanıtlamalıdır. “Sana haktan gelen sözlerle kıl vicdânımı tasvîr,”⁵⁵⁶ dizesiyle de çektiği acıyı, vicdanını saran elemei betimleyerek anlatması gerektiği vurgulanır. Görüldüğü gibi şiirde vicdan, şairin duygu durumunu açığa çıkaracak en esaslı unsur olarak gösterilir. “Bir Melekle Bir Şâir”de ise bu defa melek ile diyaloga giren şair özne, “melâl”ine karşı bu hayali varlığın bulunduğu serzenişe cevap verir:

“Şâir: sus ey melek, istemem tekâzâ!
Şairliğe sende vâkıf olsan,
Kendinde o hiss-i pâki bulsan,
Vidânımı eyleyip temâşâ
Her köşesini âyân bulurdun,
Umkunda bekâ-i cân bulurdun,
Bin nevhâ-i bî zebân bulurdun,
Âlem gibi bir cihân bulurdun!
Terk et beni ol cihân-ı gam ile,
Terk et beni sevdiğim elemle.”⁵⁵⁷

⁵⁵³ a. g. e. , s. 286.

⁵⁵⁴ Hasan Akay, *Servet-i Fünûn Şiir Estetiği* (İstanbul: Kitabevi, 1998), s. 226.

⁵⁵⁵ Vefa Taşdelen, *Felsefeden Edebiyata* (Ankara: Hece Yayınları, 2013), s. 20.

⁵⁵⁶ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 106.

⁵⁵⁷ a. g. e. , s. 317-318.

Saf veya tertemiz bir duygu olan şairliğin hakkıyla bilinmesi, vicdana dayanmakla, onu, onda görünen ve ona yansıyan dünyayı seyretmekle mümkündür. Şair çevresini vicdanıyla özümser ve kendi için apaçık kılar. Meleğin ancak böyle bir metafizik duyum yaşaması hâlinde idrak edebileceği şairlik, vicdan temelinde yükselerek ölümsüzlüğe ermektir. Bu nedenle özne, şiir yazdıran bir içlenme yaşamak uğruna dünya kaygısı ve elemine razıdır. “Vicdan Alevleri”nin şair öznesi ise “hengâme-i vatan”la meşgul bir çocukluk/gençlik içerisinde ızdırapla “bütün mezâlimi, müdhiş fecâyî” yazdığını ifade eder. Ötekinin/milletinin tecrübe ettiği acılar, âdeta canına gömülmüştür. Bu nedenle “Vicdânının tecelli-yi fahriyle parlayan/Eş’ârım oldu işte şu vicdân alevleri...”⁵⁵⁸ diyen özne, vicdan parıltısını yansıtan şiirlerinin, aslında ışık saçan birer yalım/alaz gibi vicdandan kaynaklanan hararetle şekillendiğini vurgular. Şanlı milletin kahramanlık hikâyeleri, onun bilinciyle şiirleşir, vicdanının süzdüğü hâliyle eserine tesir eder. “Ben ise doğru zannettiğim şeyleri en gür sesimle bağırmaktan büyük bir lezzet-i vicdan hissediyorum”⁵⁵⁹ diyen Ali Ekrem’in şiirlerinde kendilik/vicdan, kurgulayıcı ana unsurdur. Şair, vicdanında tartar, hisseder, karara bağlar, vicdanıyla izah eder ve aktarır.

Vicdanlılık belirtisi göstereceği an veya manzaralarda gezindirdiği ilhamını “Şiirlerimin Rûhu” başlığıyla dizeleştiren Celal Sahir, poetik eğilimini de açıklamış olur. Onun şiirlerinin ruhu evvela ipek bulutların hayali içinde gizlenerek gökyüzüyle söyleşir, daha sonra ise gece onu uykuya çağırır fakat vicdani dürtüler rahat bırakmaz:

“Gece temâs-ı siyâhıyla hâba dâvet eder
O hüsn-i mübhemi, lâkin o da benim gibidir,
Durur bütün gece gözler küşâde ve sâhir.
Zılâm-ı leyl ile lebrîz, nûr içinde yüzer”⁵⁶⁰

Gözleri açık, uyanık tutan veya şiirin ilerleyen kısımlarında betimlenen acınası insan manzaraları karşısında “nigâhına bir irtîâş-ı mâtem-dâr” yani bakışlarına matemli bir titreme veren vicdandır. Eseri kurgulayan ve özneyi bazı durumlara hassas kılan ise merhamet edebilme yetisidir. Şiirde “irtîâş” ve “ihtizâz” sözcükleriyle karşılık bulan titremek eylemi, insafa gelmenin, duyarlılaşmanın ve ötekini umursamanın bedensel göstergesidir.

Şair, vicdanını yegâne hâkim olarak tayin eder ve diğerlerinin bulunacağı yargıları yok sayar. Bu da kendinden emin olmanın ve özgüvenin göstergesidir. Ayrıca vicdanın

⁵⁵⁸ Ali Ekrem, *Vicdan Alevleri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1341/1925), s. 4.

⁵⁵⁹ Esra Sazyek, *Şaziye Berin’e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır* (Ankara: Hece Yayınları, 2019), s. 402.

⁵⁶⁰ Celal Sahir, *Beyaz Gölgele* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 100.

kararlarına yaslanabilmek onu, kötülüğün/zulmün övgüsünden tiksinererek kaçmaya iter. Böylece kendiliğiyle, idrak ettiği, aşağılık bulduğu çağ ve bozuk düzen arasında bir uçurum var eder. Hüseyin Sîret'in "Her kim isterse beni fikrince mahkûm eylesin/Hâkim olmaz kendime âlemde vicdânım kadar"⁵⁶¹ beyti, öznenin vicdana teslimiyetini ve vicdan kaidelerinin kendiliği kuşatarak doğruya yönelttiğine olan inancı barındırmaktadır. Vicdanına uyan kendilik/şair ise eylemlerinde değişime gider. Mehmed Emin'in "Güzellik ve İyilik Karşısında" manzumesinden alıntılanan aşağıdaki dizeler merhametli kişinin yapıp etmelerini örneklemektedir:

"Gece-kuşu viran yerler taşlarında öterken
Sessiz sessiz yalnız,
Tütmez olmuş ocaklara varalım;
Yetimleri, yoksulları soralım;
Acıyalım, ağlayalım, okşayalım; sevelim.
Gökyüzünden kevkebler,
Işıkların bize doğru saçarlar;
O karanlık yolumuzu açarlar."⁵⁶²

Vicdan, şair özneye ailesi dağılmış, yok olmuş kişilere ulaşmayı, yetim ve yoksulların hâlini sormayı, merhamet etmeyi, ötekinin acısı için gözyaşı dökmeyi ve sevmeyi öğütler. O da bunları dile getirerek vicdan doğrultusunda hareket ettiğini, âdeta vicdan kesildiğini somutlar. Mehmed Emin'in "Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet/Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir;"⁵⁶³ dizeleri, eski püskü giysiler içindeki yoksula ve hıncı alınması gereken mazluma karşı vicdani bir sorumluluk hisseden şairin gerekliliği üzerinedir. Bu, *Genç Kalemler* dergisindeki yazılardan hülâsa edilen "Sanatkâr da mutlaka 'şahsî' ve 'vicdanî' duygularını eserlerinde dile getirir"⁵⁶⁴ düşüncesine dayandırılabilir. Çünkü duyarlı şair "en hakir" kişiyi dahi kendine yakın görür ve avazını "ne merhamet ne hukuk" gören bu grup için yükseltir. O "Vatan Tehlikede" şiirinde de milletin içinde bulunduğu ahvali değerlendirir ve "istibdad"ı hak bildiği üzerinden yargılamaya çalışır. Ayrıca üdebâ, ulemâ ve vükelâsıyla "Sorulacak hesâbını zihinlerden silsinler"⁵⁶⁵ istenen milleti, vicdan gereği, "hürriyet bayrağını" açmaya davet eder. "İsmâil Gasprinski'ye"de ise şair ya da aydın, felaketlerle cebelleşen ötekilere "Uyan!"

⁵⁶¹ Namık Kemal-Hüseyin Sîret, *İki Kaside-Sultan Hamid ve Enver Paşa Hakkında-* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942), s. 17.

⁵⁶² Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 32.

⁵⁶³ a. g. e. , s. 71.

⁵⁶⁴ Recep Duyamaz, *Millî Edebiyatın Estetiği* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2021), s. 102.

⁵⁶⁵ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 74.

çağrısında bulunacak, mecazen ışığa meyletmeye davet edecek ve “Vicdanları aleviyle ısıtsın”⁵⁶⁶ istenen “milliyetin” yararına çalışacak kişi olarak betimlenir. Ayrıca Mehmed Emin “Şair” başlıklı şiirinde diğerkâmlığı barındıran bir tarife girer:

“Milletinin rûhuyle feryâd eden bir dudak
O şeyleri söyler ki çağlattığı gümüş ses
Asırların önünde nağmesini dindirmez.”⁵⁶⁷

Mensup olduğu milletin fertleri uğruna, ötekinin acısına dönük bir figan yaratan şair, vicdanıyla konuşur veya vicdanıyla yazar olmalıdır. Devirler, çağlar değişse de özgeci şair tavrı aynı kalır. Bu nedenledir ki Mehmed Emin’in “Ey Türk Uyan”ında şair özne, bedbinliğe düşmeden, yağmanın, istilanın, geri kalmışlığın ve kıyımın yarattığı perişan günleri hülâsa eder. Balkan Savaşı’nın olumsuz tesirinin duyumsandığı dizeler, merhameti belirginleştirmeye dönüktür. Çünkü cehalet, sefalet ve perişanlıkla kuşatılan millet, acıması hâliyle yardım beklemektedir. Bu doğrultuda aşağıdaki dördlüğün bir anımsatma, akla düşürme veya ayıltma amacı taşıdığı söylenebilir:

“Şu işsizler, şu haykıran yoksullar,
Şu mahbuslar, aç ağızlar senindir;
Şu hastalar, şu dilenen genç dullar
Şu yetimler, yaşlı kızlar senindir.”⁵⁶⁸

“Kardaş sesi” öznenin kulaklarından eksik olmadığından bu sesin taşıyıcısı olmaya niyetlenir. Ayrıca şiirde “Yeryüzünde bir adalet, bir vicdan”⁵⁶⁹ arayışı da dile getirilir. Şair özneye göre “Bir âlimin, bir şairin” vicdanıyla hüküm vermesi, dile gelmesi gadre uğrayan, uygarlık kazanımlarını yitiren veya yasla, çöküşle sınanan milletler için vazgeçilmezdir.

Huzursuzluk, kimi zaman vicdanı rahatsız eden olayların cereyanıyla ortaya çıkabilir. Süleyman Nazif’in Bağdat’ın elden çıkışına içerlemesinin izlerini taşıyan “Dicle ve Ben” başlıklı manzumesinin öznesi de böyle bir bedbin ruh hâliyle vicdanlanır:

“Bir musibettir ehl-i İslâm’a
-Bir musibet ki hârikulâde-
Yaşıyorken de... Can verirken de
Ağlarım ser-nüvişt-i Bağdat’a”⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ a. g. e. , s. 143.

⁵⁶⁷ a. g. e. , s. 145.

⁵⁶⁸ a. g. e. , s. 151.

⁵⁶⁹ a. g. e. , s. 152.

⁵⁷⁰ Süleyman Nazif, *Firâk-ı Irak*, haz. Hüseyin Özdemir (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 20.

Şiirdeki üzüntü, yitirmenin verdiği bir duygu yüküdür ve Bağdat şehri veya Dicle ırmağı kişileştirilerek yapılan betimlemelerle bir azap atmosferine dönüşür. Şair özne âdeta vicdanından konuşur, onu manen yakan şehrin yetim kalışına bakar. Benzer izleği “Basra’ya Niyazlar”da da görmek mümkündür. “Vicdan-ı ümmetde”⁵⁷¹ çırpınan Basra’nın çağlar boyunca gereken ilgiden mahrum kalışı ve ardından da işgale uğrayışı, mahzun kılan bir durum olarak aktarılır. Zira Süleyman Nazif,

“Ne demek!.. Bir kavm-i diğer benim pek ziyâde aziz olan milletime hücum etsin... Ecdadımın miras-ı akdesini çiğnesin... İnsaniyetin altı bin senelik müktesebât-ı hukukiyesinden kavmimin hakk-ı istifadesi olmadığını iddia ile bu davasını düvel-i muazzama denilen mahkeme-i zalimeye tasdik ve takdis ettirsin de ben vicdan ve ihvânımı gayz-ı mukaddesten tahzir edeyim!...”⁵⁷²

sözleriyle eserindeki bu eğilime açıklık da getirir. Buradan hareketle imparatorluk toprak kaybederken Türk şairinin de vicdanını bu acının yarattığı hüznün, hınç ve elemle doldurduğu düşünülebilir. Ayrıca “vatan müdafaasında birlik olma zarureti”⁵⁷³ de işleyen Süleyman Nazif’in “Malta Geceleri”nde ise gönül darlığı veren keder, gece vakti, vicdanındaki sızı ve haykırma arzusuyla gelir. Sürgün/gurbet ve ümitsizlik onda Tanrı’nın “nazar-ı merhameti”nin söndüğü duygusu yaratır. Fakat o tüm bu buhranın içinde yine ötekinin/vatanının derdine düşer:

“Böyle yazmışsa eğer nasiyeme dest-âlây:
Bu uzak gurbet elinde öleceksem mutlak,
Acımam kendime aslâ... Fakat -Eyvah!.. Eyvah!..-
Korkarım belki vatandan da nişan kalmayacak!...”⁵⁷⁴

Bir hasret terennümü olarak da okunabilecek bu dizeler, uzak veya mahrum kalmanın da tesirini taşır. Süleyman Nazif’teki vicdan hareketlenmeleri, milletin işgale karşı “bi-gâne”/kayıtsız, umursamaz bir tavır takınabilme ihtimalinden de kaynaklanır. “Hasbihâllerim”de bu korkutucu manzara karşısında “ebkem-i mâtem”⁵⁷⁵ yani yasın verdiği dilsiz bir hâl yaşayacağını söyleyen şair özne, yine vatanına karşı merhametle doludur.

Şair vicdanı, toplumu manevi çürümeye sürükleyen, hissizleştiren ve onun ahlakını yozlaştıran olgulara karşı sessizliğini koruyamaz. Çünkü aidiyetle bağlı olduğu

⁵⁷¹ a. g. e. , s. 35.

⁵⁷² Mustafa Feyzi Mete, “Süleyman Nazif’in Eserleri (1 Ocak 1914-31 Temmuz 1918)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2024), s. 58.

⁵⁷³ Muhammet Gür, *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 120.

⁵⁷⁴ Süleyman Nazif, *Malta Geceleri* (İstanbul: Halk Kütüphanesi-Yeni Matbaa, 1242/1924), s. 5.

⁵⁷⁵ a. g. e. , s. 6.

kalabalıklar karşısında bir vazife bilincine ve sorumluluğa sahiptir. Mehmet Âkif'in "Mahalle Kahvesi" manzum hikâyesindeki miskin yuvası olan mahalle kahvesi, kolektif normları tahrip edercesine "aile hayatını" sekteye uğratmaktadır. Şair özne de bu durumu bir vicdan muhasebesi çerçevesinde irdeler:

Sakın firengiye benzetmeyin fecâatini:
Bu karha milletin emmekte rûh-ı gayretini.
Mahalle kahvesi Şark'ın harîm-i kâtilidir;
Tamam o eski batakhâneler mukâbilidir.
Zavallı ümmet-i merhûme ölmeden gömülür;
Söner bu hufrede idrâki, sonra kendi ölür...
Muhît-i levsine dolmuş ki öyle manzaralar:
Girince nûr-ı nazar simsiyâh olur da çıkar!
Yatar zemîn-i sefilinde en kesîf eşbâh,
Yüzer havâ-yı sakilinde en habîs ervâh.⁵⁷⁶

Sorgulamalarının neticesinde hastalık mesabesinde hatta ondan da zararlı olan mahalle kahvesinin nesilden nesile süregelen bir uğrak olarak yaşatılmaması gerektiğine karar veren şair özne, "şark"ın vicdanı olarak konuşmaktadır. Çünkü Heidegger'e göre vicdan, birinin bir şeyleri anlamasını veya bu amaçla ontolojik bir kolaylık edinmesini sağlamaktır.⁵⁷⁷ Dolayısıyla şair özne, muhatabına vicdanıyla hitap eder ve anlatmak derdini güder. Şiirde çukura benzetilen mekânın idraki tükettiği de belirtilir. Buradan kaynaklanan tembellik ve iş hayatındaki aksaklık da toplumu fecaate sürüklemektedir. Âkif, "Mahalle Kahvesi"nde âdeta bu işletmeyi yargılar ve vicdanına uyararak üstüne düşeni yerine getirir. Çünkü o "İslâm"ı uyandırmak için"⁵⁷⁸ haykırmayı seçen bir şairidir ve etrafında imdat ederek kopan feryatlara ilgisiz kalmamayı yeğler. "Düşünmez başlar; aldırılmaz yürekler; paslı vicdanlar;"⁵⁷⁹ bütün "Şark"ı sararken şaire zorbalıklar, baskılar, esaret ve düşkünlükler karşısında ses yükseltmek, uyarmak ve uyandırmak düşer. Yine "Müslümanlığı da ferdî bir inancın yaşanmasıyla beraber asıl cemaat hayatında"⁵⁸⁰ arayan şair, "İslâm"ın emrettiği ahlâkî davranış, sonra aileden başlayarak bütün ümmete ve beşeriyete yayılacak merhamet, şefkat, tesanüt ve terakkî"⁵⁸¹yi önemser ve bunun önünde engel olarak gördüğü, toplumsal yapıyı çürüten kahvehane benzeri meşguliyetlerin aleyhindedir.

⁵⁷⁶ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 187.

⁵⁷⁷ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s. 287.

⁵⁷⁸ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 585.

⁵⁷⁹ a. g. e. , s. 586.

⁵⁸⁰ Orhan Okay, *Mehmet Âkif Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 69.

⁵⁸¹ a. g. e. , s. 69.

3. 1. 10. Odaktaki Düşkün veya Muhtaç

Eksiklik, çile, refahtan yoksunluk, gadre uğramak vb. olgulara şahitlik, merhameti kabartır. Bu nedenle bir vicdan ameliyesi olarak tezahür eden merhamet, odağına düşkün, muhtacı veya mazlumu alır. Kendiliğini, değerini, etik niteliğini ötekine karşı takındığı tavırla ortaya koyacak kişi, merhamet ederek varlığından ödün vermeye razı gelir. Hastalık, haksızlık, fakirlik, ölüm gibi durumların yarattığı olumsuzlukları hükümsüz kılmak, eylemselliğiyle yardıma koşmak merhamet etmenin gerekliliğidir. “Silmedik bunca yetimin gözünün yaşlarını”⁵⁸² diyen Namık Kemal, her ne kadar toplumu merhametsizliğiyle yüzleştirme çabasına girse de esasında yetimin gözünün yaşının silinmesi gerektiğini yani merhametin babadan yoksun olan kişiye karşı büyüme durumunu ifade eder. Bir cephe gerisi şiiri olan “Deli Hikmet’le Müşterek Vatan Mersiyesi” bu dizesiyle savaşın acılarını deneyimlemiş birine sergilenmesi gereken tutumu vurgular. Benzer çıkarımlar şiirdeki “Yalnız bir küçücük kızlar imiş evlâdı/Anların kanı idi girye-i istimdâdı”⁵⁸³ dizeleri için de yapılabilir. İstimdat/yardım isteme veya imdada çağırma, gören gözler için akan masum kanı vasıtasıyla belirginleşir. Bu, işitsel öğelerin olmadığı, vicdanıyla görenin künhüne ereceği bir gerçektir. Girye sözcüğü de oldukça ilgi çekicidir, çünkü gözyaşı vicdanı harekete geçiren bir imgedir. Ağlayana, acı çekene karşı ortaya atılan vicdan, merhameti ileri sürer. Özne, küçük kızın/kızların akıttığı yaşın acıdan, kandan ötürü olduğunu vurgularken hassasiyetini de buraya çevirir.

“Feryâd-ı ehl-i hâcete imdâda sa’y edin”⁵⁸⁴ diyen Namık Kemal, şiir aracılığıyla vatan için çalışan, gayret eden iktidar sahiplerini bu çağrıya uymaya davet eder. Metinden anlaşıldığı üzere ihtiyaç sahiplerine merhametle yaklaşılmalı, gücü yeten, o konumda olan yardımda tereddüt etmemelidir. Bu, insana verilen kıymetin tezahürüdür. Vatan topraktan ibaret değildir, saygınlık ve doğal olarak merhamet o yeri dolduran insan kalabalığına gösterilmelidir. “Ehl-i hâcet”, şiirde imdada ve merhamete gereksinim duyanları niteler. Vicdan burada da yoksuna dönüktür.

Bazen de sağlığını yitirenlere odaklanan bir merhamet algısına rastlanır. Hâmid, eşinin ölümünün yanında ölüm kavramını da felsefî boyutlarıyla işlediği “Makber”de, hasta

⁵⁸² Önder Göçgün, *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), s. 347.

⁵⁸³ a. g. e. , s. 348.

⁵⁸⁴ a. g. e. , s. 375.

Fatma Hanım'ın etrafında yarattığı etkiye “Hiç bilmeyerek nedir müsebbib,/Kim görse fakat acır, severdi.”⁵⁸⁵ dizelerinde değinir. Hastalığın verdiği ifade insanlarda ona şefkatle yaklaşma eğilimine sebep olmaktadır. Çünkü hasta olma hâli, duyarlı kişilerin ilgisini celbeder. Şiirin ilerleyen bölümlerinde özne,

“Zâlimdi fakat dirîg.. derdi,
Söyler bunu hem de âh ederdi.
Ağlardı çocukluğu hayatın;
Artardı soğukluğu memâtın.
Vidanı yakardı âh-ı serdi,
Allah’a gülerdi rû-yi zerdi.
Mevtin o zılâl-i ye’s-bahşı,
Ümmidimi öldürür, giderdi.”⁵⁸⁶

yakınmasını yapar. Fatma Hanım'ın zalimce ilerleyen ve kıyıcı olan hastalığı, ölümün soğukluğunu hissettirmeye başlar. Acı çeken Fatma Hanım'ın şiddetli feryadı şairin/öznenin vicdanını sızlatır. Çünkü vicdan, hasta veya acılı kişi karşısında, hele de bu eş veya sevgiliyse, olabildiğince hassaslaşır. Odağını, muhtaca, mahruma ve elemliye çeviren, onların derdine kayıtsız kalamayan vicdanın hasta Fatma Hanım'la da alakadar olması şaşırtmaz. Kendilik, hastanın üzüntüsünü âdeta içinde yaşar. Burada şair/özne ile Fatma Hanım arasında yakınlık, acı üzerinden kurulan eşleşme ve empati bağı tesis edilir. Menemenlizade'nin “Mersiye Olacaktı” şiiri de hasta Saime'nin ızdırabı ve çevresindekilerinin ona merhametle yaklaşımını içermesi bakımından aynı bağlamda ele alınabilir. Şiirde özne, “Biçâre kız”ın yakalandığı nezleye, öksürüklerine, çektiği acıya ve gizlice kaygılanışına tanık olur. Acı burada da bir yakınlık kurgular ve ötekileri “Bir hiss-i merhametle”⁵⁸⁷ hasta kıza doğrulmaya iter. Vicdanın sıhhat yoksunu kişiye eğilmesi ve merhamet saikiyle yaklaşmayı marifet kılması, şiirdeki ana meseledir. Şairin “Bir Sahne”sinde de yoksul ve yaşlı sıfatları verilebilecek bir kişiye öznenin ilgisini yöneltmesi göze çarpar:

“Seksen yaşında zavallı fakir!
Sokak ortasında, öyle hakir,
Topraktan bir yatağa serildi”⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ a. g. e. , s. 114.

⁵⁸⁶ a. g. e. , s. 160.

⁵⁸⁷ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Mersiye Olacaktı”, *Servet-i Fünûn*, nr. 413, (28 Kânunisânî 1314/9 Şubat 1899), s. 354.

⁵⁸⁸ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Bir Sahne”, *Mâlûmât*, nr. 288, (10 Mayıs 1317/23 Mayıs 1901), s. 934.

Merhametli kişilerin gözlerini üzerinde toplayabilme olasılığına sahip kişi, evsiz, çalışmaktan bitap düşmüş ve perişandır. Sokaklardaki mecalsiz, değer ve itibar görmekten uzak hâliyle acınacak bir “sahne”nin ortasında yer alır. Hatta nihayetinde sabah olup yaşam velvelesi gün ışığına kavuştuğunda, o gözlerini açamaz ve ölümle tanışır. Şiir, merhametin kime karşı yükseleceğine örnek vermesi bakımından önemlidir. Düşkün veya muhtaç, vicdanlanma, merhamete gelme edimlerini harekete geçirir ve erdemli kişilerin dikkatini çeker. Menemenlizade “Meyus Bir Kız” ve “Mey’ûse” şiirlerinde de umutsuzluğa düşmüş, mahzun ve iyimserlikten yoksun bir kızı/kızları odağa alır. Onların “...her zaman enîs-i figan?”⁵⁸⁹ veya “... her zaman bu mihnette”⁵⁹⁰ vaziyetleri, merhametin tecelli etme nedenidir. Gözleri “nemnâk-ı ıztırâb”⁵⁹¹ olan, acıdan kaynaklı gözyaşı döken “Me’yûse”, baharından/sevdiğinden ayrıldığı için üzüntüye düşmüştür. Özne ise onun bu hazin duruşuna karşı acıma hisseder.

Zayıfa yönelen merhamet teması/izleği, “savaşın yarattığı ızdırıp tabloları ve sefalet sahneleri”⁵⁹² şeklinde görülür. Şiirin “vicdanda latif latif tesirler hasıl edecek surette olmasına”⁵⁹³ özen gösteren Menemenlizade’nin, Tevfik Fikret’in “Ramazan Sadakası” ve “Verin Zavallılara” şiirlerinden de önce, “Muâvenet”i bu anlayış temelinde kurgulaması altı çizilmesi gereken bir husustur. Ayrıca şairin işlediği merhamet teması/izleği, din zemininde yardımlaşma ahlakına dayanmasıyla Fikret’in eserlerindeki biçiminden farklılık gösterir. ⁵⁹⁴ Daha şiirin ilk dizelerinde, kucığında figan eden çocukla bir lokma ekmek istemek uğruna öznenin kapısına gelen bir kadın belirir. “Lütfetsen onlara, sana da lütfeder Hüdâ”⁵⁹⁵ dizesi, Tanrı’nın rahmetini, ötekine merhamet eden, acısına duyarlı olan ve fedakârlıktan kaçınmayan kişilere çok görmeyeceği düşüncesi üzerinedir. Menemenlizade, İslam’ın kaideleri arasında sayılabilecek bu yaklaşımı metnin merkezine yerleştirmiştir:

“Açlıkla ömrü etmededir onların mürûr.
Güş eyliyorsan âh garibânı bi-fütûr!
Razı olur mu zannediyorsun buna Hüdâ

⁵⁸⁹ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Meyus Bir Kız”, *Berk*, nr. 1, (1300/1885), s. 14.

⁵⁹⁰ a. g. e. , s. 14.

⁵⁹¹ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Me’yûse”, *Servet-i Fünûn*, nr. 372, (28 Nisan 1898), s. 114.

⁵⁹² Necat Birinci, *Menemenlizâde Mehmet Tahir Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), s. 65.

⁵⁹³ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Bir Mektup Yolunda Birisine...”, *Güneş*, nr. 6, (1301/1884), s. 254.

⁵⁹⁴ a. g. e. , s. 65.

⁵⁹⁵ Menemenlizâde Tâhir, “Muâvenet”, *Resimli Gazete*, nr. 47, (18 Eylül 1313/30 Eylül 1897), s. 554.

Gelmez mi hiç hatırına âlem-i bekâ”⁵⁹⁶

Kocası “cenân-ı şehâdete” giden, din ve devlet uğruna can veren kadın, çocuklarıyla yaşadığı sefaletle boyun eğer. Özne için teslimiyete rağmen, kimsesizlik, yoksulluk veya muhtaçlık çekilmesi, merhamete nail olunması, acıya çare aranması bir durum teşkil eder. Bu inlemelere kulak veren kayıtsız kalamaz, merhamet ettiği takdirde de Tanrı’dan karşılığını bulur. Şairin öte dünya/ahiret inancına ve “yevm-i hesab”a değinmesi ise vicdanın din eksenli sorumluluğu bilinç düzeyine çıkarmasıyla mümkün olur. İlahi bir hatırlatma gibi çalışan vicdan, bu noktada merhamet etmeyi öğütler.

Nabizade Nazım, bir hastanın etrafındaki kişilerin kendi bakış açılarıyla âdeta konuşturulduğu “Hasta” şiirini, farklı düşünce yapılarındaki insanlardan teşekkül eden bir topluluğun duygulanımları üzerine bir “diyaloglar toplamı”⁵⁹⁷ şeklinde kurar. “Müteessir” olarak nitelenen kişi, “Âh o bî-dâd!”⁵⁹⁸ demesiyle, insafa geldiğini veya hastaya merhamet beslediğini belli eder. Hastalığa yakalanan kişiye bu eziyeti yakıştırmaz, bunu adaletsizlik olarak algıladığını vurgular. “Mütemenni” ise hastanın acısının dinmesini diler, “Bulmaz mı bu ıztırâb gayet?”⁵⁹⁹ sorusuyla bir temennisini dile getirir. Cenap Şahabettin’in “Zavallı Hasta” manzumesinde ise sağlığı bozuk kişinin mevsimleri anarak yaşamına dair yaptığı öngörüler sıralanır. Derdi/acısı devamlı artan özne, havalardan şikâyetçidir. “Hazân” ve “şitâ”, onun üzerinde ümitsizlik ve karamsarlık yaratırken, bahar “Dedi; ‘Olur bunun ancak olursa insâfı...’”⁶⁰⁰ sözlerinde görüldüğü gibi bir beklenti doğurur. Fakat öznenin “zavallı” diyerek acımayla ünlediği hasta, “terânelerle” aldanmıştır, ölümden kurtulamaz. Hastalık, yarattığı etki ve atmosferle merhameti çağıran bir durumdur. Şairin “Büyük Valide” başlıklı bir diğer şiirinde de yaşlı ve sıhatsız kadının “Şâyân idi denilse bir şefkat-i alîle!”⁶⁰¹ denilerek muhtaçlığı vurgulanır. O, hasta şefkatine gereksinim duyar. “Şefkat-i alîl”, marazla cebelleşen bir kişinin görmesi gereken merhametli muameleyi imler. “İnkisâr-ı Bâzîçe”de ise bu defa hastalanıp yatağa düşen bir “kızcağız”dır. Acıma bildirir sözcüklerle/eklerle ünlenen şiir kişisi, “rahmetmeyen maraz”a yakalanmış ve başı elem yatağına/döşegine serilmiştir:

“Gurûba yaklaşan eyyâm-ı nevbahâr gibi

⁵⁹⁶ a. g. e. , s. 554.

⁵⁹⁷ Himmet Uç, *Nabizâde Nazım Şair ve Romancı* (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 148.

⁵⁹⁸ Nâbizâde, *Mini Mini Yâhûd Yine Heves* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1886), s. 4.

⁵⁹⁹ a. g. e. , s. 5.

⁶⁰⁰ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 101.

⁶⁰¹ a. g. e. , s. 112.

O neş'eli sarışın kızcağz sararmış iken
Tebessümâta yine iltifat ederdi lebi!

O mübtesim başı altındaki ipek yastık
Dökerdi cebhe-i bîtabına soluk yaşlar:
O yastığın o uçuk rengi derdi: 'Vâh.. yazık!'"⁶⁰²

Benzi sararan, gülümsemeyi elden bırakmasa da bitkinlik yüzüne çöken kız, yazıklanmaların hedefi olur. Ölümün hastayı nişan tahtasına koyduğunu belirten şair özne, vicdan kaynaklı bir hüznle ona yaklaşır.

Eserlerinde duyarlı bir kalpten akisler ve “dokunsan ağlayacak”⁶⁰³ tutumu/hassasiyeti sezilebilen Nigâr Hanım’ın “Gönlüm Ne İster?” şiirindeki özne ise “Bu dünyada şebih-i gamlı bir adam görsem/Acırım her kimi alude-i matem görsem”⁶⁰⁴ açıklamasıyla kaygılı, iç darlığı yaşayan ya da yaslı birini gördüğünde nasıl merhamete başvurduğunu ifade eder. Çünkü o, öteki acı içindeyken sevinç duyamayacak kadar temiz bir vicdana sahiptir. Şair özne “Niçin olmakda gönülde bu te'sir peydâ”⁶⁰⁵ sorusuyla cebelleşse de aldırma edememenin, “müsterih” olamamamın nedeni vicdani yükümlülüktür. Akabinde hüznü bir âşığa, nasıl kalbi titrediğini de itiraf eder. Vicdana veya merhamete kaynaklık eden olguyu/varlığı ararken, aklına ilk bunların Tanrı ilhamı olduğunun gelmesi de ilginçtir. Her ne olursa olsun görülüyor ki vicdan, ezilene, mahcuba veya tasaya düşene karşı coşar, merhamet payesini harekete geçirir. Örneğin yine Nigâr Hanım’ın “Bir Hastanın Lisânından” başlıklı manzumesi, merhametle muamele görmesi beklenen bir hastanın vicdanlara işleyecek hâlini kendi ağzından aktarmasıdır. “Hâl-i me'yus u bi-mecâlîmle”⁶⁰⁶ beyanı, öznenin karamsar, üzgün ve takatten düşmüş vaziyetini vurgular. Bu sahne, vicdanı, “kalb-i rakîk”i sıkıntının giderilmesi adına bir yol bulmaya sürükler. Bir manzumesinde “Bize muhtâc olan biçâregânı/Nasıl terk etmeli günc-i elemde?”⁶⁰⁷ sorunu yöneltten şair/özne, belaya uğrayana, dışarı olana karşı sevgiyle yardım teklifinde bulunmak gerektiğini söyler. Vicdan burada yapıcı, çözüm sunucu bir konuma yükselir. Aksi hâlde ise Tahsin Nahit’in “Kış Gecesi”ndeki öznenin kendini nitelemek için kullandığı “şefkat-zede”⁶⁰⁸lik ortaya çıkar. Bu, hastanın ilgiden uzak, merhametten

⁶⁰² a. g. e. , s. 121.

⁶⁰³ Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 382.

⁶⁰⁴ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 72.

⁶⁰⁵ a. g. e. , s. 73.

⁶⁰⁶ a. g. e. , s. 87.

⁶⁰⁷ a. g. e. , s. 254

⁶⁰⁸ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 82.

mahrum ve mutsuzluğa gark olmuş vaziyette kalması demektir. Şairin “Sisler ve Hisler” şiirinde ise hasta özne “Bir ümidin peyinde şefkat uman”⁶⁰⁹ vaziyetiyle vicdanlara dokunur bir acı yaşamaktadır. Eğer “hiss-i şefkat” bulursa sağlığına kavuşacağını düşünerek bekler. “Sabâvet”te bu defa “zavallı”⁶¹⁰ olarak nitelenen ve merhamet duyulan hasta bir çocuktur ve ümitsiz hâliyle yürekleri parçalar.

Merhamet bağı gereksinimler üzerine kurulur. İsmail Safa’nın “Bi’l cümle ‘avâlim hele yek-digerine muhtâc/Bunlar da ‘umûmiyet ile bir yere muhtâc”⁶¹¹ beyti kendilik ve öteki arasındaki bu gereksinim duyma, herhangi bir çile veya mahrumiyetten ötürü yardım isteme üzerinden doğabilecek insafa dikkat çeker. Vicdanı ötekinin muhtaçlığı teyakkuza geçirebilir. Mesela “Sefâlet-i Bâride”de “Bir leyl-i zemherîrde bir pîr-i ser-sefîd”⁶¹²in çiplak, aç, nasipten yoksun ve umudunu yitirmiş hâli anlatılır. Kış soğuğu bahtsız ve yaşlı adamı kuşatmıştır. Şair özne ise bu insafa getiren manzaraya evlerinde mutlu oturan kalabalıkları da ekler:

“Evlerde hande, şarkı, sad âheng-i pür-tanîn,
Hep bahtiyâr!
Ey bahtiyârlar bakınız eyliyor enîn:
Bir ihtiyâr!

Bî-his kalır, donar, uyuşur, ittikâ eder,
Masnû‘-ı seng-i hâra bu heykel bükâ eder;
Gözyaşları tebellür eder, hûnu incimâd
Câmid, lisânı hâlî fakat isticâ eder;”⁶¹³

İki karşıt ortamı, bahtiyarlık ve ihtiyarlığı bir arada veren şair, düşkün adamın acınası hâlini okur gözünde kesifleştirir, etkili kılar. Dışarıda zorlu kış şartları altında sefaletle düşmüş yaşlı adam, içeride gülüşmeler, şarkılar eşliğinde evin/iç mekânın güven ve huzuru vardır. Toplumsal eşitsizlik karşısında vicdanları titretme, farkındalık yaratma amacındaki şair “Zavallı İhtiyâr”da da sefil ve kimsesiz yaşlı adam temsiliyeti etrafında merhamet duygusunu izlekletir:

“Belli hâlimden ki varlıktan bugün bî-zârdır
Piş-i nefrîninde ‘âlem bir heyûlâ-zârdır.
Belli hâlimden ki hep mey-hânelerde der-be-der

⁶⁰⁹ a. g. e. , s. 129.

⁶¹⁰ a. g. e. , s. 133.

⁶¹¹ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 112.

⁶¹² a. g. e. , s. 344.

⁶¹³ a. g. e. , s. 344.

Dâ'imâ bir mâyi' -i mühlikden istimdâd eder.”⁶¹⁴

Barınacağı bir yuvası olmayan, aç ve kimsesiz gezen yaşlı adam, dış görünüşüyle bir zavallıyı andırır. Yürümekten aciz, sendeleyeni adımlarıyla, solmuş/sararmış çehresiyle ve eğri beliyle mecalsiz hâldedir. Hatta yaşamı boyunca uğradığı gadrin, çektiği dert ve tasanın tesiriyle yüzünde çizgiler peyda olmuştur, gözleri de bunu ima eder. Sakallarındaki aklık ve safderun siması ise acılarını ele verir. Usanmış, bezmiş tavrıyla kendini meyhanelere atan, ölümü arzulayan yaşlı için kâinat hayallerden ibarettir. Özne, şiirin ilerleyen kısımlarında adamın evladını kaybetmekle sınılandıktan sonra bu acınası vaziyete düştüğünü anlar. Kendini onun yerine koyar, acısına ortak olma girişiminde bulunur ve ona karşı duygudaşlık geliştirir:

“Bir yetişmiş oğlu medfûn anladım bî-çârenin
Geçmemiş evcâ'ı kalbinden o müdhiş yârenin.

Hâkdan ervâhı emvâtın tebahhur eyliyor
Kıhflar dendân-nümâ gûyâ temeshur eyliyor!

Bir kıyâmet kopdu beynimde, karardı gözlerim
Hâfızamda gördüğüm kabri arardı gözlerim”⁶¹⁵

Şair, “Bir A'mâ Resminin Altına Yazılmıştır”⁶¹⁶da ise görme engelli biriyle yakınlık kurar. Onun yaşamında karşılaştığı güçlükleri sıralayarak merhamete yer açar:

“Güneş doğmuş, açılmış hep çiçekler, her taraf handân
Bu nûr-âbâd bir gülşen fakat a'mâ için zindân.

Anınçün dâr-ı gurbet her gün ârâm etdiği mesken
Tahassür kıldığı evlâdını görmez kavuşmuşken.

Medâr-ı kuvve-i teşhîsi olmuş duyduğu asvât
Habîr olmaz önünde kılsa teşkîl-i sufûf emvât

Müşâbihdir, müsâvî belki hulyâsıyla rû'yâsı
Olur hâbında mer'î hey'etiyle eski dünyâsı.

Tereddüdsüz adım atmaz sanırsın pâ-y-der-gildir

⁶¹⁴ a. g. e. , s. 345.

⁶¹⁵ a. g. e. , s. 346.

⁶¹⁶ “Mutavassîtîn” diye anılan ve çoğunlukla “Tanzimat”ın yetiştirdiği son nesil şairlerde” görülen resim, tablo ya da fotoğraf altına şiir yazma eğilimi, Türk edebiyatında bir yenilik olarak belirir. Detaylı bilgi için bakınız: M. Kayahan Özgül, *Resmin Gölgesi Şiire Düştü Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirleri* (İstanbul: YKY, 1997), s. 30. Ayrıca görselden yola çıkarak betimleme, yorum getirme ve konuşturma yöntemlerinin sıkça rastlandığı bu şiirler ilk olarak 1882 yılında *Mir'at-ı Âlem*'de yayımlanmaya başlanır. Önce Hüseyin Haşim, ardından M. Faik ve Muallim Naci bu tarzın örneklerini verir. *Servet-i Fünûn*'da da Nabizade Nazım ve İsmail Safa bu konuda öne çıkar. Tevfik Fikret ise, Mehmet Kaplan'ın tespitine göre, 1894'te 17, 1896'da 14 tablo altı şiir kaleme almıştır. Detaylı bilgi için bakınız: Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012). İsmail Safa da “Çobanın Sesi”, “Bir Sepet Çiçek” ve “Bir Türkmen Kızı Tasvirine” şiirlerini tablo altına yazmıştır. Bu, “o dönem edebiyatında meydana gelen bazı yenilikleri, kendi eserlerinde hiç çekinmeden uyguladığını göstermektedir.” Detaylı bilgi için bakınız: Alaattin Karaca, *İsmail Safa* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 28.

Hayâtın kahrı çok lâkin ‘amâ bi’llâhi müşkildir.”⁶¹⁷

Güneşin doğuşunu, açan çiçekleri ve etrafındaki neşe halkasını dahi duyumsayamayan kişi, özlediği evladının yanına vardığında onu göremediğinden tam kavuşmuş sayılmaz. Hayal ve rüyaları birbirine benzemektedir, ancak uykuda eski hayatını görebilir. Dünya nimetlerine gözü kapalı olduğundan, alem onun için “dâr-ı gurbet”tir. Acıma duygusunu harekete geçirebilecek vaziyete rağmen ondaki tahammül, özne için Tanrı vergisidir. Hüseyin Suad’ın “A’mâ” şiiri de “elinde bir kuru değnek, kolunda bir keşkül/Ve ekserî fesinin püskülünde bir kuru gül”⁶¹⁸le gezen, ilahiler okuyan ve yardım dilenen bir görme engelliye konu edinir. Fakat oradan geçen acımasız kişi, sessiz ve titrek hâline rağmen “zavallı”ya çarparak onu çamura düşürür. Bu kişinin yaptığından müteessir olacağına bir de küçümseyen ve hiddetli bir üslupla “kör müsün be herîf?” demesini, şair özne bayağılık addeder. Ona göre esas kör yani kalbini muhtaç birine kapatacak derecede duyarsız, merhametsizce davranan kişidir.

“Öksüz Çocuk” şiirinde dul kalınca sığındığı evde hizmetçilik yapan bir anne ve çevresinden yetim muamelesi gören evladı Ahmet acıda paydaştır. Babasız kalan Ahmet, yaramaz olmasa dahi davranışlarıyla insanların gözüne batar, “gülse, haykırsa” bile suçlu sayılır.

“Çocukluğuyla ber-â-ber degildi pek yaramaz,
Fakat konakda alışmışdı döğmege eller...
Asıl kabâhati hizmetçi oğlu olmakdır:
Zavâllı vâlidesi bir çocukla dul kalarak
Gelir bu hâneye hizmetçilik ricâ eyler.
Kolay mı bir dul için öksüzüyle yer bulmak?
Bulursa lokmada bir imtinân muhakkakdır.
Evet kabûlü boğaz tokluğuyla kâbil olur
Ma’âşa çünkü çocuk masrafı mukâbil olur.”⁶¹⁹

Ahmet, hizmetçi oğlu olmakla yani yazgı cihetinden suçlanır ve bu iç dağlayan hayatı yaşamaya mecbur bırakılır. Öznenin onu değer verilmeyen ve hatta istenmeyen biri olarak betimlemesi, vicdanları incitecek bir manzaradır. Vicdanlı kimselerden oluşmayan konak sakinleri, anne oğula insani muameleyi çok görür, onlara merhametle yaklaşımdan kaçınır. Ahmet ve hizmetçi annesi, ötekilerden “ne tatlı söz” duyar, “ne küçük bir iyilik”

⁶¹⁷ Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 347.

⁶¹⁸ Hüseyin Suad Yalçın, *Lâne-i Melâl*, haz. Nusret Yılmaz (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 98.

⁶¹⁹ a. g. e. , s. 376.

görür ne de “güler yüz”e şahit olur. Burada vicdani yozlaşma, duyarsızlaşma söz konusudur. Nihayetinde bütün bunlar, anneyi eleme düşürür, acı içinde bırakır ve hasta eder:

“Kadıncağz mütehammil. Demezdi bir şey hiç
Sümûm-ı kahr ile gözyaşlarıyla kalbi dolu.
Bu hâle bir sene ancak tahammül etmişti,
Yazık ki düştü vücûdu ecel döşeklerine
Hayâta kudreti bir yıl içinde bitmişti..
Yazık sabîye! Yazık mâderin emeklerine!
Budur, bu hâldir işte yürekleri yakacak
Kadıncağz da giderse yetîme kim bakacak!”⁶²⁰

Şiirde yalnız özne, mağdurlara merhamet hisseder. “Kadıncağz” ve “Yazık” gibi sözcükler acımanın, onları “zavallı” görmenin yansımasıdır. Çünkü vicdan, erdemler eşliğinde işlediği takdirde, ezilene, hor görülene merhamet duygusu geliştirir.

Mehmed Celal’in “Bu Yetimler” şiirinde de yetimlik, vicdanları celbeden bir düşkünlük olarak geçer. Şair/özne evvela “Şu ağlayan yetimenin hayatını tefekkür et!”⁶²¹meye çağırır. Bu, hemhâl olmaya, hemdert gibi içlenmeye neden olacak bir düşünme biçimidir ve vicdanların da buna eşlik etmesi beklenir. Annesini kaybeden yetim kız, “lisân-ı hâl” ile iç alemini, özgeci ve duyarlı kişilere sergilemektedir. Onun “Melâli bir nazîredir perîlerin melâline”⁶²² yani hüznü olağanüstü denecek kadar derindir ve annesini hayal ettikçe gözyaşları mendiline düşer. Bütün bu betimlemeler ve aktarımlar, insafa gelmeye sevk eden, merhamet edilebilecek konumda bir yetim kıza dönüktür. Şair özne kendini acı çekenin yerine koyar ve seslendiği kimseleri de bu perişanlığa kayıtsız kalmamaya davet eder. Çünkü Mehmed Celal’in de mensup olduğu “Ara Nesil’e göre edebiyat, insanın manevî yönünü etkilemesi ve eğitmesi bakımından önemlidir. Keza edebiyat, insanlardaki kötü ahlaki eğilimleri ‘tasfiye eder’ ve onlardaki ‘fıkîrî, hissî ve vicdani’ güzelliklerin ortaya çıkmasını sağlar. Aynı zamanda toplum eğitimi açısından da edebiyat ile sosyal ahlak arasında sıkı bir ilişki vardır.”⁶²³ Bahsi geçen şiirde de acımasızlık gibi kötü bir ahlak yerine merhamete gelerek duygusal olgunluğa erişmek öne çıkarılır.

Açlık ve acizlik kıskacındaki bir ailenin dramını “Balıkçılar” manzum hikâyesinde veren Tevfik Fikret, “çocuk” figürü etrafında yarattığı acıma duygusuyla toplumsal açmazlara

⁶²⁰ a. g. e. , s. 376.

⁶²¹ Mehmed Celâl, *Âsâr-ı Celâl* (İstanbul: Âlem Matbaası, 1312/1894), s. 52.

⁶²² a. g. e. , s. 53.

⁶²³ Mahmut Babacan, “Doğu-Batı arasında: Ara Nesil”, *Türk Edebiyatı Tarihi 3* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), s. 120.

parmak basar. Şiirde muhtaç durumdaki ebeveynleri yerine çalışmaya niyetlenen, balığa çıkmayı amaçlayan çocuk, “Zavallılık yine kaç gündür işte hasta...”⁶²⁴ diyerek bakım isteyen annesini işaret eder. Biçare, fukara veya acınacak vaziyetteki “nine”, evladının ona beslediği merhamete, merhametle karşılık verir: “-Yarın yavrucak nasıl gidecek?”⁶²⁵ Karşılıklı duyarlılığın kaynağı ise kişilerin birbirlerine besledikleri sevgidir. Vicdan bazen en yakınına yönelir, onun kötü durumuna karşı bir dertlenme yaşatır. Ayrıca şiirdeki “zavallılık” veya “yavrucak” gibi sözcükler, aldıkları -cık/-cik gibi şefkat bildiren eklerle merhamet imini güçlendirir. Benzer izlek Mehmed Emin’in “Balıkçı”sında da görülür. Kazancını denizle meşgul olarak elde eden adamın evladı tarafından merhametle karşılanmasıyla açılan manzum hikâyede, “yüreciği acıyan”⁶²⁶ çocuk onun uğruna zahmete katlanan babasına vicdanlanır.

Depremzedelere yönelik bir yardım çağrısı niteliğindeki “Verin Zavallılara!” “acıma duygusuyla birçok merhamet şiiri”⁶²⁷ yazmış olan Fikret’in düşkünlüğü sahnelediği metinlerinden biridir. “Harâb-ı zelzele bir köy”⁶²⁸ betimlemesini içeren dizeler boyunca yürekleri “tahrik” eden ve sızlatan “levha”, “her türlü dehşetiyle” gözler önüne serilir ve “Hatta bu levha kötü ve kirli kalpleri bile etkileyecek kadar fecidir.”⁶²⁹ Erdem ve şefkatin titrettiği bir vicdanın bu mağduriyete karşılıksız kalamayacağını söyleyen şair özne, acıma duygusunu da vurgular ve insanları bu felakete maruz kalanlara yardıma çağırır: “Verin şu dullara, yoksul kalan şu eytama,/Verin eninine gâyet, şu bir yığın beşerin!”⁶³⁰ Bu, merhametin tavsiyesidir ve vicdan sahiplerine dönüktür. “Aydın Felâket-zedegânı İçin” şiiri de deprem mağdurlarını konu edinir. Yine merhamet, yardım ve ihsan “Verin saâdetinizden, verin zavallılara;/İânenizle kapansın vahîm olan bu yara;”⁶³¹ denilerek öğütlenir. Şiirde doğal afetten sağ kurtulan fakat “hasta, aç, üryan” olmakla perişanlık yaşayan bir anne ve çocuk, vicdan odağına alınır. “Gönüllere müdhiş kıyameti ihtâr”⁶³² eden bir yıkımın sonrasındaki perişan manzarayı konu alan Hüseyin Sîret’in “Yıkık

⁶²⁴ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 327.

⁶²⁵ a. g. e. , s. 328.

⁶²⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 119.

⁶²⁷ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 535.

⁶²⁸ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 359.

⁶²⁹ Muharrem Dayanç, “Balıkesir ve Türkistan’da Deprem ve Tevfik Fikret’e Sitem”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 8, S. 2 (Eskişehir, 2007), s. 132.

⁶³⁰ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 360.

⁶³¹ a. g. e. , s. 1100.

⁶³² Hüseyin Sîret, *Leyâl-i Girizân* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325), s. 120.

Köy”ü de ahalinin acınası durumunu gözler önüne serer. Felakete uğrayan ve kargaşa içindeki “çoluk çocuğun” bir kenarda Tanrı’yı ululaması, dua ederek yardım dilemesi, “zavallı” dediği insanlara merhamet duyan öznenin dikkatini çeker. Bu, maruz kalınan çaresizlik büyüdüğü anda vicdanın insanüstü bir yardımı arzulayabileceğini gösterir.

Yoksulluk da Tevfik Fikret şiirinde merhamet duygusunu açığa çıkaran bir izlek olarak bulunur. “Ramazân Sadakası” çolak bir dilenci çocuğun, mahzun ve aç biilaç durumunu vicdansızlara açmasını işler. ““Efendiler, Ramazândır... mübârek akşamdır...”⁶³³ sözleriyle sadaka isteyen çocuk, yalvaran bir edayla garipliğini ve acıma beklentisini vurgular. Fakat onun sesi katı kalpliler üzerinde etki yaratmaz, bilakis “bu kirli, bu yırtık sadâdan istikrah” ederler. Bu ana bir de soğuk ve yağmur eklenince, hayatın alçak yüzü çocuğa kendini gösterir. Sonunda ise “Verin Zavallılara!” şiirinde olduğu gibi vicdanlara seslenen şair özne, “verin, susturun bu hasta sesi” diyerek merhamet etmeyi hatırlatır. Hem görsel hem de işitsel bir deneyimle alımlanan/tanık olunan yoksunluk, çocuk üzerinden somutlanır ve her ne kadar refah içindeki “efendiler”de bir karşılık bulmasa da vicdanları merhamet düzlemine çeken bir unsur olur. “İnsan acılarına karşı merhamet ve insan hatalarına karşı tolerans duyguları, romantizmin esas vasıflarındandır. Fikret, bilhassa romantizmin etkisi altında bulunduğu sıralarda, kendi yaradılışına da çok uygun düşen bu iki vasfı, şiirlerinde kuvvetle yaşattı. Bu duygular, daha çok günlük olaylardan, gözlemlerden doğmakta idi.”⁶³⁴ “Ramazân Sadakası”nda da iç titreten bir anın kendilikler üzerinde yarattığı/yaratabileceği acıma duygusu sezilir. Şairin “Zavallı Hasta” manzumesinde ise acınarak bakılan ve biçare olmakla nitelenen bu defa sağlığından yoksun biridir:

“Zavallı hasta, firâş-ı zelîl-i rihlette
Umar şifâ-yı bekâ bir cihân-ı diğerdin;
Gezer nazarları âfâk-ı bî-nihayette
Sükûn arar gibi âğûş-ı sermediyyette,”⁶³⁵

Özne, hastanın gerçeğin zehri ve hayalin balı arasındaki gelgitini yansıtırken, bu iki vechenin ezelden beri yazgı gereği çatıştığını vurgular ve iyileşme umudunun onun gönlü üzerinde yarattığı aldanmaya değinir. Hatta ölüm döşegindeki birinin sağlık umması öznede bir vicdani titreme yaratır. Vicdanlılık burada salt duygulanma ve acınası hâle

⁶³³ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 361.

⁶³⁴ Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1947), s. 229.

⁶³⁵ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 409.

duyarlı kılma ile sınırlıdır. Genel anlamda Tevfik Fikret şiirindeki özne, tanık olduğu sıkıntı, çile veya tasayla, merhametin daha ilkel veya ilksel şekli olan acıma üzerinden bağ kurar. Kierkegaard her ne kadar merhamet için şart koşmasa da⁶³⁶ eyleme geçilmemesi duygulanımı tekil bırakır, paylaşım ve dayanışma yoluyla çoğulluğa veya yardımlaşmaya götürmez. Çünkü acıma beraberinde eylemselliği getirmeyen vicdani bir içgüdüdür. Dolayısıyla da etkileşimin sonunda bir sevgi ortaya çıkmaz. Tanpınar da onun “maraziliği”ni değiştirmek, karamsar, bedbin ruh hâlini üzerinden atmak için “merhamet şiirleri” yazdığını, fakat yine de bu duygunun hükmüne tam giremeden “hayatı aynı gözle görmekten” kendini alamadığını belirtmiştir.⁶³⁷ Aksine acıya tanık olma kendilik üzerinde bir içlenme doğursa da merhamet tam olarak ötekine açılmayı, onun eksikliğini gidermeyi ve çaresizliğine çare olmayı/bulmayı amaçlar. Mesela “Perde-i Teselli” şiirindeki özne rastladığı yaşlı dilenciye üzülmeyle yetinir:

“Âh, ey pîr-i ser-sefid-i hazîn,
Seni görmekle işte âmâcım
Yine birçok teessürâta... Sevin
Sen o zulmet-fezâ tecellîye;
İşte bak, ben de, ben de muhtâcım
Öyle bir perde-i tesellîye!”⁶³⁸

Şair öznenin teselli ihtiyacı, “zulmet-fezâ tecellîye” yani el açan kişinin perişanlığına karşı hissettiği üzüntüden kaynaklanır. Onun tek endişesi kederini üstünden atamamak veya bir avuntu bulamamaktır. Halbuki merhametin gerekliliği, “seksen yaşında bir sâil” olan kişiye empatiyle yaklaşmak, onun yardımına koşmak ve mümkünse derdine son vermektir. Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer şiir olan “Hazân Teyze”de de salt yazıklanma görülür. Hastalığın emarelerine tanık olması özne üzerinde bir “hicrân” yaratmıştır. “Üç aycağız ömrü varmış...”⁶³⁹ dediği Hazân Teyzenin hâline acımamak elde değildir. Vicdanlanma pratiği, kendilik üzerinde bir burukluk yaratmakla sınırlı kalır. Fakat istisnai şekilde “Lü’lü-i Rehâ-kâr”da işe koyulan, tetikleyen ve bahşetmeye götüren bir merhamet izleğiyle karşılaşılır:

“Bakın fazîleti ne imiş o halka-i kühenin:
Günün birinde . . . Tuyûrun soğuktan, açlıktan
Ölüp döküldüğü bir günde:, hasta., aç, üryan
Çoluk çocuk koca bir hânenin, bir âilenin

⁶³⁶ Søren Kierkegaard, *Sevginin İşleri*, çev. Nur Beier (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), s. 354.

⁶³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977), s. 267.

⁶³⁸ a. g. e. , s. 455.

⁶³⁹ a. g. e. , s. 742.

O halka etti siyânet hayat ü ismetini
Gözümde inci o gün buldu işte kıymetini.”⁶⁴⁰

“Menemenlizâde Tâhir Beyefendi'ye” ithafını taşıyan şiirde, eski, bakışları üzerinde toplayan bir yüzük eline geçen özne, nasıl bundan bir itibar veya yarar elde edeceğini düşünür. Kuşların bile soğuktan kırıldığı bir günde öznenin rastladığı hasta, aç ve sırtı çıplak çocuklarla dolu haneye yardım için kullanılan yüzük, merhametin sonuç vermesi için maddi olanağı sağlar. Ailenin düşkünlük ve iâşe eksikliği, öznenin elindeki yüzüğün harcanması yoluyla giderilir. Merhamet, eyleme koyulmakla ve ihtiyacın giderilmesiyle tamamlanır ve öznenin vurguladığı gibi maddi değer/eşya iyilik uğrunda kullanılmasıyla “fazîleti”ne kavuşur.

Merhamet paradigmasının tamamlanması/kemal hâlini bulması, iyiliğin eyleme dökülmesiyle gerçekleşir. Ali Ekrem'in “Fırın Önünde” manzum hikâyesindeki çaresiz ve aç dilenci kadına uzatılan yardım eli, bu temsilin olgunlaşmasıdır/son noktasıdır:

“Yalnız bir kadının hissesi yok: bîçâre
Çocuğuyla duruyor bir köşede inleyerek:
Sadaka, bir ekmek!
Levhâ-i hüznü için bir nazar-ı âvâre
Belki ebzâl olunur; yoksa bir ekmek vermek!
Bunu kim bezl edecek?
Yok, hayır: merhamet insânda nihâyet başlar,
İşte bir ekmek alındı kadına; şemiyle
O da seyr oldu hele.
Kurumuş gözlerine doldu münevver yaşlar;
Ekmeği, yavrucuğu aldı berâber koluna
İki sermâye-i ömrüyle koyuldu yoluna!”⁶⁴¹

Fırın peykesindeki dumanı üstünde taze ekmekler, “kırmızı, pişkin, sıcacık” oluşlarıyla nefis kabartır ve yayılan rayihalarına insanlar koşuşmaya başlar. Fakat çocuğuyla beride sadaka bekleyen kadın, muhtaçlığına ve üzüntüsüne belki bir merhametli bakış değer umudu taşımaktadır. İnsafa gelen birinin, ona ekmek alışısı ise esirgemedi vermeye, öteki için varını sarfetmeye örnektir. Lütuf yerine getirildiğinde, kadın mutluluk gözyaşları döker, bu merhametin cömertlikle, ihsanla ötekini sağaltmasıdır. Şairin “Târik-i İşret” şiirinde ise çok farklı bir müptelalık, vicdanın gündemine alınır:

“Geliyor işte bî mecâl, zaîf,
Yürümekten ziyâde sallanarak;
Nazaregâhında bir ridâ-i keşif,
Basışından çöker gibi toprak!

⁶⁴⁰ a. g. e. , s. 1025.

⁶⁴¹ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 48.

Yüzü solgun, dudakları titrek,
Burnu kıpkırmızı, gözü bî fer,
Cebhesinde birûdet-i makber,
Bir behimiyyet-i nazarla süzer
Bütün eşyâyı seçmeden görerek!
Ona müphem, garîb meşhûdât;
Bilemez var mı yok mu şimdi hayât!
Geliyor dest-i ri'ş-e-nâkinden
Dökülür sâye pâre-i lerzân;
Geliyor çehre-i helâkinden
Süzülür bir merâret-i vicdân.”⁶⁴²

Şair öznenin gözünden mecalsiz, güçsüz, yürümekte zorlanan, beti benzi kalmamış, âdeta canlılığını yitirmiş, mahvından dolayı acılı bir vicdana sahip sarhoşun zavallı hâli aktarılır. Yürek burkan bu manzara, işrete dalmış, kendinde olmayan bir bedbaht dahi olsa, vicdanlara dokunur. Şiirde düşkünlük bir başka boyutuyla merhamet penceresinden okura seyrettirilir.

Toplumsal geri kalmışlığın yoksulluk ve çocuk işçi sorunlarıyla özümlendiği “Küfeci Çocuk” şiirinde ise “mâişet” peşindeki özne betimlenir. Daha çok “sosyal yanı ağır basan, özellikle zavallılara(çocuklara) acıyan merhamet şiirleri”⁶⁴³ yazmış Ali Ekrem, bu “levha-i bî-rûh” çocuğun perişanlığını, merhamet uyandıran bir söylemle şiirleştirmiştir. “Yatar kırık kûfesiyle, çürük libâsıyla,”⁶⁴⁴ denilmesi, onun mahrumiyetine işaret eder. Benzer şekilde “Küçük Demirci”de de “Göğsü açık; kolları/Kuru, ince, sararmış”⁶⁴⁵ sekiz on yaşlarında bir demirci çocuk yer alır.

Ötekinin derdine “karşı duyulan acıma duygusu”nu⁶⁴⁶ sıklıkla işleyen Süleyman Nesib’in “pejmürde bir kıyâfet ile” betimlediği “Bir Fakir”i de zayıf ve mecalsiz oluşuyla merhameti hak eder hâldedir. Dengede durmakta zorlanan kişi, öznenin âdeta bakışlarıyla para dilenir, söz söylemeden el açar. Vicdanı sızlayan şair özne, yardımını esirgemez. Hatta bir değneğe yaslanarak dahi zor yürüyen dilenciye, düştüğü anda “pür-ıstırâb”⁶⁴⁷ kaldırmaya yeltenir. Fakat yoksul adam kendine acınmasından rahatsız olduğu için bunu reddeder.

⁶⁴² a. g. e. , s. 158.

⁶⁴³ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 570.

⁶⁴⁴ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 160.

⁶⁴⁵ Ali Ekrem, *Ordunun Defteri* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1336/1920), s. 138.

⁶⁴⁶ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2000), s. 89.

⁶⁴⁷ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 107.

“Zavallı, râtib, ışıksız, kömürsüz, ekmeksiz”⁶⁴⁸ kalan bir yuvanın derdine düşen öznesiyle Fâik Âli’nin “Şühedâ ve Aileleri” şiiri, merkezinde şehitlerin geride kalan yakınlarına duyulan üzüntüyü barındırır. Onların “nasîb-i felâket-medâr”ları yani felakete dönüşen, bela getiren talihleri vicdanları sızlatır. Şehit aileleri keder ve sıkıntının altında ezilir, ilgiye muhtaç olmalarına rağmen bulamaz ve onlara kimse imdat etmez. Ayrıca çaresizliğin sürüklediği bir perişanlık ve sefalet içerisinde, acınası vaziyetleriyle kıvranırlar. Vicdan sahibi şair öznenin ilgisini, himayesiz kalan bu insanlar çeker. Benzer yaklaşım Hüseyin Sîret’in “samimiliği ve tabîliği ile realist şiire güzel bir örnek teşkil”⁶⁴⁹ eden “Ayşecik” manzum hikâyesinde de bulunur. “Zavallının, daha dünyaya gelmeden, pederi/Şehid düşüp bizi yakmıştı ayrılık haberi”⁶⁵⁰ denilen küçük kız, deneyimlediği babasızlıkla etrafın alakasını üzerinde toplar. “Yer yüzünün en acıklı vaktinde” savaşa giden babasının yolunu gözlerken betimlenen Mehmed Emin’in “Yetim Çocuk Yahud Ahmed’in Kaygusu” şiirindeki çocuk ise “Üstü başı eski püskü, yalın ayak yavrucak”⁶⁵¹ acınası durumdadır ve belki de yetim olduğunun haberini hâlâ almamıştır. Gözleri yolda babasını beklese de umuduna karşılık bulamaz. Ona doğru gelen köyün çobanına “Yürekleri sızlatıcı bir ses ile” babasını yollarda görüp görmediğini sorar. “Kaygu”su babasını yitirmektir.

Acıya tanıklık temelinde kendiliğin merhamete gelmesi, ötekiindeki düşkünlükten dolaydır. Ahmet Hâşim’in “Yaz” şiirinde, anıların ruhsal çıkmazları hatırlatarak sindiği bir çevre betimlemesine “Öksürür nâtüvan u nâlende / Hasta bir genç kız.”⁶⁵² dizeleriyle dahil olan kız, hüznün atmosferinin tamamlayıcısıdır. Onun güçten düşmüş, zayıf ve inleyen vaziyeti vicdanları yoklar, merhameti üzerine çeker. Şair öznenin bu manzaraya eklediği erkekse “Hüzn-i sâriye mezc-i rûh ederek”⁶⁵³, ona da sirayet eden hüzne ruhunu katarak, canıyla iştirak ederek hasta kızını seyreder. O, kızın zavallı hâlini vicdanıyla duyumsar. Üzerinde mahzunluk taşıyan bir başka kız da Mehmed Emin’in “Ahretlik” şiirinde görülür. Yoksulluğun yarattığı sosyoekonomik bir aksama şeklinde ortaya çıkan beslemelik/ahretlik, şiirde yer alan kızla örneklenir. Öznenin bir evde yapılan kahve

⁶⁴⁸ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 51.

⁶⁴⁹ Turan Karataş, *Hüseyin Sîret* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 117.

⁶⁵⁰ Hüseyin Sîret, *Leyâl-i Girîzân* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325), s. 87-88.

⁶⁵¹ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 27.

⁶⁵² Ahmet Hâşim, *Bütün Şiirleri*, haz. Necati Tonga (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), s. 69.

⁶⁵³ a. g. e. , s. 69.

ikramı esnasında tanıyarak çilesine/üzüntüsüne içlendiği kız, Bolu'dan, tarlasını süremediği için aç kalan bir ailenin yanından gelmiştir. Ailesi onu İstanbul'a başka bir eve hizmet ederek para kazanması için gönderir. Şair öznenin merakı karşısında “Benim birkaç yıllıkımla babam öküz alacak!...”⁶⁵⁴ demesi, kızın boğaz tokluğuna çalıştırıldığına işaret eder.

“Ne acıklı bir hâldir bu?... Baba evlât satıyor;
Bir masumun gözlerine her gün yaşlar doluyor;
Bir el onun bal ömrüne her gün ağı katıyor;
Bir çift öküz uğrunda bir kız kurban oluyor.”⁶⁵⁵

Merhamete getiren, iç kabartan bir manzarada, tanıklara vicdanıyla düşünmek kalır. Özne de bu nedenle besleme kızın hâline acır, onun saf ve günahsız görüntüsü, döktüğü gözyaşları yürek burkan bir etki yaratır. Geçim sıkıntısının içine düşmek, değerini kaybettiğini hissetmek, refah ve mutluluğunu yitirmek, Mehmed Emin şiirinde oldukça sık görülen izleklerdir. “Anadolu”da da yoksulluk temelli bir perişanlığı gözlemleyen şair özne, “Senin yüzün insan için bir merhamet duyurur;”⁶⁵⁶ dizesiyle içinde uyanan acıma duygusunu, “Yazık, sana titremeyen vicdana”⁶⁵⁷ dizesiyle de gaddarlığa tepkisini ortaya koyar.

“Bu güne dek ırgat gibi didindim;
Çifte gittim; ekin biçtim, geçindim.
Bundan sonra...’
‘Kocan nerede?’
‘Ben dulum;
Kocam şehid, bir ninem var, bir oğlum.’
‘Soyun, sopun?’
‘Onlar dahî hep yoksul!’”⁶⁵⁸

Çatık kaşlı, teni çatlamış ve bağı kapkara, elleri nasırdan yara dökmüş, eski püskü giyimli bir kadın açlık ve çaresizlikten ot yemektedir. Vicdan bu görüntü karşısında tasaya düşer, elemelenir. Taşranın sahipsizliği, ötelenmesi ve harap düşmesi ise şiirde o kadın ve uğradığı acımasızlık üzerinden vurgulanır. Şair öznenin duyarlılığı, onu gerçeği görmeye, düşkünlüğü tüm veçhesiyle vicdani bir muhasebeye tabi tutmaya ve “Ne vakte dek bu acıklı sefâlet”⁶⁵⁹ sorgulamasına iter. “Kibritçi Kız”da da menfur görülen

⁶⁵⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 46.

⁶⁵⁵ a. g. e. , s. 46.

⁶⁵⁶ a. g. e. , s. 48.

⁶⁵⁷ a. g. e. , s. 49.

⁶⁵⁸ a. g. e. , s. 47.

⁶⁵⁹ a. g. e. , s. 49.

yoksulluk, babasızlığı iliklerine kadar hissedene, hasta ve aç annesi için “Merhametli beyefendi”lere kibrit satmaya çalışan kızın düştüğü perişanlığın nedenidir. Hâlbuki “Herkes onu, piç diyerek incitir;”⁶⁶⁰, koruyup kollamak yerine hakarete bulunur. Oadaki masumluk ise öznenin merhamete gelmesini sağlar. Mehmed Emin’in “Alil” manzumesinde ise odakta göz rahatsızlığı yaşayan bir dilenci vardır:

“(…)
Baktılar ki bir tâli’siz küçük sefil,
Yavrucağın iki gözü birden alil,
Dileniyor!
‘Acıyınız bu öksüze,
On paracık verin sizler bu gözsüze!’”⁶⁶¹

“Bîcâreye” sadaka veren baba, çocuğuna önündeki örneği göstererek şükretmesi gerektiğini öğütler. Şair özne ise dilencinin içler acısı durumu karşısında, onun anneden, okuldan ve oyundan mahrum oluşu, ayrıca ömrünü “sabahsız uzun gece” gibi yaşaması üzerinden hislenir. Yine vicdanı işleyen, el açan ötekinin birtakım ihtiyaçlardan yoksunluğudur. Bir başka öksüzle de Rıza Tevfik’in “Selma! Sen de Unut Yavrum!...” şiirinde karşılaşılır. “Gözyaşımnda dehşetli bir sır arayan gözlerin,/İssız kalan vicdanıma karanlıklar serperdi.”⁶⁶² diyen babasında ona karşı merhamet uyanan küçük kız, “Annem nerde?” sorusuyla vicdanları sızlatır. Baba “talihsiz bîcâre” annenin/eşinin ölümünü unutsa da kızı “hançer gibi” tesir eden bu sorusuyla/sorgulamasıyla arayışını sürdürür. Özne de ona acıyarak teselli vermeye, çamlık gezintisi esnasında tanıttığı tabiat güzellikleriyle onu güldürmeye ve üzüntüsünü dindirmeye çalışır. “Her cefâyı unutmaktır bizler için teselli.”⁶⁶³ dizesi ise vicdanı kuşatan ve boğan neşesizlikten kurtulmaya dair bir yol haritası içerir. Görüldüğü gibi anneden mahrumiyet en yakınındakinden alelaide kişiye kadar herkesin vicdanında dalgalanmalar yaratabilir, merhameti gam çekene yönlendirebilir. Şairin “Katre Katre Vicdanıma Damlayan Acıklı Bir Hâtıra” başlıklı manzumesinde de “kimsesiz bir yavrucak” yaşadığı yoksullukla/yoksunlukla “kâtil” yani cana kıyan bir soğukun ortasında betimlenir:

“(…)
O havada yalınayak,
Çırılçıplak, başı kabak,
Soğuk taşlar üzerinde yavaş yavaş yürüyordu,

⁶⁶⁰ a. g. e. , s. 52.

⁶⁶¹ a. g. e. , s. 339.

⁶⁶² Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), s. 111.

⁶⁶³ a. g. e. , s. 112.

Çok halsizdi, hastaydı, pek fena öksürüyordu.”⁶⁶⁴

Onu fırtına, tipi ve kardan koruyacak giysileri olmayan, ayakkabısız ve dermansız hâliyle yürüyen çocuk, şair öznenin vicdanını, yaptığı “felsefe”den veya aradığı “hakikat”ten soyutlayarak dışarıya celbeder. “Sürgün öksüz” onu hemdert kılar ve onda yardım etme isteği doğurur. Şair özneye göre “bâtıl” değil “hak” olan, “felsefe”den vazgeçerek vicdanını bu denli ahlaki eylemlere sürüklemek ve kendiliği muhakeme eden, bilinçlenen, iyi ve kötüyü ayıran veya temyiz mekanizmasına imkân tanıyan bir düzeye, faziletle donanmış bir erişkinliğe getirmektir.

Merhamete muhtaç, etrafın yüreğini burkan bir başka hasta çocuk da Mehmet Âkif’in “Hasta” manzum hikâyesinde görülür. Şiirde yakalandığı verem hastalığı geç teşhis edilen ve bu nedenle sağlığına kavuşması güçleşen çocuk, bulaşma riskinden dolayı kaldığı yatılı okuldan gönderilmek istenir. Yine de merhamete gelen doktor, umutsuzluğa sürüklememek adına hastayı ilgisinden mahrum bırakmaz:

“(…)
Bu kemik külçesinin dinlenecek bir ciheti
Yoktu. Zannımca tabibin coşarak merhameti,
‘Bakmasak hastayı nevmîd ederiz belki’ diye;
Çocuğun göğsüne yaklaştı biraz dinlemeye.”⁶⁶⁵

Onu uzaklaştırmak maksadıyla bulunan “tebdil-i havâ” bahanesine “Bırakın hâlime artık beni râhat öleyim!”⁶⁶⁶ sözleriyle tepki gösteren çocuk, “merhamet bilmeyen” insanlardan da yakınıır. Çünkü gidecek yeri veya bakımını üstlenecek kimsesi yoktur. Esasında “isyansız çırpınışlar” “kendi içinde yaşayan çocuğa âlakasız kalan toplumdur.”⁶⁶⁷ Fakat yine de ona bu müşkül durumda el uzatan “iki vicdanlı refîkin”⁶⁶⁸ yardımını görür ve arkadaşları onu gözyaşları içerisinde arabaya bindirir. Böylece merhamet kısmen de olsa eyleme dökülmüş olur. Şiirde çaresizlik, vicdanî âdeta sarsar ve kendilik üzerinde bir hüznün halkası yaratır. “Selma”da ise Âkif, kız kardeşinin hasta ve ölüme giden dört yaşındaki çocuğunu ve ona beslenen merhameti anlatır:

“Sarıldı boynuma annem, girince ben içeri.
Diyordu ağlayarak:
- Görme, Âkif’im çocuğu!
Senin değil, yedi kat ellerin yanar ciğeri,

⁶⁶⁴ a. g. e. , s. 127.

⁶⁶⁵ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 53.

⁶⁶⁶ a. g. e. , s. 55.

⁶⁶⁷ Orhan Okay, *Mehmet Âkif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), s. 63.

⁶⁶⁸ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 56.

Ölüm döşekleri üstünde görse yavrucuğu.”⁶⁶⁹

“Şâyân-ı merhamet” yani merhamete muhtaç olan Selma, etrafına “melil melil” bakmaktadır. Annesi ise “O olmasaydı da ben keşke hasta olsaydım”⁶⁷⁰ diyecek kadar ona karşı şefkatle yaklaşır. Bu acı tablo karşısında ise şair öznenin içi yanmaktadır. Acı burada merhametin karşısında, ona kıyı olarak⁶⁷¹ konumlandırılmıştır. André Comte-Sponville’in bu paradigması ışığında, öznenin Selma’ya, onun ızdırabına karşı sevgi ve yardımseverlikle dolduğu söylenebilir. Bireyden yola çıkarak toplumun bir kesimini ya da o kesimin sorununu ele alan ve “içinde yaşadığı cemiyetin meselelerini bir teşrih masasına”⁶⁷² yatıran Âkif “Seyfi Baba”da sefaletin yarattığı olumsuzluklara değinir: “Gördü bir sahne-i üryân-ı sefâlet ki nigâh,/Şair olsam yine tasvîri olur bence muhâl:/O perişanlığı derpiş edemez çünkü hayâl!”⁶⁷³ Seyfi Baba, çalışamayacak derecede yaşlı ve güçsüz olmasına rağmen geçimini sağlamak adına uğraş içerisindeyken üşüterek hasta olmuştur. Yatağa düşen, kimsesiz ve bakıma muhtaç bir yaşlının vicdanlara hitap eden acılı hâli, şair özne tarafından göz ardı edilmez. “Kör Neyzen”de de “Elinde, nevha-i mâtem kadar acıklı sadâ”⁶⁷⁴ ile gezen dilenci vasıtasıyla bir başka toplumsal çürüme vicdan muhasebesine tabi tutulur. Ney üfleyerek dilenen yaşlı adam, ızdırap veren yaşamıyla şair öznenin dikkatini çekmiştir:

“Muhîti hep mütevâlî leyâl-i dūrâ-dūr...
Sabâh yok onun âfâk-ı târ-ı ömrü için!
Yüzünde hande-i ümmîdi andırır bir nûr
Görülüyor! O mükedder, elîm çehre bütün
Kesîf bir bulut altında perde-pûş-i melâl...
Geçen zamanı karanlık, karanlık istikbâl!”⁶⁷⁵

Umutsuzluk onu geleceğe dair düşünce geliştiremeyecek kadar sarmalamıştır ve dramıyla her ne kadar duyan olmasa da vicdanlara seslenir. Merhamet, ilgiden mahrum kalan yaşlı dilenci için muhatap olmadığı bir duygudur. Şairin “Köse İmam” manzum hikâyesinde ise merhametin kimleri bulması gerektiği açıklanır:

“Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!
İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; bunlar
Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;

⁶⁶⁹ a. g. e. , s. 107.

⁶⁷⁰ a. g. e. , s. 109.

⁶⁷¹ André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s142.

⁶⁷² Orhan Okay, *Mehmet Âkif Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 69.

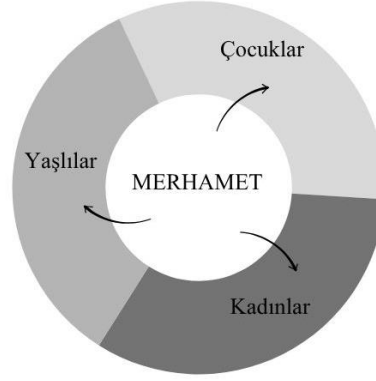
⁶⁷³ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 129.

⁶⁷⁴ a. g. e. , s. 137.

⁶⁷⁵ a. g. e. , s. 137-138.

Yoksa insanlığı bilmem nasıl anlar insan?”⁶⁷⁶

“İlmi az, görgüsü çok, fitratı yüksek”⁶⁷⁷ Köse İmam’ın ifadeleriyle, bir boşanma olayı esas alınarak, kadına şiddet ve kadın hakları konuları manzumede irdelenirken vicdanın odağında bulunması gereken toplumsal zümreler de belirtilir. Bunlar Şekil 8’de bir dağılım biçiminde gösterilmiştir:



Şekil 8. Merhametin Muhtemel Odakları

Yaşlılar, kadınlar ve çocukların acımasız bir muamele görmeleri şair öznenin vicdanını yaralar. Bu nedenle şiirde onlara el uzatmanın insanlık gereği olduğunun altı çizilir. Yalnız Âkif’in bahsi geçen şiiri özelinde değil, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk şiirinde çoğunlukla yaşlılar, çocuklar ve kadınlar, merhametin odağı olmuş, duyarlı kalpleri deneyimledikleri zorluklar üzerinden kendilerine çekmiş ve vicdana gelmenin nesnesi kılınmıştır.

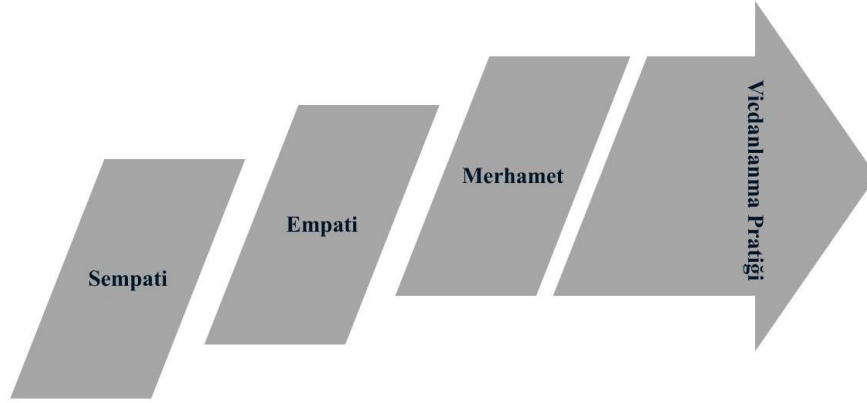
3. 1. 11. Önce Sempati ve Empati Vardı

Sempatinin yarattığı hoşlanma ve yakınlık duyma ile başlayan bir yol olarak merhamet, empatinin kendini ötekinin yerinde varsaymak şeklinde ortaya çıkmasıyla belirginleşir. Sempati yakınlık ve samimiyetle sınırlı kalarak yerini empatinin tetikleyiciliğine bırakır. Çünkü empati “saymak/addetmek” şeklinde öteki üzerinden bir hayal geliştirir ve böylece merhametin görünür olmasıyla, kederinin dindirilmesi arzulanan kişiye karşı eylemsellik ortaya çıkabilir. Karşıdakinin acısını, çilesini veya herhangi bir olumsuz deneyimini anlama çabası sempati kapsamındaki duygudaşlığı sağlar. Empati ise merhametin odağı

⁶⁷⁶ a. g. e. , s. 200-201.

⁶⁷⁷ a. g. e. , s. 196.

olabilecek kişinin sıkıntısını idrak etmeyi önceler. Empati ve sempati iki basamak şeklinde adımlandığında merhamet konumuna gelinebilir/çıkılabilir. Bu nedenle tek başlarına doğrudan acıma etkileşimi gerçekleştiremeyen bu iki kavram, Şekil 9’da ifade edildiği gibi vicdanın işleyişine altyapı sağlar:



Şekil 9. Sempati ve Empatinin Merhamet Etmeye/Vicdanlanmaya Eriştirmesi

Gazeteci ve bürokrat olmasından öte şairliğiyle bilinen Ziya Paşa’nın “Anlamaz hâl-i perîşânı perîşân olmayan”⁶⁷⁸ dizesi sözü edilen olguları anlamlandırmada örnek teşkil edebilir. Muztarip olmayan ya da kendini hiç zavallı hissetmemiş kişinin başkasının derdine içlenmesi zordur. Ancak zor durumları deneyimlemenin yanı sıra empati kurma kültürüne de sahip kişi kolaylıkla merhamet edebilir. Dize, insanın ezginliğini benzer durumu yaşayanın anlayabileceği gerçeğiyle beraber kendini ötekinin yerine koyabilenin de merhamete götüren duygudaşlığa ulaştıracağı tespitini barındırır.

Mehmed Celal’in “Bilmem Kiminçün Ağlarım?” şiirinde hassas kalpli bir özne, sempati ve empati yoluyla nasıl insafa geldiğini, merhamet etmeye yöneldiğini somutlar:

“Âh kurtulmaz te’essürden dil-i mihnet-karîn
Kalbimi titretmeye kâfi değil mi bir enîn
Hüzne gark eyler hanânı bir nigâh-ı nâzenin
Çeşm-i mahzûnum dolar bir çehreyi görsem hazîn
‘Ağlarım ammâ niçin bilmem kiminçün ağlarım?’”⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 287.

⁶⁷⁹ Mehmed Celâl, “Bilmem Kiminçün Ağlarım?”, *Mürüvvet*, nr. 11, (10 Recep 1304/4 Nisan 1887), s. 3.

Özne eziyete, kedere yatkın gönlünün üzüntüden kurtulamadığını ve bir inlemenin dahi kalbini titretircesine onu etkilediğini belirtir. Bu, acı çekene sempatiyle yaklaşabilmenin ve empati vasıtasıyla dert ortağı kesilmenin neden olduğu bir hassasiyettir. Kırgın bir bakış, onun yufka yürekliliğini harekete geçirir ve merhamet etme dürtüsü uyandırır. Hatta hüznü bir çehre görmesi, gözyaşı akıtmasına neden olur. Bu nedenle şiir öznesinin kimin için ya da niye ağladığının bir önemi yoktur, darda olana sempatiyle yaklaşabilen, empati yaparak çileyi paylaşabilen vicdan sahibi biridir. “Gam zamanı bir acıklı âhı gönlüm gûş eder”⁶⁸⁰ demesi, sıkıntı anına tanıklık ettiğinde esef ve yeise kulak kesildiğini gösterir.

Yardım çağrısı anlamına gelen ses, dilenci figürünün vicdan sahiplerini etkilemekte kullandığı en başat olgudur. Süleyman Nesib’in “Dilenci Kız” şiirinde de özneyi merhamete getirecek soğuk, karlı ve “sefâlet-âver” bir arka planda, sadaka peşindeki kızın sözleri işitilir: “Erişti gûşuma pek ince, pek küçük bir ses:/O karlar üstüne düşmüştü bir zavallı melek,/Morarmış ağzı ile derdi ‘Bir dilim ekmek!’”⁶⁸¹ Şair özneyi ona acımaya yönlendiren yegâne esas, empati yapabilmesiye, dilenciye onun gözüne sempatik gösteren, soğğun mağduriyet yaratan, sarsıcı etkisinin kapsamında birlikte yer almalarıdır. “Yolumda her kimi görsem benim gibi nâlân/Olurdu titreyerek serdî-i tabîatten.”⁶⁸² denilmesi, kendiliğin de ötekiler gibi kışın donduran, elleri sızlatan ve titreten atmosferini paylaştığı gerçeğine vurgu içerir. Vicdana gelmek, ötekinin de duyumsadığı zorluğu, acıyı içselleştirebilmekten geçer. Bu, “duygudaş benlik” kurmak, ötekinin iyiliğini kendi esenliğine eş görmektir.⁶⁸³ Özne üşür, üşüdüğü için aynı dertten muzdarip şekilde el açan kızın hâinden anlar.

Ötekinin bedbaht hâli kendilikte bir yürek ezintisi yaratabilir. Çünkü vicdan, empati kurabilmeyi mümkün kılar ve fedakârca davranma yetisi kazandırır. Örneğin, Hüseyin Suad’ın “Rûh-ı Pâkine” şiirinde özne, karşısındakinin dokunaklı durumuna üzülür ve âdeta onun sıkıntısını içselleştirir:

“her gün daha bir parça sararmış, zedelenmiş
her gün daha nâlân ü perîşân
her gün daha müthiş

⁶⁸⁰ a. g. e. , s. 3.

⁶⁸¹ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisâsat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 114.

⁶⁸² a. g. e. , s. 114.

⁶⁸³ Adam Phillips ve Barbara Taylor, *İyilik Üzerine*, çev. Selin Sıral (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), s. 35.

gördükçe seni kalb-i nizârımda duyardım:
ağlar gibi, inler gibi, sızlar gibi bir şey
bir şey ki bütün ruhumu eylerdi benim key”⁶⁸⁴

Gün geçtikçe inlemeleri, perişanlığı artan, benzi sararan ve zarara uğrayan kişi şair özneyi derinden sarsar. Çünkü o şahit olduğu acıyı zayıf kalbinde hissederek ve dertlenir. Ötekinin ağlar, inler veya sızlar gibi elem çektiğini görmek onda, ruhunu dağlayan bir acı eşliğinde diğerkâmlık yaratır. Bu, merhametin ilk evrelerinden olan empati bağıyla sağlanır.

Kendilik, ötekinin eksikliğini aldırması ve belki de o eksikliği deneyimleyebileceğini aklına getirmelidir. Hatta Aristoteles’e göre bir yoksunluğun, dert ya da sıkıntının öteki gibi kendiliğin de başına gelebileceğinin düşünülmesi yani empati kurabilmek, merhameti doğurur.⁶⁸⁵ İbrahim Alâettin’in “Fukarayı Seviniz” şiirindeki “İncitme bir gün bakarsın gelir/Babanı da alır ölüm meleği.”⁶⁸⁶ dizeleri, böyle bir düşme, düşkün olma veya yoksun kalma olasılığının hatırlatılmasından ibarettir. Vicdan tanık olduğu acıyı, bir de o acıya maruz kalılabileceği gerçeğine dayanarak duyumsayabilir. Burada da babasız kalma, özne için düşülebilecek bir derttir ve bu vicdanen bir varsayım üzerinden algılanır. “Şiirlerinde, hikayelerinde, mizahî yazılarında içtimai hadisleri ustalıkla karikatürize eden zeki bir görüş ve mutlaka nezih ve edebî bir değer”⁶⁸⁷e sahip olan şairin toplumsal yaralar olan fakirliği veya yetimliği, empati bağı üzerinden anlamlandırması olağandır.

“Taze kızla âşığı”nı bir sandalın içindeyken ayın şavkı altında göl gezintisi esnasında gören Tahsin Nahit’in “Kamerin Bir Hikâye-i Aşk” şiirindeki özne, “çapkın” erkeğin sevgilisini terk edişine tanık olur. İhtiyakla kendinden geçen kızın bir anda ayrılığa gark olması, özne onu avutmaya çabalasa da üzülmeye neden olur:

“Ağlıyordu zavallı kız her şeb
Anladım bir felâket olmuştu,
O güzel kız derin vurulmuştu,
Bir anda solmuştu..
Sonra baktım ki tesliyet bir sûd;
Ağladım, ağladımı ben de ona!”⁶⁸⁸

Öznenin gözyaşlarına tanık olmasından dolayı kıza karşı beslediği sempati ve acısı karşısında ona gönül açarak duyduğu empati, merhamet etmeye, vicdanlanmaya ulaştırır.

⁶⁸⁴ Hüseyin Suad Yalçın, *Lâne-i Melâl*, haz. Nusret Yılmaz (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 17.

⁶⁸⁵ Aristoteles, *Retorik*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004), s. 107.

⁶⁸⁶ İbrahim Alâettin, *Çocuk Şiirleri* (İstanbul: Kanat Kütüphanesi, 1933), s. 51-52.

⁶⁸⁷ Zeki Gürel, *İbrahim Alâettin Gövsa* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), s. 26.

⁶⁸⁸ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 90.

Sevdiği adamdan uzak kalmak, elemini artırırken, şair öznenin sergilediği şefkat, kızın içinde bulunduğu sıkıntıyı anlamaya ve hatta gidermeye dönüktür. Empati, kendiliği ötekine, kederi vasıtasıyla yakın kılmayı sağlar. Bu sevgi bağı, öznenin âşık kızda meydana gelen hastalığı sezmesini de mümkün kılar. Nihayetinde ölen ve ardında kederli “babasıyla zavallı validesi”ni bırakan kız, bir aile dramı eşliğinde gözleri açık gider. Şair özne ise vicdanı ve sempati/empati yeteneği sayesinde bu acınası tabloya hüznülenerek eşlik eder.

Yoksulluğun farklı bir yüzünün bir çocuk üzerinden simgelendiği Mehmed Emin’in “Sürücü” şiirinde ise öznenin duydukları kalbine dokunur:

“(…) ‘Evin ner’de? Kimin kimsen var mıdır?..’
‘Ne evim var, ne kimsem var..’
‘Gece nerde kalırsın?’
‘Ahırdaki gübrelikte.. Sıcak olur, ısıtır.’”⁶⁸⁹

Çocuğun sefil hâlde, sırtında yırtık bir urbayla ve çatlak, morarmış dudaklarıyla çalışması, öznenin ruhunda “seksen yıl” yaşasa da silinmeyecek bir iz bırakır. Bu ondaki vicdanlanmaya, çocuğa duyduğu sempatiye ve onun adına içlenerek empati kurabilmesine işarettir. Âdeta çocuğun “aç ve çıplak” durumunu düşündükçe o da “titremeğe” başlar, donar ve canlılık vücudundan çekilir gibi olur. Öznenin “Soğuk bir şey duyar gibi oluyorum içimden;”⁶⁹⁰ demesi, beslediği merhametin empati üzerinden somutlanması anlamına gelir.

Türklerin, Balkan Savaşı esnasında beklediği kazanımı elde edememesinin, sürgün, talan ve mezalime tabi tutulmasının Mehmet Âkif’te bıraktığı iz, *Hakkın Sesleri*’nde doğrudan doğruya vicdan duygusuyla ilintili şekilde görülür.⁶⁹¹ Rumeli’de yaşanan “hezîmet”, Âkif’e göre hürriyetin hayırlı sabahının kararması, yiğitliğin sönmesi, gücün, takatin yitirilmesi ve dalgalanan sancakların baş aşağı düşmesi anlamına gelir. Ayrıca manzumede bu acılara bigâne kalanlar ve empati dahi kuramayanlar karşısında, “kalb-i rahmet”in yani merhamete meyyal bir yüreğin nasıl kanla dolduğu da belirtilir.

“İlâhî, altı yüz bin müslüman birden boğazlandı...
Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı.
Ne ma’sûm ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!

⁶⁸⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 51.

⁶⁹⁰ a. g. e. , s. 51.

⁶⁹¹ Mehmet Güneş, “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Vicdan”, *III. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Burdur: MAKÜ Yayınları, 2021), s. 514.

Ne bîkes hânümanlar işte, yangın verdiler, yandı!
Şu küllemiş yığınlar hep birer insan, birer candı!”⁶⁹²

Empati, ötekini bir trajedi şeklinde saran kederi kendi vicdanında/yüreğinde hissetmektir. Alıntılanan dizelerde ise merhamet etmeye sürükleyecek bir algı empati yoluyla kurgulanır. Şair özne, uzakta dahi olsa vahşetle sınanan milletin acısını anlar, onlara duyduğu sempatiden dolayı bir duygudaşlık kurar. Bu nedenle de hüsrân zehrini içerek vicdanı ezilir ve empati kuramayanlara, “vefâsız”lık gösterenlere, “kimsesiz”, “vatansız” ve “hânümansız”lara acımayanlara sitem eder.⁶⁹³ Çünkü o sempati duyabilen ve empati kurabilen bir vicdan sahibi olarak “berâber oturup ağlaşalım”, “Elemim yüreğin kârî değil, paylaşalım.”⁶⁹⁴ ifadeleriyle vicdani benimseme, merhamete gelme ve sıkıntıyı paylaşacak derecede bir özgecilik beklediğini gösterir. “Berlin Hâtıraları”nda ise “Müslüman yüreği”nin mahiyeti ortaya konulur:

“(…)
Sürûra kalsa da bîgâne müslüman yüreği;
Bilir te’essür-i ma’sûm önünde inlemeyi.
Onunla söyleşilir en acıklı hicranlar,
Ki her figânı açık bir lisan kadar anlar.
O halde anlaşılarak paylaşın melâlinizi.
İşitmek istiyorum, çünkü, hasbihâlinizi.”⁶⁹⁵

Empati, masum kimselerin kederini anlamayı, acısını duyumsamayı ve onu fedakârlığa götüren bir merhametle dolmayı sağlar. Şair öznenin “inlemeyi” bildiğini söylediği “Müslüman yüreği” de duygusal paylaşım yeteneğine sahiptir. Bu nedenle ayrılığın hüznünü bilir ve her acıklı haykırışı anlar. “Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla îmânın.”⁶⁹⁶ dizesinin şairi Âkif vicdanı, empati ve sempati gibi duyumsamayı, anlamayı, anlayış göstermeyi, kendini ötekinin yerine koyabilmeyi, paylaşmayı, yakınlık ve sevgi duymayı geliştiren kavramlarla tamamlar. Sonuçta kendilik, sempatiyle “görürse”/bakarsa ve empatiyle “hissederse” vicdanlı olur.

3. 1. 12. Dilsiz Mazlumlara: Hayvanlar ve Bitkiler

Merhametin odağında zayıflar, ezilenler ve hak ettikleri muameleden daha azını görenler vardır. Kendini savunamayan masumların uğradıkları eza, merhametli kişiyi içlendirir. Hayvanlar da yoksunlukları nedeniyle çileye maruz kalırlar veya bırakılırlar. Böyle bir

⁶⁹² Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 288.

⁶⁹³ a. g. e. , s. 291-292.

⁶⁹⁴ a. g. e. , s. 292.

⁶⁹⁵ a. g. e. , s. 445.

⁶⁹⁶ a. g. e. , s. 423.

duruma şahit olan kişi merhameti, öteki hayvan dahi olsa, acıyı sonlandırmak için kabartır, devreye sokmak ister. Meramını anlatabilecek yeterlilikte olamayan hayvanlar, uğradıkları gadri bitirecek eylemleri sergileyemez. Bu da insanı hayvana karşı duygu besler, onu korur ve ona merhamet eder hâle getirebilir.

Recaizade M. Ekrem *Mir'at-ı Âlem* dergisinde, yeni doğan kuzuyu kucağında seven bir çoban kızın gösterildiği şu tablo için bir şiir yayımlar:



Görsel 2: *Mir'at-ı Âlem*, c. I, S. 9 (İstanbul 8 Temmuz 1882), s. 137.

“Tasvir” başlıklı bu şiirde kuzunun güçsüzlüğü, annesinin ona şefkatli bakışları ve şiir öznesi olan kızın kuzuya gösterdiği ihtimamın yanında “Allah’ın doğayı mükemmel bir şekilde yarattığı”⁶⁹⁷ düşüncesi de sezilir. Yeni doğan kuzunun ızdırapla bağırmasını, sarılırken gösterebileceği sertliğe bağlayacak kadar hassasiyet geliştiren şiir öznesi kız, onu incitmekten kaçınır. Bu, ondaki yüksek merhamet duygusunun tezahürüdür:

“Ey mûnis-i cân nedir bu efgân
İncitti mi kollarım vücudun?
Nevhanla derûnum oldu sûzân
Ateşli midir senin sürûdun?
Gönlümde melâl eder nümâyân
Sâkin nazar-ı keder-nümûdun
Bîzâr mısın muhabbetimden,
Rencîde misin hararetimden?”⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ Fatih Özdemir, *Doğadan Söze Modern Türk Şiirinde Hayvan İmgesi* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2022), s. 66.

⁶⁹⁸ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 162.

Kuzunun feryat etmesi, çoban kızın derununu/içini yakar, gönlünde hüznü meydana getirir. Şiirde annenin de kuzunun sesine karşılıksız kalmadığı belirtilir. Hem çoban kız hem de anne(koyun) üzerinde vicdanlanma uygulaması olarak merhameti doğuran yeni doğan kuzunun acılı sesidir. Bir de kuzunun kederli/tasalı olduğunu yansıtan gözlerinden/bakışlarından söz edilir. Sese görüntünün de eklenmesi, kuzunun yaydığı sempatinin yanı sıra sıkıntısını da anlamayı kuvvetlendirir. Zira:

“Evet onlarca her güzel şey şiirdir: Ormanlarda kuşların hazin hazin ötüşü, derelerde suların lâtif lâtif çağlayışı, hatta dağlarda kavalların garip garip aksedişi şiir olduğu gibi bir sühan-verin, bir musiki-perveri nakval ve nagamat-ı mevzunesi içinde tabiat mavafık... ervaha nafiz ve müessir olanlar da şiirdir...”⁶⁹⁹

sözleriyle şiirin kapsamını genişleten Ekrem’in insanı kuşatan ve insanla anlam kazanan doğayı gerçekliğiyle bir hayvan imgesi üzerinden konu edinmesi de olasıdır. Aynı doğrultuda Nabizade Nazım kuzu ve bir kız arasında oluşan merhamet bağını izikleştirdiği “Bir Tasvîr” şiirini, “Bir kızcağız bir eliyle taze ot dolu olan dâmenini tutuyor diğer eliyle de otlamak hevesinde bulunan bir kuzucuğu okşuyor.”⁷⁰⁰ dipnotuyla kaleme almıştır. Şairin, her ne kadar ortada bir resim veya tablo bulunmasa da sözcükler yoluyla okurun gözünde bir sahne canlandırmak istediği düşünülebilir. Burada da kuzunun melemesiyle beliren ses imgesi, gönülleri titretir ve üzüntüyle doldurur. Özne bu anı “Meleyip gönlümü mahzun etme/Hüzn-i vicdânımı ezfûn etme.”⁷⁰¹ ifadeleriyle aktarır. Hayvanın iç yakıcı inlemesi, vicdan hassasiyeti nedeniyle bir kederlenme yaşatır.

Benzer yaklaşım bitkiler için de sergilenebilir. Çünkü hassas yürekler/vicdanlar ya da nazik ruhlu kişiler, çaresizliği tadacak kadar güçten yoksun canlılara karşı sevgi, yardım ve acıma besler. Recaizade’nin “Çiçek” şiirinde, bir bitkiye yönelttiği duygularla ve sergilediği yumuşak davranışlarla kurgulanan özne, “Bu letâfetle âh o nâzik ten/Belki şemmetmeğe kıyılmazken,/Çok görür de ona bu ayşî zamân/Eyler üç günde derd-nâk-i hazân!”⁷⁰² ifadeleriyle çiçeğe seslenir. Çiçeklere dahi ehemmiyet gösterecek kadar hassas olan şiir öznesi için ötekinin insan olmayışı, merhamet ederken dikkate alınacak bir durum değildir. Diğer bir açıdan, merhametin nezaket ve incelik gibi birden fazla tutumu barındırdığı veya harekete geçirdiği görülür. Özne bu düşünceler etrafında çiçeği, onun ruhunda yarattığı güzellik olgusuyla karşılar ve koklamaya kıyamaz. “Koparma” şiirinde

⁶⁹⁹ Recaizade Mahmut Ekrem, *Takdîr-i Elhân* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301/1884), s. 10.

⁷⁰⁰ Nâbizâde Nâzım, *Heves Ettim* (İstanbul: Mîhran Matbaası, 1302), s. 55.

⁷⁰¹ a. g. e. , s. 56.

⁷⁰² İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 172.

de bir çiçeği koruma/esirgeme girişimi söz konusudur. “‘Çiçek!’ diye sevinip de severken incitme.../Koparma! Bir hevese bir gülü fedâ etme.”⁷⁰³ diyen özne, az süren ömrüyle gülün, müdahalesiz ve yavaşça parlaklığını, canlılığını yitirmesini diler. Şairin “Âriyet Kitap Arasında Bulunmuş Bir Çiçek” şiirinde de çiçeğin solmuş, canlılığını ve renklerini kaybetmiş olmasına içlenen bir özne görülür, çiçeğin kötü durumu sorgulanır: “Size lââyık hemân tarâvet iken/Ey çiçek sen niçin kadîd oldun?”⁷⁰⁴ Çiçeğe tazelik yakışır fakat kurumuştur, hatta “ne çiçektir bilinmez” olmuştur. İnsan dışı canlı bir varlığa karşı gelişen bu duygulanım, vicdani hasletlerin çalışmasıyla meydana gelir. Ölümüyle/solmasıyla özneyi karamsarlığa/ümitsizliğe düşüren çiçek, onda dertlenmeye neden olur. Çünkü vicdanlı kimseler ötekinin bitkinliği, cansızlığı karşısında duygulanıp üzülebilir. Mesela Celal Sahir’in “Soluk Çiçek” şiirinde koparıldığı, ardında da diriliğini yitirdiği için “Kim bilir hangi sinenin en şûh/Ziynetiydin sen, ey zavallı çiçek!”⁷⁰⁵ sözleriyle adına yakınılan bitki, öznenin içini parçalar. Eski çekiciliğini düşünerek hayıflanan ve çiçekteki perişan hâli vefasızlığa bağlayan şair özne, sürünen, ölmek üzere olan canlıya sempati duyar. Bu, her türlü canlının acısına karşı kalp ağrısı çeken vicdanlı kendiliklerin takındığı bir tavidir.

Recaizade M. Ekrem’in “Bülbül” şiirindeki “Melâl-engîz bir hâlet verir vicdâna öttükçe”⁷⁰⁶ dizesi kuşun çıkardığı sese karşı kayıtsız kalamayan, kederlenen bir öznenin ağzındandır. Şair öznenin vicdanı bülbül namına hüznlenir, ötekinin durumu üzerinden işler. Bu, huyca inceliğin ve ahlakça güzelliğin belirtisidir. Yine “Bir Kuş” şiirinde de “zavallıcık” şeklinde nitelenen kuş, sessiz ve kederli duruşuyla, öznenin “dokundu rikkatime”⁷⁰⁷ deyişinde vurgulandığı üzere kişinin hassasiyetini okşar. Özellikle “zavallıcık” sözcüğü, merhamet etmeyi çağrıştırır. Şefkat etme hasleti burada hayvana yöneliktir. İşıtsel değer Nigâr Hanım’ın “Gönlüm Ne İster?” şiirinde de vicdanı okşayacak nitelikte kuş sesi olarak imgelenir. Öznenin “Hele bir kuş sesi duysam o zamanda nâgâh/Dilde rikkat duyarım şâhid-i adildir ilah”⁷⁰⁸ açıklaması, birdenbire kulağı dolduran kuş sesinin şefkatlenmeyi nasıl tetiklediğini gösterir. Bu, kuş sesinin vicdan

⁷⁰³ a. g. e. , s. 465.

⁷⁰⁴ a. g. e. , s. 241.

⁷⁰⁵ Celal Sahir, *Beyaz Gölgeleler* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325), s. 113.

⁷⁰⁶ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recai-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 365.

⁷⁰⁷ a. g. e. , s. 399.

⁷⁰⁸ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 72.

üzerinde yarattığı psikolojik dalgalanmalardan ileri gelir. Tevfik Fikret'in "Yağmur"⁷⁰⁹ şiirinde ise kuş, sesi yerine hazin görüntüsüyle öne çıkar. Yağmurdan dolayı sokakların seller altında kaldığı bir ortamda saçağa sığınan kuş, özne üzerinde bir hüznü meydana getirir. Bu da vicdanlanmanın, aciz hayvana acımanın sonucudur.

Bunlardan farklı olarak Cenap Şahabettin'in "Bir Dağdan İnerken" manzumesinde kuşun ötüşü/iniltisi, özne tarafından "âh-ı vicdân-sûza"⁷¹⁰ yani vicdanları yakan bir feryada benzetilir. Birkaç dize sonra ise kuşun özlem uyandıran bir sesle vicdanları coşturduğu dile getirilir. Görüldüğü gibi kuş veya kuş sesi, vicdan üzerinde yarattığı ruhsal değişimlerle öne çıkar. "Mürg-ı Siyâh"ta da kuş "figân"ına içlenen özne, duyarlılığını dile getirir. Uçmak arzusundaki kuşun "bir yed-i meçhul" tarafından yere düşürülmesi, sakat bırakılması "yürekleri parçalar" bir sahne olarak verilir. Burada kuş ağılatılarak, hatta "Bana âlâm-ı cân-sûzumla mahvolmak mukadderdir!"⁷¹¹ dedirtilerek kişileştirilir ve bu yolla şairin kurguladığı alegori ortaya çıkar. Mahzun kuş aslında "melâl içindeki şairlerin ruhunu temsil etmektedir."⁷¹² Özne ise ona karşı beslediği sempatinin etkisiyle vicdanlanır. İbrahim Alâettin'in *Çocuk Şiirleri*'nden biri olan "Kış"daki

"Kelebekler gibi karlar düşüyor,
Sanki bir nur iniyor her fidana.
Lakin eğlence olurken bu sana
Yavru kuşlar üşüyor."⁷¹³

dizelerinde ise küçüklüğü nitelenen kuşa, üşüme olasılığı üzerinden acınır. Şair özne için belki "eğlence" olabilecek mevsim değişimi ve havaların soğuması, korumasız bir canlı için felaketler doğurabilir. Vicdan bu olumsuz gelecek tasavvuru üzerinden hislenir. "Kuş türü encümen şiirlerinde genellikle dekorun mevcut atmosferine göre tayin"⁷¹⁴ edildiği için burada da kış görüntüsüne, kendilikler üzerinde merhamet uyandıracak bir konumda dâhil edilmiştir.

⁷⁰⁹ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 401.

⁷¹⁰ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 46.

⁷¹¹ a. g. e. , s. 100.

⁷¹² Fatih Özdemir, *Doğadan Söze Modern Türk Şiirinde Hayvan İmgesi* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2022), s. 95.

⁷¹³ İbrahim Alâettin, *Çocuk Şiirleri* (İstanbul: Kanat Kütüphanesi, 1933), s. 32.

⁷¹⁴ Cafer Şen, *Fecr-i Âtî Edebiyatı Tespit-Tahlil-Tenkit* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), s. 304-305.

Ali Ekrem'in "Kumru" şiirinde âdeta insan vasıfları kazanmışçasına kederli duruşu özneyi etkileyen kuşun, başlarda çile çektirse de daha sonra ona "merhamet" eden eşiyle bulunduğu manzara tasvir edilir:

"Ey yanık dilli murg-u nâle-i serâ
Sende gönlüm gibi mükeddersin;
Subha nağmenle rikkât âversin,
Sanki kalbinde ağlıyor sevdâ.
Hûların âh-ı rûhdan gamının
Ki eder belki yâreme te'sîr:
Eşin ama kılar seni dilgîr,
Acaba olmamış mı aşka esîr?
Kaçıyor... Ağlama hazîn hazîn,
O çiçek tüylü yârini koş, tut,
Yüzüne bak da... Kâinâtı unut!"⁷¹⁵

Kuş, ötüşü, "yanık dilli" oluşuyla şefkat uyandıran bir hâl içerisinde. Eşinden/sevgilisinden dolayı yaşadığı kalp kırıklığı üzerinden kendini kuşla eşleyen özne, daha fazla dertlenmemek için sessizlik arzular. Şairin "Marco" başlıklı şiirinde de Marco isimli atın "Canbazın kârına hizmetle süzölmüş, bitmiş:" oluşu "zavallı" niteliğiyle ünlenmesine neden olur ve burada acıma duygusu tebarüz eder. Çünkü şiir nihayetinde "hissin birdenbire lisan oluşu ve lisan hâline kalışı"⁷¹⁶dır. "Kızcağız"ın ata ilgisi, sevgi ve merhamet kaynaklıdır. Fakat babası bu atı sattıktan yıllar sonra hayvana rastlayan kız, onun perişan, bakımsız ve zayıf hâlinde meyus olur. "Kıza bir kahr-ı necibâne ile etti nigâh.../Fakat insân gibi, birden görerek gözyaşını,/Çocuğun anladığı vicdânını... Bir hüzn-i mezâr"⁷¹⁷ dizeleri ise kız ve Marco'nun vicdan/merhamet etkileşimine girdiğini ve üzüntüye boğulmalarını somutlar. At da kızın ona beslediği hisleri, dökülen gözyaşı aracılığıyla duyumsar.

"Gece Yarısı" başlıklı şiiriyle Abdülhak Hâmid, vicdanıyla bir köpeğin acısına aşına olduğunu, içinde duyumsadığını belirten öznenin ağzından, zayıf olana karşı duyarlık geliştirmeyi işler. Şiirde hayvanın acılı, merhamet celbeden bakışlarının yansıması olarak çektiği yürek sızısı, "Dil-i zârımda gizlenen feryâd."⁷¹⁸ tasavvuruyla açığa çıkartılır. Bu, merhametin vücuda gelmesi ve tatbik edilmesi için uygun zemine gereksinim duyulduğuna da işarettir. Dokunaklı, üzüntü veren ve sarsıcı durumlar karşısında merhamet ortaya çıkar. Recaizade'nin *Talim-i Edebiyat*'a aldığı "Kuzu" başlıklı şiirinde

⁷¹⁵ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 48.

⁷¹⁶ Yahya Kemal, *Edebiyata Dair* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2012), s. 48.

⁷¹⁷ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 58..

⁷¹⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 557.

Muallim Naci, hayvanın imdat dilercesine bir bağırtı kopararak özneye koştığı hüznü sahneye merhamete gelmeyi sağlayan ortamı örnekler. Özneye göre insanlık, acı tablolar karşısında “Dem vurmada merhametten ammâ”⁷¹⁹ gaddarlığını gizlemeyerek, vicdansızlığın göstergesi olarak kayıtsız kalmayı da elden bırakmaz. Şair “Avcı” şiirinde de “Rahmı yoktur” diyerek nitelediği insanlarca av edilmek veya acımasız bir şekilde öldürülmek istenmelerinden dolayı vicdani duyarlığı üstüne çeken kuşları konu edinir. Hayvanlar savunmasızdır ve ahvalini anlatacak yeteneğe sahip değildir. Naci, simgesel kurguyla ve kullandığı kinayeli dille insanın gaddarlığını ve ötekinin yaşam hakkına hürmetsiz davranışını kınamak ister gibidir. Bu yüzden şair öznenin ağzından “Böyle işler sezâ-yı lânettir”⁷²⁰ ifadesiyle merhametsizlik kötülenir, ona göre kuş avlamak “Şân değil, şeyn-i âdemiyettir”.⁷²¹

Tevfik Fikret’in “Zerrişte” şiirinde ise bir kedi merhamet ekseninde yer alır. Özne, çocukluğunda ona arkadaşlık eden Zerrişte adlı kediye ruhunda taşıdığı şefkatle muamele ettiğini “Hep üstüne titrer; gece ba’zen yatağında/Birlikte uyurduk. Bırakıp mektebe gitsem/Dil-tengî-i hasret”⁷²² dizelerinde belirtir. Hatta kedi de onun üzüntüsünü âdeta algılar, sahibine ehemmiyet gösterir ve birtakım sevimliliklerle kederini dağıtır. Özne ve hayvan arasında vicdanlılığın doğurduğu bir sevgi bağı vardır.

Aşinalık, vicdan kapsamına almak anlamına da gelir ve “ülfet etmek” merhamete götürebilir. Ali Ekrem, “Misafircik” bir kuşun şair özneye alışıp yakınlık göstermeye başlaması ve ardından kurulan sevgi bağı konu edinilen “Misafirim” manzum hikâyesinde, insan ile hayvan arasındaki arkadaşlığı anlatır. Nihayetinde ise kuşun ölmek üzere oluşu, özneyi ona acımaya iter:

“(…)
Felek alâkamızı az zamanda kışkandı;
O âşiyân-ı nağm kaldı bir seher sessiz...
Zavallı kuş ölüyormuş... Üzre gözlerini
Buruşturup kapamış, cismi intifâh etmiş;
O çöp kadar ayacıklar birer yana gitmiş;
O nûr tüylerinin reng-i revnâkı bitmiş,
Soluk çiçek gibi kalmış... Letâfet-i terini
Hevâ-ı sürûd-ı hazân nevbahârdan çalmış,

⁷¹⁹ Muallim Naci’nin Şiirleri, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 78.

⁷²⁰ a. g. e. , s. 149.

⁷²¹ a. g. e. , s. 149.

⁷²² Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 414.

Bu kuşçağızdaki rûhu mükevvenat almış!...”⁷²³

“Kuşçağız” küçültmeli adı⁷²⁴ kullanılarak şefkatin imlenmesi, kuşun kötü durumuna bir karşılıktır. Çünkü yaşamdan yoksun kalacağını bilmesi öznenin kuşa alakasını artırır ve merhamete gelmesini sağlar. Hayvanın ölüm karşısında büründüğü acizlik, yürek burkar. Şairin “Bir Manzara-i Memât” şiirinde ise “Dağ kadar vafına hakkıyla sezâ bir hayvan”⁷²⁵ın içler acısı ölüm anı ayrıntılandırılır. Dehşetli acılar altında inleyen canlı, “etrâfına ümîd-i terahhumla nigâh” ederek yardım bekler, seyredenlerin merhametini üzerine çeker. Sancılar içerisinde yere düşen hayvan, zaafından doğrulamaz ve “zavallı” çaresizce kıvrılır. Özne ise vicdanıyla bu eleme hisseder.

“Öksüz gibi okşanılsa, alil gibi bakılsa”⁷²⁶ dahi bir çiçeğin solmasına karşı geliştirdiği hassasiyeti dile getiren Mehmed Emin’in “Çiçekciğim” şiirindeki özne, kendinden zayıf yaratılıştaki varlıklara acımayı bilir. Şairin “Bırak Şu Kuşçağızı”nda ise “acıklı ses”iyle öten kuşun üzerine titrenmesi gereken bir durum betimlenir: “O ne? Düştü, yaralı!../Aman, tırnak değmesin, çırpınmasın zavallı;/Yarasını kanatmak hayatını bitirir;”⁷²⁷ Burada ise kuşa karşı acıma ve esirgeme duyulduğu anlaşılır.

Faruk Nafiz’in “Şefkat” şiirinde ise hayvanların insandan ziyadesiyle merhametle dolu olduğu savunulur:

“Âdem evladı boğarken baba - bir kardeşini,
Basıyor bağrına hemcinsini müşfik canavar.
Beşerin zıddına, hayvan soyu insanlaşıyor:
Yığidin şefkati yok, lakin itin şefkati var.”⁷²⁸

Zorbalıkları, insafsızlıkları, katliamları, ihanetleri ve canlılığı ifnaya kalkışması kendiliği, merhametsiz konumuna getirdiği gibi insanlıktan da çıkarır. Şair özne de bu kötülüklerin faili olan insanların hayvandan da zalim olduğunu ileri sürer. Çünkü ona göre hayvan dahi kendi türüne şefkat göstermektedir.

⁷²³ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 144.

⁷²⁴ “Üzerine küçültme eklerinden birini alarak daha çok sevgi ve acıma, azlık ve küçüklük ifade eden ad ve ad soylu kelime”dir. Detaylı bilgi için bakınız: Zeynep Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 2021), s. 180.

⁷²⁵ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 177.

⁷²⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 58.

⁷²⁷ a. g. e. , s. 59.

⁷²⁸ Faruk Nafiz Çamlıbel, *Han Duvarları* (İstanbul: YKY, 2022), s. 81.

3. 1. 13. Telkin Edici Ses

Vicdanın ses, iç ses ya da semavi bir ses olarak tasavvur edilmesi oldukça yaygındır. Ses, vicdanın öteki karşısında alınacak konumu belirlemek için çağrıda bulunmasının aracıdır. Vicdani ikaz, ister azaba ister rahatlamaya götürsün, ses imgesi üzerinden anlamlandırılır. Dolayısıyla sessizlik ya da suskunluk da vicdanın çalışmadığı, acımasızlığın baş gösterdiği durumları nitelemek için kullanılır. Ayrıca inleme ve feryat etmeden doğan ses, muhatabına bir vicdanlanma veya merhamete gelme deneyimi yaşatabilir. Recaizade M. Ekrem'in "Hanîn"indeki ses, bu minvalde değerlendirilebilecek bir imgedir. "Yükselt edâ-yı nağme-i rikkat-füzûdunu,"⁷²⁹ dizesi merhameti artıran, çoğaltan ve doğal olarak yayan ve yansıtan bir sestten bahseder. Sazendenin çaldığı müzik aleti, öznde içlenme yaratır ve ona ızdırabını anımsatır.

Muallim Naci "Vecdimi tezyîd eden hem-dertler elhânidir/Nâle-senc oldukça ney eyler eninim izdiyâd"⁷³⁰ beytini söyleyecek kadar, dert ortaklığının vicdan bağına/eşleşmesine hizmet ettiğine inanır. Burada şairin/öznenin heyecanını, coşkunu artıran ve aşinalığının yanı sıra tanık da olduğu ızdıraba karşı hassaslaştıran bir ses ögesidir. Nağme, ezgi anlamındaki "nâle" sözcüğü, inilti olarak kabul görebilir ve bu açıdan vicdanları kendine doğru çeken bir işitselliğe dönüşür. "Nâle-senc" olmak ise inlemeyi, daha doğrusu acıyı, sıkıntıyı değerlendirebilmek, ölçmek şeklinde okunabilir. Bu da vicdanlı kimselerin haiz olduğu bir özelliktir. Ses, vicdanı merhamete muhtaç kişiye karşı kımıldatır, ötekinin mahrumiyetine son verme gücü verir.

Mağdûre-i Sevdâ'nın haksızlık ve zulüm görmüş kadın öznesi, karamsarlıkla intiharın eşiğine gelmek üzereyken onu terk eden erkeğin kendisine ithafen yazdığı şiiri okuyarak uykuya dalar. Fakat gaipten bir sesle durgunluğu bozulur:

"Dedim eyleyim bârî feryâdlar
Bu esnâda duydum derîn bir sadâ
Dedi: "kendi vicdânın işte budur!
'Menâmında şimdi göründü sana;
'Emîn ol! Seninle o birliktedir
'Husûsuyla kalbindedir dâ'imâ.'
Beni kıldı îkâz o dem hâbdan
O sözler ile hâtifi bir nidâ
Uyandım! Meğer fecr-i sâdık imiş

⁷²⁹ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 432.

⁷³⁰ a. g. e. , s. 172.

Mü'ezzin diyor sıdk ile: Es-salâ!
Hem-âheng-i zevk ü şetâret bütün
Ağaçlarda murgân-ı dil-keş-nevâ
Düşündüm, dedim: Âh vicdân imiş!
Bu şeb gördüğüm nûr o nûrû'l-hüdâ
Emînim ki rû'yâ idi gördüğüm
O rû'yâya olsun bu dünyâ fedâ!..”⁷³¹

İsmail Safa'nın manzum hikâyesi, aldatılmasının ardında kötü yola sürüklenen bir kadının ruhsal durumunu ve toplumsal konumunu irdeleyen bir içeriğe sahiptir. Kadın öznenin vicdan muhasebesini andıran monologlar hâlinde ilerleyen metin, çile, acı, dert ve keder etrafında bir yaşamı hülâsa eder. Ses ise bütün olayların sonunda “derîn bir sadâ” gibi vicdanın duyumsanan temsili olarak uyarıda bulunur. Salt bedensel uykudan uyandırmaz, aynı zamanda farkındalık yaratır, meçhule karşı bilgi verir ve mecazen gözleri açar. Nihayetinde ortaya çıkan pişmanlık ve iç darlığını ses olarak beliren vicdani müdahale yumuşatır. Vicdan, işitsel değere bürünerek teskin eder.

“Ya Rabbi! Bana ruhu, vicdanı, lisanı veren sensin.”⁷³² açıklamasıyla Tevfik Fikret, vicdanın ilahi bir ihsan olduğunu söyler ve onu Tanrıyı takdise, mübarek kabul etmeye yönlendirir. Bu, Rousseau'nun kavramı Tanrı'ya yönelten semavi ses şeklinde⁷³³ nitelemesini akla getirir. “Tevhîd”de geçen “Sânihası terâne-i vicdandır.”⁷³⁴ dizesi, sesle belirginleşen, ses olarak görünürlük kazanan bir vicdan gerçeği sunar. Buradan hareketle vicdanın göksel ilhamla ses kazandığı, duyumsanır bir somutluk elde ettiği söylenebilir. Ayrıca vicdan, işitsel unsurun etki yaratmasıyla harekete geçebilir. Tevfik Fikret'in “Çeşme Başında” şiirindeki özne, böyle uyarıcı bir sesle muhatap olduğu için vicdanı ona bir teessür yaşatır:

“-Kızım, şu maşrabadan bir yudum su ver babaya!
Başında örtüsü bir kızcağız, hakîr ü sefil,
Hemen sarıldı nahîf elleriyle maşrabaya;
Bakıp sükûn ile -Varol, kızım!., diyordu alîl.
Bu öksürüklü, bu ölgün sadâda en kalbî
Sürûd-ı şükre mukârin bir iştikâ vardı . . .
İçimde titredi bir şey ve bir inilti gibi

⁷³¹ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiper yayım, 2019), s. 212-213.

⁷³² Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 871.

⁷³³ Jean-Jacques Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), s. 400-407.

⁷³⁴ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 871.

Dedim: -Acıklı şu aczin bu za'fa imdâdı!”⁷³⁵

Şair öznenin çeşme başında karşılaştığı bu manzara, değersiz görülen yoksul kızından su isteyen yaşlı, muhtaç babanın “öksürüklü” ve “ölgün” sesiyle perçinlenir ve “iç”leri titretecek derecede etkileyici bir hâl alır. Merhametten ziyade acımayla sınırlı kalan duygulanım, aciz kızın düşkün babasına yardımı üzerine doğar. Fakat görselliğe ek olarak ses de özne üzerinde kahrolma veya vicdanlanma yaratır. “Küçük Âile” şiirinde ise kışın “en acı bir fakr ile” geldiği bir acizliğe doğan çocuk, ailesinin ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan babayı kederlendirir. Fakat vicdan timsali bir ses/konuşma,

“-Lakin bu teessür ne için, ey eb-i müşfik?
Yavrun sana bir hiss-i übüvvet de mi vermez?
Olmaz mı şu dilber, şu yumuk dest-i muazzez
Tezyîd-i mesâine bugün bir yeni sâik?”⁷³⁶

diyerek âdeta vicdan görevi üstlenir. Babaya ebeveynlik sorumluluğunu hatırlatan bu dizeler, teessürü dağıtır ve adamın çalışma şevkini artırmasına neden olur. Yeni doğan evladına şefkat besleyen baba, babalık duygusuna erişir. Vicdan, bir telkin ya da yönlendirme gibi gelen ifadelerle aslını bulur, babayı gafletinden uyandırır ve onu kurgulayan kendiliği meydana getirir.

Ses, bazen de sorgulamaya yardımcı bir unsur olarak kendiliğin içsel diyaloguna katılır. Çünkü vicdanın sesi, kişinin kendi kendine konuşması olarak da değerlendirilebilir.⁷³⁷ Tevfik Fikret’in tablo altına neşredilen şiiri “Köyün Mezarlığında”da “şüpheli bir sesle” beliren sorular üzerinden secde edilen büyük sırrın peşine düşen özne, âdeta vicdanına kulak vererek “hakîkati” sorgular.

⁷³⁵ a. g. e. , s. 1070.

⁷³⁶ a. g. e. , s. 343.

⁷³⁷ Hans Zülliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Bozak Yayınları, 1977), s. 36.



Görsel 3: *Servet-i Fünûn*, S. 438 (İstanbul 22 Temmuz 1315/3 Ağustos 1899), s. 344.

Ölüm burada üstüne düşülen asıl meseledir. Sesin, ağaçların arasında kalmış mezar taşlarıyla dolu, tek minareli bir camiinin yanı başındaki mezarlığın sessizliğinde ortaya çıkması, vicdanın konuştuğu anı veya mekânı işaret eder niteliktedir. Suskunluğun hâkim olduğu bir aralıkta, vicdan ses olarak vücuda gelir ve içe dönük bir irdeleme yaşatır. Özne, yönelttiği sorulara karşı iç sesin “(...) ‘Yarın sen de bir avuç toprak/‘Kesâfetiyle gelirsin bu sâye-gâha, bırak”⁷³⁸ yanıtı aracılığıyla ölüm “hakîkatî”yle yüzleşir. Vicdan burada seslenerek şüpheye düşürür, ardından kendiliği kaçınılmaz son olan ölüme kanıksatır. “Mekâbir”in/mezarların kendiliği vicdana veya bir vicdan hesaplaşmasına çektiği bir diğer şiir de Rıza Tevfik’in “Edirnekapısı Mezarlığı”nda Gözyaşları’dır. Yine ses devreye girerek özneyi çevreleyen sessizliği dağıtır ve “vukûât-ı hayâtiyye”yi yani yaşamı boyunca meydana gelen olayların mevcudiyetini hatırlatır.

“Meşcerde serâyende olan kuş gibi gizli
Bir ses, bana vîrânede olmakta nümâyân!
Gûyâ ki tufûliyyet-i ruhum ona giryân,
Hayret-zede bir türbede baykuş gibi gizli.”⁷³⁹

⁷³⁸ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 493.

⁷³⁹ Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), s. 195.

Bir amacın daha doğrusu amacı olan bir insanın mezara indirilmesini facia olarak niteleyen şair özne, birtakım sorgulamalarla birlikte varlığın da içkin olduğu vicdana⁷⁴⁰ çekilir. Çünkü Rıza Tevfik’e göre kendiliğin etrafı idrak ederek anlamlandırmasını sağlamak için mahlukatı veya ona ait bilgiyi içeren⁷⁴¹ bir vicdan gereklidir. Hatta “İnfîâl-Varlık”ta yer alan

“(…)
Varlık, o nâ-güşâde muammâsı hikmetin,
Bir neş’edir ki olmada vîcdâna münkeşif,
Bir duygudur ki mevcesi ummânı zulmetin.
Vîcdân, o kâinâtımı hâvî olan semâ,
Gencîne-i serâiridir mübhemiyyetin!”⁷⁴²

dizeleri de bu düşünceden bir numune taşır. Burada nitelendiği üzere tek dalgası dahi karanlığa okyanus olmaya, onu kapsamaya yeten vicdan, evreni içine alan bir belirsizlikler hazinesidir. Dolayısıyla müphemiyet veya mezarda duyumsanan ölüm karşısında ilk başvuru vîcdana yapılabilir. “Bir zan ise vîcdan, ne demek bu muammâ?!”⁷⁴³ dizesinin bulunduğu “Serâb-ı Ömrüm” şiirindeki özne bu nedenle vîcdana rağmen varlığın bilinmeyişiine şaşırmaktadır.

Merhamete teşvik konusunda da bir cesaretlendirme niteliği taşıyan ses, vîcdanın yerini aldığı anda “Aydın Felâket-zedegânı İçin” şiirindeki gibi çağrı yüklüdür ve “-de”mek eylemiyle kendini gösterir:

“İşitmiyor musunuz? Bir sadâ-yı hevl ü ümîd
‘Aman, aman...’ diye aks eyliyor amîk ü medîd
Bu ses, bu onların âvâzı işte, dinleyiniz
Bu seste bir koca halkın enin-i sûzîşi var
Bu ses diyor ki: ‘Saâdet şefik-i zilletir!’
Bu ses diyor ki: ‘Verin vermemek cinayettir!’”⁷⁴⁴

Öznenin “revâ” görmediği bir “zavallı”lıkta olan “çoluk, çocuk, kadın erkek”, korku ve umut sesiyle irkilebilecek vîcdanların yardımına muhtaçtır. Kulak verilmesi gereken, acı içindekinin yürek yangınıyla çıkardığı inilti olmakla birlikte, merhametin dalgalanan çağrısıdır da. Özne, ötekinin bu içler acısı hâli ortadayken mutlu olmayı, “-zedegân”ın düştüğü hor ve utandıran durumu şefkatle yaklaşıp düzeltmeye bağlar. Bu da

⁷⁴⁰ Rıza Tevfik’in *Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri*, haz. Abdullah Uçman (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), s. 64.

⁷⁴¹ a. g. e. , s. 294-295.

⁷⁴² Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), s. 197.

⁷⁴³ a. g. e. , s. 178.

⁷⁴⁴ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 1099.

“vermek”le, ihtiyaç gidermekle veya bağışla mümkündür. Ses, merhameti buyurarak vicdan olmağını kanıtlar, komutuna uyduğu takdirde de yüksünmeden uzak bir ahlaki tatmin⁷⁴⁵ yaşatır. Dolayısıyla şair özne, ötekine el uzatma çabasına girer.

Bazen de vicdan, ses ögesinden kaçınır. Çünkü işitilen şeyler vicdana acı verir, müdahale ve düzeltme imkânından yoksunluk duyarlı kendilikleri üzer. Tevfik Fikret’in yergi maksadıyla ironik şekilde belirlediği bir başlık taşıyan “Harb-i Mukaddes” şiirinde, I. Dünya Savaşı’nın neden olduğu yıkımlar vicdan üzerinde nahoş bir etki yaratır:

“Yükselmede her yanda boğuk, giryeli bir ses;
Nefretler eder duymaya vicdân-ı mukaddes.

(...)

Vicdânları sarsarken o bin sayha-i efgân
Âteşgede-i vahşeti ikâd için el’ân”⁷⁴⁶

Kutsal vicdan, savaşın yarattığı umumi görüntüden, mağdurlardan gelen ağlayışlardan rahatsızdır. Vahşet ateşinin yandığı yerden yükselen çığlıklar, vicdanlıları dehşete düşürür. Duyarlık, ümidi sönen ailelere, elem talihsizliğiyle yüzleşen ve “külbe-i mâtem” olan yuvalara dönüktür. Ocakları söndüren, karartan ve insanların can evinde bir yoksunluk yaratan savaş, “Binlerce kadın, kız, nice ismetli kucaklar”⁷⁴⁷ı sefaletle bunaltır. Özne bu ortamda bir “dest-i tese’ül” yani dilenme eliyle karşılaşır ve onun kahra/mahva uğradığını düşünür. Vicdan oldukça müteessir olduğu bu inlemelerden tedirgin olur ve usanır.

“Girye-nâk” olan, inilti sesini duydukları hasta annesine karşı merhamete gelen bir öznenin içini döküşü olan “Vâlidemin Sesi” şiirinde, şair Cenap Şahabettin de duymak eylemine binaen hassaslaşan vicdan izleğini işler. Annesinin sesine “Ki leyle-i gam içinde eder küşâde bana/Bir âşiyân-ı tesellî, bir âşiyân-ı seher?”⁷⁴⁸ diyerek değer atfeden şair özne, kulak verdikçe bir “âb-ı rehâ” yani kurtuluş suyu bulur. Çünkü annesi sağlıklı olmamasına rağmen, kendi derdi yerine, evladının meysus düşen gönlüne yardıma yetişir. Ses, merhameti bütün soyutluğuna rağmen duyumsatan bir unsurdur. Anne, sesiyle hüzün verdiğinde pişmanlıkla ve çocuğunu payladığında ise af dileyerek gözyaşına boğulur. Bu, hodkâmlığın tam tersidir. Acılar içindeyken de akli ötekinin sıkıntısında olan kendilik,

⁷⁴⁵ Arthur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekâi Kocatürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), s. 76.

⁷⁴⁶ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 109), s. 1125.

⁷⁴⁷ a. g. e. , s. 1126.

⁷⁴⁸ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 137.

merhameti felah bulma yolu görür. Cenap'ın şiirinde bu, farazi alemde dahi gerçekleşir. “Rü'yâ-yı Yetîm”de üvey annesinden “süslü bir bebek” rica eden “Beş, altı yaşlarında güzel huylu bir çocuk”⁷⁴⁹, “bir sille” ile karşılık bulunca “Pür-lerze: ‘İstemem!’ diye” haykırarak ve baygın şekilde yere düşer. “Yavrucak”ın bu çılgınlığa kayıtsız kalmayarak rüyasına giren öz annesi, onu kavuşmanın tesellisiyle avutur. Ötelerden annesini çeken şey, çocuğun acılı sesi olur. Şiirde anne merhameti veya sesin vicdan üzerindeki etkisi, ölüm-yaşam sınırını dahi aşar.

Seslerin vicdanı “bî-huzûr” ettiği zamanlarda, kendilik sessizliğin “Huzûr-ı nâ-mütenâhî” kuşatıcılığına sığınmak isteyebilir. Fâik Âli Ozansoy'un Hâmid'in *Makber* mukaddimesini akla getiren⁷⁵⁰ “Hasbihâl”indeki özne de bu minvalde bir kaçışı, “bir sîne-i emân”⁷⁵¹ olan denize/sahile çekilişi arzular. Çünkü seslerden sıyrılmak, ona merhamet sinesindeymiş gibi gelir, şefkat ve umuda açılan bir ferahlık yaşatır. Uyku ve dinlenmeden mahrum olduğu anda, vicdanı buğulandıran, kargaşa yaratan seslerden kaçmak ister. İşitsellik, kederi yankılayan içeriğiyle onu rahatsız etmekte, azaba sokmaktadır. Tahsin Nahit'in “Rü'yâ-yı Mehtâb” şiirinde de deniz, şair öznenin “Her zaman sânihâtıma mader/İztırâbâtıma şefik u rahîm”⁷⁵² dediği bir doğa⁷⁵³ unsurudur. Birden aklına gelenlere, ilhamına anne şefkatiyle yaklaşan deniz, özneye dinginlik verir ve âdeta acısına ihsanla yaklaşır.

Boraya yakalanan ve kendisini karaya atmaya çalışan Mehmed Emin'in “Zavallı Kayıkçı”sı yaşam mücadelesiyle şair özneyi kendisine “yazık”landırır. Eğer bu zorlu hava şartlarına karşı başarılı olamazsa “bir ev halkı bunalır”, “beş-altı can” açlıkla boğuşmak zorunda kalır. Kürekleri tutamayacak kadar yorgun hâliyle kayıkçı, artık dayanamaz ve bu durum şiirde, “Kıyılara, ‘Can kurtarın!’ diye feryâd ediyor./Sular onun vücudunu çekerken/Boğuk boğuk haykırıyor, dibe doğru gidiyor!...”⁷⁵⁴ dizeleriyle açığa çıkar. Can havliyle atılan bu çılgılık vicdanlılara ve hatta “herkese” kulak verme, yardım

⁷⁴⁹ a. g. e. , s. 139.

⁷⁵⁰ Selahattin Çitçi, *Fâik Âli Ozansoy Hayatı, Şahsiyeti, Eserler* (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2014), s. 153-154.

⁷⁵¹ Fâik Âli Ozansoy, *Temâsil*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2021), s. 12.

⁷⁵² Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 94.

⁷⁵³ “Zehr-i Hazân” ve “Bârân-ı Rahmet” şiirlerinde de doğayı birtakım duygulanımlar üzerinden betimleyen Tahsin Nahit, yağmuru incelik, şefkat ve hüznle eşlerken, bazen de verdiği “Tatlı bir ıztırâb-ı rûhânî”yle anar ve gözyaşını da tinsel bir rahmet/esirgeme olarak tanımlar. Bakınız: Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 101-114.

⁷⁵⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 57.

etme borcu yükler. Vicdanın sorumluluk edinmesi ve muhtaç olana eğilmesi, etkilendiği duygu yüklü bir sesten kaynaklıdır. Şairin “İssız Ev”inde geçen “Evet, ruhum hayat sesi, insan sesi dinlese,/Hattâ o ses feryâd olsa, acı acı inlese../Ben bu hâle şu yaralı yüreğimle katlansam!...”⁷⁵⁵ dizelerinde de haykırış, çığlık veya yardım isteme, yürekte/vicdanda yara açan, kendiliği düşündüren ve inciten bir ses unsuru olarak sunulur. “İsyan” şiirinde ise savaşın nihayetinde beliren karamsarlık, çaresizlik, kaygı ve hüznün hissedilmesinin yanı sıra gözyaşı, kan, yıkım ve işgalin kuşattığı bir çevre anlatılır. “Kimler için kaç sahil matemlerle hıçkırıyor?/Şu yosunlu harâbe taşlarında ağlayan kim?”⁷⁵⁶ ya da “Şu rüzgârlar kimlerin dertlerini haykırıyor?/(...)/Neler diyor, şu yolcu turnaların acı sesi?...”⁷⁵⁷ gibi dizelerden anlaşılacağı üzere öznenin vicdanını harekete geçiren ve yüreğini yurdunun içler acısı vaziyetine karşı kabartan ses fenomenleridir. Hatta o, bu elim manzara karşısında, kulağına gelen feryatların etkisiyle “ağlamaya” ve “yüreğini dağlamaya” kalkar. Bu içlenme vicdanın devreye girdiğini gösterir. Şair özneye göre vicdan, herkesin sustuğu, zulme karşı sindiği veya ötekine kayıtsız kaldığı anda dahi görevini yerine getirir ve buyruğuna uymayan, kaideleri doğrultusunda harekete geçemeyen ve merhamet duygusu geliştiremeyen kimseleri vicdansız kılar.

“Ne oldunuz ey sizler, ey kara gün şairleri;
Ey günahkâr ve mücrim asırların vâizleri,
Hakikatin kılıçlar gibi keskin ağızları

Ey vatanın yas yiyen mersiyeçi bâkirleri;
Ey namusun, şerefın, faziletin çocukları;
Ey gençliğin hataya, fuhşa kalkan yumrukları?..

Sükût!.. Niçin şimdi de böyle mezar ıssızlığı
Benim büyük milletim artık bugün bir ölü mü,
Onun aşkı, imânı nişyanlara gömülü mü?

(...)

Lâkin vicdan?.. Bunu kim sağır ve kör edebilir?..
İhtimal ki ben bütün ateşleri söndürürüm;
Hep haykıran sesleri dilsizlere döndürürüm.”⁷⁵⁸

Bu “mel’un temâşâyı” sindiremeyen şair özne, vicdansızlığın bir göstereni olan sessizliğe tepkisini, haykırarak “isyan” edemeyenlere de sitemini diler getirir. Onun için vicdan “Rab gözü”dür ve söylediklerine aldırış etmeden durulamaz. Göğsünde vatanın yaşadığı “kıyâmet âlemini”n acısını taşıyan kişi, çağın adaletsizliği, hırsla batmış ve esaretler

⁷⁵⁵ a. g. e. , s. 61.

⁷⁵⁶ a. g. e. , s. 285.

⁷⁵⁷ a. g. e. , s. 285.

⁷⁵⁸ a. g. e. , s. 286.

yaratan anlayışı karşısında hayal kırıklığı yaşar. Bu da ondaki “isyan”ı “ahlâkı, vicdânı, aşkı” yok sayacak ve hıncına yol verecek kadar şiddetlendirir.

İlahi bir çağrı olan ezan, Mehmet Âkif’in “Ezanlar” manzumesinde vicdanları dehşete düşüren, sarsan bir ses olarak sunulur: “Zaman geçmez ki yüz binlerce kalbin vecd-i sekrânı,/Zeminden yükselip, göklerde vahdetzâr-ı Yezdân’ı/Ararken, dehşet-akîn etmesin bir sayha vicdânı.”⁷⁵⁹ Alıntılanan dizelerde görüldüğü üzere işitsel bir unsur, alemleri inleten hâliyle vicdanlara da tesir eder.

3. 1. 14. İç Kabartan İmge: Gözyaşı

Ağlayabilen ya da ağlayana tesadüf eden kişilerde vicdanlılık veya merhamet nüks eder. Gözyaşı, hassas yürekliliğin bir tezahürü varsayılabılır. Ötekinin acısından etkilenme veya kendi çilesi üzerine kederlenme durumlarında dökülen gözyaşı yansıtıcıdır, dolayımıldığı şey ise çoğunlukla acıma veya vicdanlanmaya çağrıdır. Recaizade’nin bir nazmında geçen “Eşk-i çeşmim bir küçük musluk gibi durmaz akar.”⁷⁶⁰ dizesi, “terahhum” etmekten kaçınan sevgilisinin ilgisine mazhar olmak dileğindeki âşığın ağzındandır. Karşılaştığı vefasızlığa, ilgisizliğe ve acımasızlığa karşı hüznlenen özne, sevgilinin vicdanını üzerine çekmek ister. Vicdan burada gözyaşı aracılığıyla celbedilmeye çalışılır. Şairin “levha-i ulyâ” tamlamasıyla yücelterek tasvir ettiği manzarayı barındıran şiirinde ise gözyaşı, merhamette bulunanın ilgi ve sevgisine eşlik ederek sunduğu/sunacağı bir göstergedir:

“Alıp âgûşa genç bir mâder
Emzirirken yetimini meselâ
Eyledikçe melek tebessümler
Akıtır mâderi sirişk-i safâ.
Rikkat-efzâ-yı sâkinân-ı semâ”⁷⁶¹

Bir çocuğun babadan yoksunluğu, annesinin dahi gözünde onu mahzunlaştırır. Yetimi emzirmek için kucağında tutan anne, gönül huzuruyla yaşayan gözlerinden evladına sevgisini ve şefkatini iletir. Gözyaşı burada merhametin nesneleşmiş hâli olarak akar. Annenin çocuğuna olan bağlılığı, vicdanını kabartır. “Nijad’a ağlayayım ben.. Nijad’a ağlayayım!”⁷⁶² dizesinin yer aldığı “Ağlamak İsterim” şiirindeki özne, acı kaybına beslediği merhameti gözyaşlarıyla ya da gözyaşı dökme eyleminde bulunarak yansıtır.

⁷⁵⁹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 165.

⁷⁶⁰ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 269.

⁷⁶¹ a. g. e. , s. 310.

⁷⁶² a. g. e. , s. 424.

Burada âdeta “Nijad ve gözyaşları birbirine”⁷⁶³ karışır. Ölüm, mezardakine karşı veya mezardaki adına üzülmeyi doğurur. Özne ise ölen kişinin canlılığın nimetlerinden yoksun kalışına acır. Merhametin temel düsturu olan empati, gözyaşı dökenin kendini ölen kişinin yerine koyarak o durumu, mezar atmosferini hissetmesini sağlar. Böylece, üzüntü, ağlama ve acıma şiddetlenebilir.

Gözyaşı, akmasına sebep olan üzüntü hâli ve altında yatan elem/acı olgusunun tesiriyle, tanık olan vicdanlı kişiye de sirayet edebilir. Muallim Naci’nin “Öyle mahzûnâne tasvîr et ki cûş-ı giryemi/Arzû-yu giryeden vâreste vicdan kalmasın”⁷⁶⁴ beyti gözyaşının aktarımı veya bulaşıcılığına parmak basar. Çünkü vicdan ile acı ve doğal olarak yansıtıcısı gözyaşı, bir çekim alanı oluşturur. Ötekini anlama, ona katılmayı ve hatta acısını paylaşmak uğruna onunla ağlamayı da beraberinde getirir. Şairin/öznenin öne çıkardığı bu düşünce, vicdanın mağdur ötekine gönül açmayı, meylederek alaka göstermeyi öncelediği olgusunu barındırır.

Dilencilik toplumsal bir düşkünlük olarak algılanır. Çaresiz kalan, muhacir, savaş kaçkını, sürgün vb. durumları deneyimleyen kişiler, sadaka isteyerek geçim sağlama yolunu tutabilir. İstanbul’un, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak kayıpları sonucunda insanlarla dolması, Türk şairini de alakadar etmiştir. Tevfik Fikret’in sosyal farkındalığı öne çıkardığı ve santimental duygulanmanın⁷⁶⁵ etkisiyle yazdığı söylenebilecek “Bir Hâtıracık” şiiri, bu bakımdan değerlendirilmelidir. Onu görenlerin “Nasıl dilendiriyor vâliden, zavallı, seni?”⁷⁶⁶ diyerek tepki gösterdiği ve acıyarak nitelediği, aile sıcaklığından yoksun, âdeta sömürülen dilenci, şiirde henüz çocuk yaştadır. Özne, “giryenîsâr” şekilde, gözü nemlenerek bir miktar parayı dilenci çocuğa uzatır, o da utana sıkıla uzanan ele karşılık vererek duada bulunur:

“Büküldü kaldı garîbâne; bir menekşe gibi.
Nedir bilir miyim artık bu rikkatin sebebi:
Elim cebimde, gözüm bî-irâde giryenîsâr,
Çıkardığım parayı eyledim hemen îsâr,
Yed-i sefâleti lertzân idi, kızardı yüzü:
- Bağışlasın sizi Rabb'im . . .

⁷⁶³ İsmail Parlatır, *Recaî-zade Mahmut Ekrem* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), s. 39.

⁷⁶⁴ *Muallim Naci'nin Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 190.

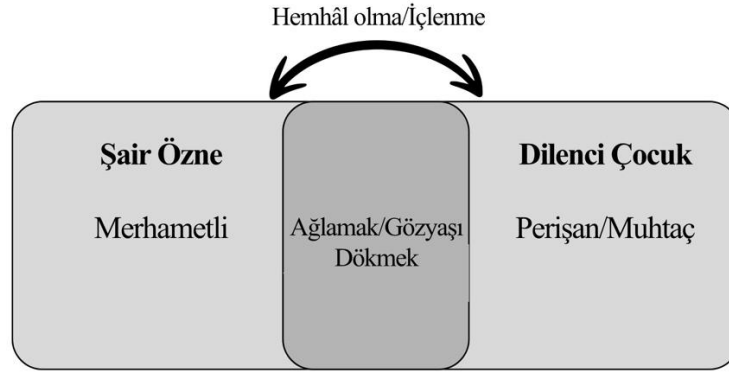
⁷⁶⁵ Turgay Anar ve Fatih Özbay, “Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Osmanlı’dan Günümüze Türk Şiirinde Dilenme ve Dilencilige Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, c. 1, S 2 (İstanbul 2013), s. 1-27.

⁷⁶⁶ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 1012.

Bu sâilâne sözü

Muvaffak olmadı ikmâle; mâi gözlerine
Hücûm eden yaşı seyretmek istiyordu”

Renkli gözlerinin yaşlandığı görülen dilenci çocuk, gözyaşıyla, perişan hâliyle ve muhtaçlığıyla rikkati üzerine çeker. Vicdanlanma düzeneğinin her iki tarafı da yani dilenci çocuk ve özne, duygulanır ve göz yaşı döker. Ağlamanın da güçlendirdiği bu merhamet etkileşimi Şekil 10’da görselleştirilmiştir:



Şekil 10. Merhamet Etkileşimi

Bu, bir bağdır ve kendiliği ötekine yaklaştırır, içlendirir ve gözyaşı üzerinden hemhâl olma somutlanır. Şairin “Çocuklar” şiirinde de ağlamak eylemi, tanık özneyi sempati geliştirmeye ve empati kurmaya iter: “Küçücük desti ile gül yüzünü/Kapamış ağlıyor, ammâ acabâ/Çok devâm eyleyecek mi şu bükâ?”⁷⁶⁷ Gözyaşı, ardında sakladığı derdi ima eden tarafıyla yakınlaşmayı, ötekiyle dayanışmayı kolaylaştırır. Özneye göre “mahzun” çocuğu annesi kolayca “memnun” edebilir. Yüzü okşanarak, öpülerek muamele gören yani merhametten kaynaklı sevgiyi hisseden çocuk, bir anda güler.

Gözyaşı, şefkatin göstereni olarak kendilikleri eşleyebilir. Cenab Şahabettin’in “Pür-Hüzün ü Heves” şiirinde yer alan “Mazrûf-ı tebessüm gibidir âzâr,/Her cevrine güyâ karışır girye-i şefkat:”⁷⁶⁸ dizeleri, âşık öznenin ağzından sevgilisine yönelmiş sözler olarak merhamet umudunu “ağlamak” eylemi üzerinden somutlar. İncinen ve cefa çeken, bu durum karşısında sevgisini sunduğu kişiden şefkat bekler. Çünkü onun acısı duyarlı

⁷⁶⁷ a. g. e. , s. 913.

⁷⁶⁸ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 197.

yürekleri sızlatacak, vicdanları kanatacak veya muhatabını gözyaşlarına boğacak şiddettedir. Gözden düşecek yaşlar, arzulanan vicdanlılığın tezahürü olabilir.

“Gamlı hâleti” olan bir gece, vicdanı dürtülerin pençesinde kıvrandırabilir. Ali Ekrem’in “Şeb-i Siyâh” şiirinde sessizliğin şair öznenin ruhunu “târûmâr” ettiği böyle bir zaman ele alınır. Nihayetinde kasvet, “ağlamak”ı tercih hâline getirmiştir:

“Seninle ağlaşalım ey şeb-i hazîn ü perîşân:
Şu hüznümüz bulur ancak bekâ-i cân ile pâ-yân...
Benim sirişkimi mahveylediye âteş-i vicdân,
Bulutlarında senin yok mudur lâî-i bârân?
Berâber ağlayamazsak sen ağla ey şeb-i hicrân
Cihânda var ise bir ağlamak saadeti vardır.”⁷⁶⁹

Çünkü sorgulama itkisi, vicdani eziyeti artırır ve gece üzüntü veren atmosferiyle kuşattığı özneyi bozulan/boşa giden bir gözyaşını dökmeye sürükler. Ayrılıkların doldurduğu gece, yürek burkmaya uygundur. Hatta şair özne için ağlamak yegâne mutluluktur/huzurdur. Çünkü gamlandırıcı ve pişman eden hatalardan arınmayı, ruhsal acıdan arı olmayı sağlayabilir. Şairin “Serçe” şiirinde olduğu gibi korku veya gerilimli bekleyiş de vicdanı titretir ve kişiye gözyaşı döktürebilir. Şiirde penceresine konan kuşa birdenbire görünen özne, “zavallı hayvan”ı ürkütür. Bunun sonucunda serçenin “Gözü söndü, kanadı düştü hemân,”⁷⁷⁰ ve uçmaya vakti/fırsatı olmadı. Fakat yaşamını yitirdi sanılsa da çırpınan, “acı bir cik” sesi çıkaran kuş kanatlanır. Özne ise hayvanın ölümüne sebep olduğunu düşündüren endişe ve uçuştüğünü gördüğünde gelen sevinç arasında değişen duygu durumu neticesinde gözyaşı döker. Bu, vicdani/psikolojik dalgalanmadan, içlenmenin ve merhametin duygusal yoğunluğundan kaynaklanır.

“Müteâlî”/yücelmiş bir vicdan, özellikle de kadınlık nispetinde, duyguların ötesini alımlayabilir. Fâik Âli Ozansoy’un “Sappho”su da seçkin terbiyesi ve ahlakındaki temizlikle ağlayabilen bir şiir kişisidir. Şair özne “Senin gözündeki her şebnem-i melâl ü keder/O cehl ü gaflete bir girye-i terahhümdü.”⁷⁷¹ diyerek, hüznün ve iç darlığından kaynaklanan, şebneme/çiy tanesine benzetilen gözyaşının merhameti çeken tarafına işaret eder. Fakat “Sappho”nun muhatabı ağlamasına aldırış etmeyecek kadar gaddardır. Antik Yunan şairi Sappho ve onun asil kadınlığından ilhamla yazılan şiirde, ötekinin haset edenlerle uğraşması, ağlaması ve kedere boğulması kendiliği insafa getirebileceği

⁷⁶⁹ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 89.

⁷⁷⁰ a. g. e. , s. 237.

⁷⁷¹ Fâik Âli Ozansoy, *Temâsil*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2021), s. 59.

detaylandırılır. Şairin “Yeşil Gözler” şiirinde de özne için öldüğü takdirde mezarı başında gözyaşı dökcek/dökmesi umulan sevgilinin “pür-rikkat ü şefkat” oluşu ele alınır:

“Bir sâniye ağlarsa, o, gazyaşları yalnız
Bir berk-i ilâhî olarak kabrin o müdhiş
Deycûrunu yırtar; ve mezârımda hazânsız
Bir subh-ı bahârâna verir rûh-ı güşâyîş”⁷⁷²

Eğer sevgilinin şefkat yüzü geçici bir belirmeyle sınırlı kalırsa, özne mezarında tamamen karanlığa karışır, unutulur. Bir an dahi olsa şair öznenin soğuyan naaşı rahmet bakışlarıyla kuşatılırsa, ona acıma beslenirse ve bu doğrultuda ağlanırsa karanlık yırtılır, sevgi ve merhamet hazan içindeki mezara bahar neşesi ve ferahlık verir. Burada da gözyaşı, öldüğü varsayılan şair özneye üzülmekten, şefkat duymaktan dolayı akar.

Sefalet veya muhtaçlık, merhamet bekleyen kişide hüzne yol açar ve onu ağlamaya iter. İç yakan derdiyle bir çocuğun/çocuk işçinin anlatıldığı Mehmet Âkif’in “Küfe” başlıklı manzum hikâyesinde de bu nedenle dökülen gözyaşları şair öznedeki acıma duygusu doğurur:

“Şu var ki, yavrucağın hâli eskisinden elîm:
Cılız bacaklarının dizden altı çırpıplak...
Bir ince mintanın altında titriyor, donacak!
Ayakta kundura yok, başta var mı fes? Ne gezer!
Düğümlü alnının üstünde sâde bir çember.
Nefes değil o soluklar, kesik kesik feryâd;
Nazar değil o bakışlar, dümû-ı istimdâd.”⁷⁷³

Yazgı gereği ortaya çıkan zorunluluklar/gereksinimler, çocuğu çalışmaya, hamallık yapmaya ve ailesinin iâşe teminini üstlenmeye mecbur eder. Giyimi soğuğa uygun olmayan, zayıf bedeniyle yük altına giren ve çığlık atarcasına soluk alan çocuk, yardım dileyen gözyaşları dökmektedir. Bu da vicdanları onun adına duygu geliştirmeye, diğerkâmlığa ve merhamete gelmeye götürür. Gözyaşı, merhameti doğuran öz, vicdanlar arasındaki bağ ve kendilikleri ortak kadere veya beraberliğe çağıran bir davet gibidir. “Bayram” şiirinde de “gelen geçen”in “bu niçin ağlıyor?” diye sorduğu çocuk, yetim ve parasız olduğundan mahzundur.⁷⁷⁴ Fakat gözyaşlarına tanık olan kişiler ondan ilgi ve yardımını esirgemez. Çünkü vicdanlar, merhamet göstermeye meylettirir. Şairin “Uyan!” manzumesinde yer alan

“Baksana kim boynu bükük ağlayan?

⁷⁷² a. g. e. , s. 77.

⁷⁷³ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 68.

⁷⁷⁴ a. g. e. , s. 99.

Hakk-ı hayâtın senin ey müslüman!
Kurtar o bîcâreyi Allah için,
Artık ölüm uykularından uyan!”⁷⁷⁵

dörtlükte ise gözyaşı dökenele karşı vicdanların harekete geçmesi ve acıyı dindirmek adına çaba gösterilmesi gerektiği işlenir. Ağlamak, vicdan üzerinde yaratabileceği esaslı etkiyle, farkındalığını yitirmiş, basiretsiz kendilikleri uyandırabilir. Bu anlamda şair özne de merhamete davet ederek, dökülen mazlum gözyaşlarına tanıklık üzerinden vicdani dürtüyü güçlendirmek ister. *Âsım*’da ise “kendi ağlar, kızı ağlar” bir “bîcâre”, evladının rızından da geçerek başka kadın uğruna para harcayan kocasının onu mağdur edişini dile getirir.⁷⁷⁶ Bu manzumede de gözyaşı, acıklı duruma şahit olanların “ciğerini sızlatır”, merhamet duygusuna eşlik eder.

“Dün bir kadın ağladı, bir gönül parçalandı”⁷⁷⁷ dizesinden hareketle, ötekinin gözyaşlarının yürekleri kasavet ve acıya boğacak kadar etkili olduğu söylenebilir. Bu dizenin alıntılandığı Faruk Nafiz’in “Dün Bir Kadın Ağladı...” şiiri, seyreden vicdanında teessürler yaratan ağlamak eylemini, kadın erkek ilişkilerinde ortaya çıkan mağduriyetler üzerinden irdeler. Kadının şair özneye derdini dökmesi, pişmanlıklarına ah vah etmesi, itiraf pratiğini doğuran bir vicdan muhasebesinin varlığını da gösterir. Ayrıca şiirde “Aldatılmış, atılmış” kadınların kendiliği merhamete getiren yaşanmışlıkları, sebep olanlara karşı bir hınç da doğurur.

“Müterake Yılları”nın mahsulü olan Enis Behiç’in “Kâbus”u işgâl altındaki vatanın şair özনে yarattığı kaygı ve kederi içerir. “Tutuşan” memleketleri, kaçan insanları, “yabancı” ve “alçak” düşman askerini, çiğnenen “şeref”i, yıkılan “ocak”ları, her yeri saran “yangın ve “yağma”yı gören gözler, ağlamaktan geri duramaz:

“Kalbim parçalandı bu hâle karşı.
Yanarak döküldü gözümün yaşı.
Tutuşan memleket: benim yurdumdu.
Münhezim dağılan: benim ordumdu.
O yırtılan bayrak: benim bayrağım.
Yıkılan ocaklar: benim ocağım.”⁷⁷⁸

Şiirin sonunda bir kâbusun içinde olduğunu anlasa da çektiği azaba dayanamayan şair özne, vicdanının çirkin sahneler karşısında duyduğu üzüntüyle göz yaşı döker.

⁷⁷⁵ a. g. e. , s. 410.

⁷⁷⁶ a. g. e. , s. 494-495.

⁷⁷⁷ Faruk Nafiz Çamlıbel, *Han Duvarları* (İstanbul: YKY, 2022), s. 106.

⁷⁷⁸ Enis Behiç, *Miras* (İstanbul: İkbâl Kitaphânesi, 1927), s. 98.

3. 1. 15. Bir Vicdanlanma Mekânı: Mezar/Mezarlık

Ölüm, canlılığın yitimi olmakla birlikte insana acizliğini duyumsatan ve hesap verme kaygısı yaratan bir olgudur. Doğal olarak ölüm korkusu ya da ölüme tanıklık, vicdanı sürekli tetikte tutar. Vicdan, yapıp etmeleri denetleyerek veya anımsamalar üzerinden amelleri gözden geçirterek ölüme hazır olma rahatlığı doğurur. Ölümün varlığını sezdirdiği yer olan mezar ise ziyareti/görünmesi hâlinde vicdanı ölüye, ölüne yakınına veya ölümden etkilenene yönlendirir. Yaşam namına bir belirti taşımayana acıma duyan özne, vicdani buyruk gereği nefes alabilmekten yoksun kalmaya içlenir. Recaizade M. Ekrem'in "Kitâbe-i Seng-i Mezar"⁷⁷⁹ında da böyle eğilimlere sahip bir özne bulunur. Yirmi üç yaşını göremeden hayata gözlerini yuman "zavallı çocuk"a acıyan, yazıklanan şair özne, onun büyüymeden, beden gücünde yeter seviyeye erişmeden ölmesinden dem vurur. Ayrıca şiirde, mezarda yatan kişinin ölümüne sebep olan hastalığa, geride kalanlara, ölüne güzel hasletlerine, irfanına ve asaletine de değinilir.

Oğlu Nijad'ın ölümüyle karamsarlığa düşen Recaizade M. Ekrem, şiirlerinde oğlu üzerinden tahayyül ederek yarattığı bir tipolojiyi⁷⁸⁰ okur karşısına çıkarır. "Dün.. Bugün" şiirinde özne acılı bir babadır ve oğlunu yitirmek onu derin bir ılgılık şeklinde yükselen sorgulamaya götürür. İlk dizelerde ölen kişinin, özne açısından taşıdığı önemle kavranacak bir betimlemesi yer alır:

"Bir kuş gibi muhtarib, pür-efşân,
Bir kuş gibi nâ-şenîde elhân
Birdenbire nağme-rîz-i hicrân,
Uçtunsa da, ey nedîm-i vicdân!"⁷⁸¹

Acılarıyla anılan kişi, şiirde "nedîm-i vicdân" oluşuyla tanımlanır. Onun vicdanına hoş gelen, dostluğunu sunan ve samimiyetiyle vicdanını eğleyen kişi, ayrılık nağmesini ardında bırakarak, kuş gibi uçarak dünyadan kopar. Şair/özne, vicdan ferahlığını kaybeder. Doğal olarak ölüye karşı acıma ve üzülmeye duygularını taşıyan özne için vicdani rahatsızlık/huzursuzluk kaçınılmaz olur. "Nijad'a" kasidesi de benzer itkiler etrafında şekillenmiş bir övgüdür. Baba merhametinin⁷⁸² tüm veçheleri şiirde kendini gösterir.

⁷⁷⁹ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 362.

⁷⁸⁰ Bilgin Güngör, "Bir Olağanüstü Çocuk Figürünün Etrafında: Recaizade Mahmut Ekrem'in Nijad Tipolojisi", *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 3, S. 1 (2018), s. 39-49.

⁷⁸¹ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 391.

⁷⁸² Babanın evladına gösterdiği merhameti örnekleyen bir diğer şiir de Tahsin Nahit'in "Kış"ıdır. Şiirde "Çocuğun hâlini şefkatle temâşâ" eden baba, aile saadetinin kaynağıdır. Burada merhamet iletkenliği de

Özne “Herkes acır benim gibi ağlardı fevtine”⁷⁸³ diyerek yitirilenin değerine atıfta bulunur. Şair/özne acınacak hâldedir, merhamet kesbeden hüznün ve ölümün yarattığı teessür onu sarmalar. “Ağlarken”de ise farklı olarak Nijad’ın defnedilmesi yer almakla birlikte öz merhamet eğilimi görülür: “Tenşûya indirildi yataktan o körpe ten./Lakin nasıl bu hâle dayandım zavallı ben?”⁷⁸⁴ Şiir öznesi ölümün getirdiği ağır eleme dayanması karşısında kendine “zavallı” nitelemesinde bulunarak acır. Bu sözcük, çaresizliği imler ve merhametin yansımasıdır.

Menemenlizade Mehmet Tahir’in manzum hikâyesi *Yâd-ı Mâzi*, öznenin çelişkili düşünceler içerisinde gezindiği esnada bir mezara/mezarlığa ve çevreye yansıtacak kadar üzüntülü bir kadına denk gelişiyile farklı bir merhaleye geçer:

“Dururdu seng-i makber başında bir perives
Perilerden de yoktur letâfette ana eş
Siyeh giymiş ser-â-pâ bürünmüş leyle envâr
Şeb-i vuslatta gûyâ görünmüş mihr-i nevvâr
Dökerdi eşk-i firkat ser-i makberde her dem
Teşekkül eylemişti ne hoş bir levh-i mâtem”⁷⁸⁵

Ölüm, gözyaşı, ayrılık eleme ve bütün bunları kapsayan mezarlık atmosferi, şiir öznesinin gönlünün kadına karşı akmasına neden olur. Bu, merhamet düzeneğinin meyvus ve mahzun olana işlemesine örnektir. “Makber-gede” kadının deneyimi, hassaslaşan özne tarafından yas tablosu olarak alımlanır. Özne ise kadının acısını içinde yaşayacak derecede duyarlılaşır ve onu merhamet gözüyle izleyerek hâline vahlanır. Şairin “Mersiye Olacaktı” şiiri de bir mezarlık sahnesi içerir. Yakalandığı nezleyi atlatamayan Saime’nin ölümü ve ardından gömülüğü, “Bütün gönülleri titretti... Cümlemiz gam-gîn,/Durduk öyle sükûnetle, karşımızda memât.”⁷⁸⁶ dizelerindeki vicdanlanma/merhamete gelme edimini doğurur. İnsanın içine işleyen bir durumun yaşanması, çevredekileri gama, tasaya boğar. Mezara konan ölü, acıma duygusunu harekete geçiren bir tablo olarak ağlama eylemine de neden olur. Fakat şiirin devam eden bölümünde merhametin yönü ölüden/ölümden yaşayanlara/yaşama çevrilir. Öznenin ölü/ölüm adına kederlenmesine,

görüldür, anne, baba ve çocuklar, onlara davranıldığı gibi, birbirlerine şefkat ve sevgiyle yaklaşır. Şiirdeki aile ortamında saflık ve temizlik, merhametin yaygınlaşmasıyla kalıcı hâle gelmiştir. Bakınız: Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 78.

⁷⁸³ İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Hakan Sazyek, *Recai-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 410.

⁷⁸⁴ a. g. e. , s. 425.

⁷⁸⁵ Menemenlizâde Tâhir, *Yâd-ı Mâzî* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1887), s. 7.

⁷⁸⁶ Menemenlizâde Mehmed Tâhir, “Mersiye Olacaktı”, *Servet-i Fünûn*, nr. 413, (28 Kânunisânî 1314/9 Şubat 1899), s. 355.

canlılık karşısındaki aciz, garip konumuna dertlenmesine tabuttan “kahkahayla” bir yanıt verilir. Esas kuşatan, ele geçiren, etki altına alan, mezarlıktaki “Kadîd kollara benzettiğim o taşlarla”⁷⁸⁷ yaşamın yüzüne küçümseyici toprağını saçan ölümdür, “Zavallı hayât!”⁷⁸⁸ ve hayatın taşıyıcısı insanlar bunun karşısında çaresizdir. Özne sonunda ölüye değil yaşayanlara acır veya onlar için üzüldür hâle gelir. Sıkıntılı süreçleri aşacak güce sahip olmayanlara verilecek zavallı sıfatı, mezarlıktaki cenaze törenine katılanları veya onların temsil ettiği yaşamı nitelemektedir. Çünkü “Bu levh-i müdhişi gördüm, kırıldı bâl ü perim,”⁷⁸⁹ dizesinde kişinin kolunu kanadını kırarak derecede dehşetli bir etkiyle taaruz ettiği, tazyikte bulunduğu belirtilen ölüm gerçeği, vicdanı/merhameti yaşayanlara odaklar, bir yazıklanma ve esef bildirisi ortaya çıkarır.

Nabizade Nazım’ın “Bir Küçük Çocuğun Nakş-ı Seng-i Mezârı” başlıklı şiirinde ise farklı olarak mezardaki ölü, kendi bakış açısından, kimden veya nasıl merhamet gördüğünü, kimin ona vicdanıyla yaklaştığını dile getirir:

“Ol kadar yâda gelmiyor pederim
Mâderim oldu bâdî-i kederim.

Bana ondan şefik olan var mı?
Bana bir başka âdem ağlar mı?

Yanıyor nâr-ı intizârımda
Dolaşır dâmân-ı mezârımda.

Görürüm sanki çeşm-i dikkatini
Duyarım rûhunun o rikkatini.”⁷⁹⁰

Ona ilk ağlayan, üzülen ve onun adına en başta ızdırap çeken annesi, en şefkatli, sevgisi bol kişidir. Annesinin iç yangını sezen ölü/özne, mezarına doğru yönelen merhameti alımlar. Vicdan bir kez daha mezar başındaki bekleyiş esnasında devreye girer, ölünün dahi hissedeceği derecede bir içlenme meydana getirir.

Kabristan hüznünün şiirleştiği İsmail Safa’nın “Selâmî’nin Vâlidesi İçin Mersiyedir” başlıklı manzumesinde, ölüm gerçeğine tanık olmak, şair/özne bir yazıklanma ve durdurulamaz bir acıma temayülü yaratır:

“(…)

Bir tâze nihâl bir zılâle,
Bir gonca türâba mûnkaliib vâh!

⁷⁸⁷ a. g. e. , s. 355.

⁷⁸⁸ a. g. e. , s. 355.

⁷⁸⁹ a. g. e. , s. 355.

⁷⁹⁰ Nâbîzâde Nâzım, *Heves Ettim* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1302), s. 49.

Bir sır ki bilinmez, anlaşılmaz:
Hikmet mahdûd, ‘akl kûtâh!
İnsân bunu bilse de ezelden
Sabr eylemek âh gelmez elden!..”⁷⁹¹

Şiirde yaşamın gölgeye çekilmesi, insanın toprağa inkılap etmesi üzüntü yaratır ve ölüm akıl sınırları içerisinde kavranamaz bir bilinmezlik olarak verilir. Fakat “Vicdân! Beni vâkıf et bu sırra:/Ser-haddi nedir bu seng-sârın?”⁷⁹² sorusu, bu müphemiyet karşında vicdanın sığınma noktası veya başvuru merkezi olma hüviyetlerini öne çıkarır. Mezarlığı, mezar taşlarının lalettayin dağılımının oluşturduğu görüntüden mülhem, bir taşlığa benzeten özneye göre ölen kişi ölüm tarafından mazlum kılınır. Bu nedenle de mezarın üzerinde yoğunlaşan bir şefkat eğilimi vardır. Ölen bir annedir ve geriye bir öksüz kalmıştır. Kurgunun her iki tarafı da -anne ve çocuk- merhamete gelinesi hâllerleriyle betimlenir. Çünkü bu dert/ölüm, çaresiz bırakan bir zamanlamaya sahiptir.

Mehmed Celal’in “çevresinden vefât eden dostları için kaleme aldığı”⁷⁹³ ölüm temalı şiirlerden biri olan “Kitâbe-i Seng-i Mezâr”da ise henüz on beş yaşında ölen genç/“tarâvetli”⁷⁹⁴ kıza acıma ve beklenmedik ölümün etkisiyle ortaya çıkan üzüntü izlekleri yer alır. Özne için böyle bir zavallıya merhamet etmemek inanılması güç bir yaklaşımdır. “Kıydın felek o nâdirenin tatlı canına/Rahm etmemek revâ mı gelinlik zamanına”⁷⁹⁵ dizeleriyle kızın mezara girecek çağda olmadığı dile getirilir. Evladının cennette salındığı, eda ile yürüdüğü söylenerek baba da teskin edilmeye çalışılır. Bir mezar taşı/mezar manzumesi olan metinde, ölüye dönük vicdan geliştirme ve keder iç içedir. Şairin başka bir “Kitâbe-i Seng-i Mezâr” başlıklı şiirinde de eşini kaybeden bir adamın sızlanması “Hayfâ! Tesadüf etmedim son nigâhına/Eyvâh ağlayın bana, eyvâh ağlayın”⁷⁹⁶ dizeleriyle gözler önüne serilir. Bu vahlanma, eşinin son anına yetişemeyen, son bakışına karşılık veremeyen birinin vicdan azabını da içerir. Ölüm veya mezar olgusu, bu içlenmeyi meydana getirir, vicdanı muhasebe yapmaya iter. Bir aile faciasına benzer şekilde kızının da aynı anda ölmesi, öznenin acısını katlamaktadır ve onu “terahhum”⁷⁹⁷

⁷⁹¹ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 252.

⁷⁹² a. g. e. , s. 253.

⁷⁹³ M. Fâtih Andı, *Ara Nesil Şâiri Mehmed Celâl Hayatı Görüşleri Şiirleri* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1995), s. 107.

⁷⁹⁴ Mehmed Celâl, *Sürûd* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1312/1895), s. 13.

⁷⁹⁵ a. g. e. , s. 14.

⁷⁹⁶ a. g. e. , s. 46.

⁷⁹⁷ a. g. e. , s. 47.

dileyecek, “îmdâd”⁷⁹⁸ isteyecek hâle getirir. Vicdanda deneyimlenen şey acıdır. Bu, bir mekân olarak mezar ve ölünün ardından sergilenen yakınma üzerinden azaba dönüşür. Yine “Bir Çocuğun Kitâbe-i Seng-i Mezârı”ndaki

“Nâfiz! Uyan! Zavallı baban bekliyor seni
Gelmiş de ağlıyor çiçek açmış mezarına!
Bir bergüzârdır bana giryân-ı hayâlin âh!
Baktıkça ağlarım o hazîn bergüzârına!
Hurşîd battı, hüzn içine doldu kâ’inât
Nûr indi işte makber-i pertev-nisârına!”⁷⁹⁹

dizeler, oğlunu kaybeden bir babanın mezar başındaki seslenişi olarak okunabilir. Artık sadece ölü değil geride bıraktığı yakını da merhamet edilesi bir “zavallı” hâline gelmiştir. Baba, acısını oğlunun ölümüne duyduğu üzüntüye bağlar ve vicdanları kanatan bu sahnede yerini bu duygu durumunu üstlenerek alır. Mezar/mezarlık ise ölen kişinin babası nazarında taşıdığı manevi ışığı yansıtır. Mekân, ölü veya yaşayan için vicdana gelme ve ölü veya yaşayana merhametle yaklaşma durumlarının ortaya çıkmasına uygun zemini sağlar.

Aileden birinin ölümü üzerine yazılan şiirler ya da şiirlerde anne, baba, eş, evlat veya kardeş kaybının işlenmesi oldukça yaygındır. Tevfik Fikret’in “Girye-i Mâtem”i böyle bir metin olmakla birlikte annesini kaybeden öznenin feryat figan bir vaziyette yardım ve himmet dilemesiyle farklılık gösterir. “Geliniz... Rahmediniz, dâd ediniz./Gittim elden bana îmdâd ediniz!”⁸⁰⁰ dizeleri bir merhamet vaveylasının yansımasıdır. Matemde olan özne, annesinin/tabutun “garîbâne edâ”⁸⁰¹ ile defnedilmeye götürüldüğü anı görmesiyle bir içlenme ve isyan hâli yaşar. O, ayıplanma ihtimaline rağmen teskin olmaz. Şair/özne her ne kadar annesi elden giden bir evlat konumunda acınası, vicdanları kanatan bir hâlde merhamete layık olsa da onun vicdanı ölümü kaldıramaz. Tevfik Fikret’in “Hayâl-i Zâir”inde yer alan

“Gören zavallıyı kabrin başında, zanneyler
Ki na’ş-ı yâridir, etmiş soluk kefenle zuhûr;
Bulur yerinde o bedbaht-ı aşkı necm-i seher
Bükâ-yı hicr ile sâât-ı !ey! eder de mürûr.
Nedir bu sahne-i mâtem, nedir nedir, Yarab?
Donuk ziyâlı nücûmuyla âsumân her şeb

⁷⁹⁸ a. g. e. , s. 47.

⁷⁹⁹ Mehmed Celâl, “Bir Çocuğun Kitâbe-i Seng-i Mezârı”, *Mürüvvat*, nr. 13, (24 Recep 1304/18 Nisan 1887), s. 4.

⁸⁰⁰ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 905.

⁸⁰¹ a. g. e. , s. 906.

Döker bu levha-i hicrân-meâle girye-i nur”⁸⁰²

dizelerde ise hicran anlatan bir tablo içerisinde bulunan aşk talihsizinin sevdiği kadının ölümü üzerine büründüğü acınası, hüznü ve yas dolu hâl görülür. “Kabrın başında”ki kişi, şair özne nazarında bir dramdan arta kalan vaziyette ve kederlidir. Kaybının acısını hisseden kişi, “mezâr-ı yâr”ı mesken edinmiştir. Bu da onu “zavallı” konumuna getirir, çevresi tarafından onun adına üzülmeler, içlenmeler ve dertlenmeler ortaya çıkar. Özne de bu kişiye karşı vicdanını yöneltir, ona acır ve içinde bulunduğu atmosferden ötürü hüznlenir.

Mezar yaşamın son bulmasını, kişinin canlılığa dair nimetlerden mahrum olmasını akla getirdiğinden ölü namına bir hüzn yaratır. Ali Ekrem’in “Kitâbe-i Seng-i Mezâr”ında vahlanmanın nedeni, ölen kişinin bütün meziyetleriyle yitirilmiş olmasıdır. “Yazık yazık yegâneye, latîf bir ziyâ idi,/Tarâvet-i bahâr idi, sahrâdaki safâ idi.”⁸⁰³ sözleriyle teessüfünü belli eden özne, nezaketiyle, gençliğiyle/tazeliğiyle, gönül şenliğiyle nam kazanmış, neşeli ve saf kişinin ölümüne acır. Bu güzellikler ve erdemler, vicdanın duyarlılığını artırır, merhameti şiddetlendirir. Şairin başka bir “Kitâbe-i Seng-i Mezâr”ında ise mezardaki kişinin “sükût-ı vicdânına mûnis bir yâr” bulamayışı, hayattayken onu huzura kavuşturacak cana yakın dosttan/eşten mahrum oluşu öznenin vicdanlanmasına neden olur. İcini ferahlatan, yolunu aydınlatan kimsenin yokluğu, ona üzüntüyle dolu bir ömür yaşatmıştır. Özne ise “Artık Allah’ına vicdânını eyler izhâr!”⁸⁰⁴ dizesiyle, vicdanını/benliğini açacağı, ona merhamet edecek tek varlığın Tanrı olduğunun altını çizer. Ali Ekrem şiirinde, mezar başı içlenmeleri ölen kişilerin “vicdânı pâk”⁸⁰⁵ olma erdemini taşımasıyla derinleşir.

Yaşamın son durağının mezar olduğu gerçeğiyle açılan Celal Sahir’in “Kitâbe”sinde, uğruna harap olmanın boşuna addedildiği canlılığın şiddetli bir darbe varsayılan ölümle bitmesi işlenir. Kalanlara ise yalnız “âh u vâh” düşer. Şair özne, “zavallı” olarak nitelediği sekiz yaşındaki çocuğunun kaybına üzüntü duyar ve ölümünü zulüm, günah olarak görerek ona acır. Mezarlığa gelenlerden ise “Şefkatle bak mezârına, zâir;

⁸⁰² a. g. e. , s. 634.

⁸⁰³ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 74.

⁸⁰⁴ a. g. e. , s. 82.

⁸⁰⁵ a. g. e. , s. 170.

zavallının/Senden niyâzı bir müterahhim-i nigâhtır.”⁸⁰⁶ sözleriyle derdine/acısına ortaklık, içinde debelendiği kedere anlayış ve ölüye merhametli bir bakış bekler.

Başında “bayrakçığı dikili” mezarın tenhaliğine üzülen “Kur’a Neferi”ndeki öznenin tavrı, Mehmed Emin şiirinde sıkça görülen şehide/shhit mezarına merhameti örnekler. Şehidin “garib”liği el açacak, adına dua edecek kişilerin uzakta oluşundan kaynaklanır. Bu yoksunluk, öznenin vicdanının mezarda yatana kabarmasına neden olur. Çünkü “Herkes kendi ölüsüne ağlamaya koşmada”⁸⁰⁷ ve ona göz yaşı dökcek kimse bulunmamaktadır.

3. 1. 16. Yakınma Atmosferi

Bir çağın duygu üretme, düşünce geliştirme ve amel işleme biçimi, onun hakkında bir izlenim edinmeyi kolaylaştırır. Belirli özellikler etrafında sınıflandırılan zaman aralıklarının da var ettiği düzenler veya anlayışlar olduğu bilinmektedir. Asırlar kendi insan figürünü, özgün taraflarıyla ortaya çıkarır. Ayrıca yaşanan ve etkisi altında kalınan ortam da çağın şartlarıyla tecessüm eder. Vicdan da eğriyi düzeltme telkiniyle hareket ederek eylemlere yön verir ve bu düsturla anların ötesinde devirleri, dönemleri ele alabilir. Modern Türk şairi, içinde bulunduğu, yaşayarak deneyimlediği çağı, vicdan düzleminde seyrederek alımlar ve değerlendirir. Bu durum ise çıkarımlarla dolu şiirlerin yazılmasına sebep olur. Örneğin, Abdülhak Hâmid Tarhan’ın “Ferâgat-kâr” şiiri, toplumsal kabullerin ezdiği Tezer üzerinden bir çağ okuması barındırır. Öznenin “Ey benim tâli’i yaman Tezer’im,/Bak ne bî-rahm imiş ricâl-i zaman!”⁸⁰⁸ demesi merhametsizlikle itham edilen “ricâl-i zaman”ı gözlemenin sonucudur. Canından vazgeçerek “milletin yoluna” kendini feda eden Tezer’in içinde bulunduğu hâl, özneyi sebepleri doğuran zamandan/devirden yakınmaya götürür. Aynı izlek Muallim Naci’nin “Terkîb-i Bend”inde de kendini gösterir. Şair öznesinin “Rahm eylemedi şimdiye dek kimseye gerdûn/Heyhât sana merhamet eyler mi sanırsın”⁸⁰⁹ demesi, dünyanın/feleğin acımasızlığı karşısında edinilmiş deneyimin uyarı hâlini almasındandır. Gaddarlıkla itham edilen dünya/felek, kişiye sunduğu imkânlarla salt tasaya neden olmaktadır ve getirdikleriyle hâkir görülen, perişan ve ezilmiş bireyler yaratmaktadır.

⁸⁰⁶ Celal Sahir, *Beyaz Gölgele* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 200.

⁸⁰⁷ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 104.

⁸⁰⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 42.

⁸⁰⁹ Muallim Naci’nin *Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 40.

“Zulmün gazûp ayakları altında”⁸¹⁰ki çağın idrakinde olan Tevfik Fikret de şiirlerinde vicdanını rahatsız eden, şefkatin yansıtıcısı olan “anne”yi ve “vatan”ı ağlatan durumlara eleştiri getirir. Örneğin, “Rübâbın Cevâbı” “vicdana, fikre, hakka taaddi”⁸¹¹ eden, saldıran zehir girdabı çağın, “iç sesi” yerine koyduğu rübabıyla söyleşen özne tarafından telin edildiği bir şiirdir:

“‘Bağrım!’ diyor vatan; ‘acıyın, bin yılan dişi
‘Bağrımda saplı; karhaların en muharrişi
‘Yorgun ciğerlerimde; medid öksürüklerim;
‘Hummâlarımınla ben yine sînemde beslerim,
‘Besler ve saklarım sizi sînemde bî-fütür;
‘Lakin biraz ne fes bana, bir parçacık huzûr!’
Bir parçacık huzûr u nefes, en büyük kerem...
Heyhât! işitmiyor gibisin, ey rübâb-ı gam,
Âfâkı inleyen bu mukaddes iniltiyi!”⁸¹²

Bağrılarda en tahriş edici, hat safhada rahatsızlık veren yaraların açılmasına neden olan insafsız çağın huzur vereceği yoktur. Şiirde ızdırap içerisinde bırakan çağın, herkesi susturduğu da vurgulanır. Bir tek rübabı yani vicdanı konuşan özne, ufukları inleyen seslere kayıtsız kalmaz, vatanın harap oluşuna, darbeler altında kalışına, öfke ve hırs ifritlerinin elindeki durumuna içlenir. Ona göre düşmanlık ve vahşetle geçen çağdan vatan da nasibini almış, hissesine düşen eziyetlerle perişan olmuştur. Tevfik Fikret’in “geleneğe ait bütün kıymet ve inançlar ile şuurlu olarak, ilgisini”⁸¹³ kopardığı bir düşünsel kavramayla kaleme alınan “Târîh-i Kadîm” şiiri ise eski çağlara vicdansızlık üzerinden bir yorum getirir:

“Bu ne vicdân-güdâz şenâ, ne ar;
Yere geç satvetinle, ey serdâr!
Her zafer bir harâbe, bir medfen;
Ey cihângir, utan şu makbereden!
Devril, ey köhne taht-ı istiklâl!
Zîr-i kahrında inliyor ensâl;
Parçalan; ey şikeste-fer iklîl!
Şu yığınlarla ihtiyâc-ı sefîl
Hep senin, işte, hep senin eserin!
Gözyaşından yapılma incilerin”⁸¹⁴

Kahramanlık ve serdarlık olarak nitelenen eylemleri, vicdanları yakan kötü işler olarak gördüğünü ifade eden şair özne, zafer olarak adlandırılan sonuçların harabeler ve

⁸¹⁰ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 713.

⁸¹¹ a. g. e. , s. 713.

⁸¹² a. g. e. , s. 713.

⁸¹³ Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 149.

⁸¹⁴ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 773.

mezarlar yaratan etkisine değinir. Köhne tahtlar altında kahrederek inleyen evlatlar varken, soyluluk ve iktidarı simgeleyen ışığı sönmüş tacın parçalanması beklenir. Çünkü hükümlerlik kıymetli taşlar/inciler elde ederken, bedelini sefil ihtiyaç sahipleri gözyaşıyla öder. Eski çağların bütün bu olumsuzlukları şair öznenin nezdinde vicdansızlıktır. O, odağına aldığı devri vicdan ölçeğiyle değerlendirir.

“Kemâl Beyefendi Hazretleri’ne Nazîredir” başlıklı manzumesinde geçen “Cehennem taşlarından dûn olan vicdan.../Ajend-i tûde-i tahkir-i istibdâd lâzımsa”⁸¹⁵ beytinde Cenap Şahabettin de tecrübe ettiği devri vicdan merceğinden inceler. Despotluğun aşağılayıcı çamur yığını altında kalmaya, cehennem yoluna döşenen taşlardan dahi düşük bir vicdanın sebep olacağını düşünen şair özne, vicdansızlığın ne derece yaygınlaştığına dikkat çeker. Demek ki vicdan, onu işleten etmenlerin ikna ediciliğinde rahatlıkla yanlış işleri de sindirebilir. Üstlendiği değer bilgisinin yettiği kadar doğruya yöneltebilen kavram, her zaman iyiden yana tavır aldırmaıyabilir. Bir erginleşme içerisinde kurgulanan vicdan, sürecin olumsuzluklarla geçen aralıklarında yanlış da içselleştirme becerisine sahiptir. Böylece şiirde bahsedildiği gibi baskı ve zorbalık, susturduğu vicdan eşliğinde, hakaretimiz bir pisliğe/çamura bulandırarak gerçekleşir. Çünkü cehenneme adım adım yaklaşırken günahlardan da aşağılık bir vicdan/vicdansızlık söz konusudur. Burada başkalarının acımasızlık dediği, kendilik için vicdani sorumluluk, hakikat, adalet veya insaf şeklinde tanımlanır. Fakat “Sığın vicdânına âlemde isti’kâd lâzımsa”⁸¹⁶ diyen Cenap, yükselmenin, yüksek bir mevkiye çıkmanın ve hatta esas tahta/makama oturmanın, vicdana başvurarak/vicdan himayesinde vuku bulacağını da belirtir. Bu, çağın vicdansızlığına panzehir olan vicdanlılığın/merhametin önerilmesidir. Kişiyi ululuk kesbeden vicdandır ve onun edindiği ahlaki nüvelerin yardımıyla doğruya ulaşılır.

Süleyman Paşa-zâde Sami Bey’in namıdiğer Süleyman Nesib’in “Harb İhsasatından” manzumesinde de menfaat namına her türlü kötü/fena emri caiz gösteren bir “fenn-i fesâd”tan bahsedilir:

“(…)
Sonra bir de vatan ü millet
İddiâsıyla şerâfet, izzet
İktisâb eyleyerek, bir vicdân
Emri şeklinde tarîk-i hakktan
Başlamış âleme telkînâta,

⁸¹⁵ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 69.

⁸¹⁶ a. g. e. , s. 70.

Nûr-ı vicdânı bile iskâta.
(...)”⁸¹⁷

Vatan ve millet yararını ileri sürerek, şeref ve saygı edinimleri çerçevesinde, Tanrı katından/yolundan yani dinî hüviyete sahip vicdani bir emir gibi kendi düşüncesini aşılamaaya çalışan bozguncular, vicdanın hakiki ışığını söndürmeyi, doğruyu buyuran sesini susturmayı amaçlar. Batılı vicdan şekline sokarak aldatan ve kalabalıkların izanı üzerinde tahakküm kuran kişiler, bulundukları zamanı da yaşanmaz kılar. Şair özenin yakındığı bu insafsızlığın veya çıkarcılığın ahlaki normlar vasıtasıyla vicdan hükmü gibi sunulmasıdır. Böyle kimselerin vicdanları adaletsizlik ve zulmün gerekleriyle doludur ve acımasızlık kendi nazarlarında merhametmiş gibi kabul görür.

Cenap’ın hâlden şikâyet ve maziye özlem olgularının yer aldığı bir diğer şiiri ise “Belde-i Mâzî”dir. Hiçbir güneşin bu bedbinliği dağıtamayacağından, siyah arzı aydınlatamayacağından dem vuran özne, “Hâlin yed-i gadrinde birer hasta esîriz,”⁸¹⁸ diyerek söze girer. “-Bütün vatandaşlarıma-“ ithafını taşıyan şiirdeki

“Kâşâne-i Hak, beyt-i adâlet, der-i insâf
Kuvvetle ezilmiş de birer külçe kül olmuş
Kül rengi dumanlarla somurtur bütün etrâf;
Sisten boğulan şehrin uzun yolları solmuş!”⁸¹⁹

dörtlükte, adalet, insaf ve hakkaniyetin güçle nasıl ehemmiyetsiz hâle geldiğinden bahsedilir. Aksine “eski hayât, eski sürûr, eski tarablar” ise bütün güzellikleriyle geride kalmıştır. Şair özne vicdani kıymetlerin yitirilişinden rahatsızdır ve bu nedenle sızlanarak geçmişini anar.

Kendiliğin vefasızlıkla sınanması, tek başına olmayı onun gözünde cazip kılar. “Usandım” şiirinde de Ali Ekrem, dünyayı bürüyen, vicdanları inciten, sevgi ve dostlukta sebat göstermeyen bu “ekser-ekâbir”den yakınmayı işler:

“Dünyâ o fenâ-ı hâne ki şeklinde bekâ yok;
Bir yer ki kibârında, sigârında hayâ yok;
Bir yer ki sürûrunda, serverinde safâ yok
Şemsinde, nücûmunda bile hâl-i vefâ yok;
Envârı içinde bize bir nûr-ı Hüdâ yok!
Billah şu düzah gibi dünyâdan usandım!”⁸²⁰

⁸¹⁷ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 37.

⁸¹⁸ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 250.

⁸¹⁹ a. g. e. , s. 251.

⁸²⁰ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 226-227.

Kötü, bet ve üzücü bir yer olan bu cihan şair özne için ebedi olmadığını şeklen belli eder. Çünkü küçük büyük fark etmeksizin insanlar utanmaktan yoksundur ve kimse ötekine gönül şenliği vermez. Sevgi ve arkadaşlıkta sebat göstermek, artık karşılaşılmayan bir durumdur. Bütün bu olumsuzluklar alemi cehenneme çeviren işlerdir. Dolayısıyla vicdan, söz sahibi değildir.

19. ve 20. yüzyılların yıkıcı ve etkisi küresel çaptaki savaşları, bilim ve teknikteki gelişmelerin tahripkâr işler için kullanıldığı bir ortamda meydana geldi. Vicdansızlık, akıl kisvesine bürünerek büyük kargaşalara neden oldu. Süleyman Nesib'in "Tevfik Fikret İçin" manzumesinde de şairin ölümünün akabinde dünyanın kan ve kin alemine dönüşmesinden bahsedilir:

"Ki vicdândan nişândır, hepsi ma'dûm...
Bugün yalnız yaşar bir şey ki mesmûm...
Zehirler, hem de affetmez bir âfet,
Bir âşûb-ı müsel sel ki kıyâmet!..
Kudurmuş belki üç yüz milyon insan,
Cihân tayyâre, bomba, top, tüfek, kan...
Zekâ, vicdân mı... Miskinsin, muhnis...
Hayâ, nâmûs... Alçaksın, mülevves...
Bugün insan mısın? İğrenç... Yık, yak,
Yarın bir kahraman nâmın muhakkak...
Sanırsın hepsi hortlak, hepsi cellâd,
Ufuk, tek bir ışık yok, zulmet-âbâd..."⁸²¹

Zehirleyen, affı olmayan badireler ve birbiri ardınca gelen karışıklıklardan oluşmuş vicdansız devir, insanların galeyana geldiği, öfkeyle hareket ettiği ve saldırganlaştığı bir aralıktır. Dünya âdetâ "tayyâre, bomba, top, tüfek, kan"la sarmalanmıştır. Akıl, vicdanın yerini alarak, yarar uğruna fena işlere girişilmesini öğütler. İnsan artık iğrenç ve pis emeller peşinde, yakıp yıkarak kahraman sıfatı elde edebilir. Özne, merhametin göz ardı edildiğini belirterek, ölen şair Tevfik Fikret'in manevi kişiliğine yakınır, gaddarlığın ve tamahkârlığın doğurduğu facialardan şikâyet eder. İşgal, sömürü, katliam ve nihayetinde küresel/büyük çapta savaşlar, vicdansızlığın yaygın görünümüleri olarak şiirlerde yer alır. Dolayısıyla da şair öznenin sızlanarak anlattığı zamanın ruhu, sakınılası, olumsuz ve menfur eylemleri ortaya koyanların ürünüdür. Fâik Âli'nin "Demek Ki" manzumesinde yer alan "Avrupa" imgesi de insanlığı "inkâr-ı asl" eden, "hukuk-ı milel"i hiçe sayan ve "siyâset-i âlem"e hile karıştıran bir konumdadır. Onun var ettiği çağda, vicdanın "kuru

⁸²¹ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 52.

bir nâmi” kalmıştır. Şiirde Avrupalı, erdem ve irfan sahiplerinin dünyasındaki büyük hayal ve yüksek emellerini mahveden, batıran bir “denî”/aşâğılık olarak betimlenir. “Demek ki Avrupa, yalnız şâki ve korsanmış.”⁸²² diyen özne için deneyimlediği an, acımasız ve tiksindiricidir. Bu yaklaşımın arkasında “İtalya’nın Trablusgarb’ı Yunanistan’ın Girid’i işgal için buralara ordularını” sevk etmesi yer alır ve “Bununla birlikte yine bu devletlerin Balkanlar’daki diğer milletleri kışkırtması sözü edilen devletlere tepkileri artırır.”⁸²³ Benzer olumsuzlama İbrahim Alaaddin’in “Rumeli’ye” şiirinde de vardır:

“Fıkr-i temeddün gerçi pek revnaklıdır.
Onda lâkin bir hakikat saklıdır:
Yumruğu sağlam olanlar haklıdır:
Harb ise bir hakka râh-ı ittisal
Şimdi görsünler nasılmış bak kıtâl.”⁸²⁴

İşıltılı, göz alıcı renklerle bezenmiş çağın “medeniyet”i, yalnız “yumruğu sağlam olanlar” a, güçlülere ihsanda bulunur. Şair özneye göre vicdanların fedakârlık göstererek yardımına koşmayı önerdiği zayıflar ise “çağdaş”/“medeni” devletlerin, yani zamanın egemen güçlerinin hükmü altında ezilmeye mahkumdur.

II. Meşrutiyet’in ilanının ardından risale olarak yayımlanan *Kardeş Sesi*, “sanat anlayışında sürekli değişmelere açık bir şair”⁸²⁵ olan Celal Sahir’in hürriyet/meşrutiyet teması etrafında devrin panoramasını çizdiği eseridir. “Otuz yıldır bütün Osmanlılık mecrûh u dil-hûndu” diyen şair özne, II. Abdülhamit devrinin baskı ve zorbalıkla geçen günlerine atfen milletin/”Osmanlılık”ın yaralı ve kanlar içerisinde kaldığını ileri sürer. Ayrıca şiirde insafsızlığın kol gezdiği zamanlardan sızlanan, ızdırap duyan kimselerin, “heykel-i menfûr-ı istibdâd”ı yani despotluğun nefret edilesi heykelini yıktığı belirtilir.

“Basîret bilmeyen bir aşk-ı millîyetle cûşîş-kâr,
Kim eylerse biraz a’sâr hubb-ı memleketi izhâr
Olurdu mutlaka düçar istintâk u istihkâr,
Nasîbiydi hapis, işkence, sürgün, kalebentlikler;
O bedbahta lisân-ı hâl ile ağlardı zincirler.
Evet, zincirler ağlardı, evet, ağlardı her vicdân;”⁸²⁶

⁸²² Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021), s. 15.

⁸²³ Cafer Şen, *Fecr-i Âtî Edebiyatı Tespit-Tahlil-Tenkit* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), s. 535.

⁸²⁴ İbrahim Alâettin, *Güft ü Gü* (Trabzon: İkbâl Matbaası, 1322/1328-1912), s. 16.

⁸²⁵ Mustafa Apaydın, “Celal Sahir’in Şiiri”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 1, S. 1 (Adana 1987), s. 64.

⁸²⁶ Celal Sahir, *Kardeş Sesi* (İstanbul: ?, 1908), s. 3.

Yukarıda alıntılanan dizelerde vicdanı boğan/ağlatan amellerle dolu devri yargılayan özne, vatan namına ve millet sevgisiyle gayret ederek eser vücuda getirenlerin sorguya çekildiğinin ve hor görüldüğünün altını çizer. Daha da ötesi “hapis, işkence, sürgün, kalebentlikler”e maruz bırakılanlara, bağlandıkları zincirler dahi acımasına, vicdan sahipleri merhamet etmesine rağmen gaddarlık sürmüştür. Şair vicdanı ise bu ortamda yakındığı haksızlıkları ayıplamaktadır. Mehmet Emin de benzer şikâyetleri “10 Temmuz” şiirindeki “Bağrımıza vurduğunuz demir gibi kalpsizdiniz;/Yüz binlerce anaları, oğulları ağlattınız;/Düne kadar evler yıkan, canlar yakan hep sizdiniz.”⁸²⁷ dizelerinde belirtir. Bunlar, devrin iddia edildiği gibi acımasızlıkla örülü kuşatıcılığı içerisinde insaf edebilen kendiliklerin haykırışı olarak okunabilir. Zira onun şiirinde vicdansızlık kadim zamanlardan aktarıla gelen bir insan hasletidir ve “Asrın yine felsefesi birbirlerini yemektir!...”⁸²⁸ denilerek tekrar edegeldiği vurgulanır. “Duâ”da ise “dul sesi, yetim sesi” duymaktan bezen, “harâbeler, mezarlar” üzerinde inleyen ve bütün kötülüklerin yaşandığı çağa “artık yeter” isyanında bulunan özne, “Yaşadığım bir asrın feryâdıdır makamlarım.”⁸²⁹ diyerek, umursamaz olmadığını, şahit olduğu acıları vicdanının buyruğuyla kaleme aldığını vurgular. Mehmet Âkif’in “İstibdâd”ında ise iddia edildiği üzere II. Abdülhamit devrinin hayal kırıklıkları, haksızlıkları ve bunların yarattığı karamsarlık sezilir. Ayrıca şiirde İslam kaidelerine dayanmadığı gerekçesiyle düzene⁸³⁰ getirilen şiddetli eleştiri de önemli bir yer tutar:

“Hamiyyet gamz eden bir pâk alın her kimde gördünse,
‘Bu bir cânî!’ dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.
Müvekkel eyleyip câsûsu her vicdâna, her hisse.
Düşürdün milletin en kahraman evlâdını ye’se...”⁸³¹

Suçsuz kimselerin uğradığı yargısız infazlar, sürgün veya hapis gibi cezalandırmalar ve vicdanları körelmişlerin hüküm sahibi oluşu öznde “en pâk vicdanlar”ın sığınağı olan “hürriyet”e özlemi doğurur. Bütün bunları ise anımsama şeklinde beliren bir olayı aktararak somutlayan şair özne, baskının toplumsal ve ahlaki boyutlarını da göstermiş olur. “Bir gün evvel” denilerek nitelenen II. Meşrutiyet’in ilanından hemen öncesinin kurgulandığı şiirin ilerleyen kısımlarında, duyulan çığlıklar insanların dikkatini bir eve

⁸²⁷ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 79.

⁸²⁸ a. g. e. , s. 99.

⁸²⁹ a. g. e. , s. 295.

⁸³⁰ Fazıl Gökçek, *Mehmet Âkif’in Şiir Dünyası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), s. 162.

⁸³¹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 147.

çeker. Veliâht Mehmet Reşat Efendi'nin kilercisi vasıtasıyla selam gönderdiği adam, karısının feryatları arasında ve idareye karşı bir girişimde bulunabilir şüphesine dayanılarak hafiyeler tarafından yaka paça vaziyette götürülmektedir. Bu zulme ve gözyaşlarını tutamayan kadının çaresizliğine tanık olanlar ise sessizlik içerisinde ve itiraz etmeden oradan uzaklaşır. Aynı tavrı sergileyen şair özne de evine döner ve haksızlığa karşı sustuğu için gece boyunca giriştiği vicdan muhasebesi onu bir türlü uyutmaz:

“(…)
Eve döndüm, bütün o fâcialar
Geldi karşımda durdu subha kadar.
Döndü didemde bin hayâl-i elîm!
Öttü beynimde bin figân-ı yetîm.
Ağlasın, inlesin de bir mazlûm,
Olayım seyre sâde ben mahkûm!
Yalnız ben miyim fakat cânî?
Kim çıkıp ‘Yapmayın!’ demişti, hani?
Sustu herkes duyunca feryâdı,
Kimsecikler yerinden oynamadı.
Sesi hattâ kısıldı Kur’ân’ın,
Sustu güyâ sadâsı Mevlâ’nın!
Sus! O susmaz: Nidâ-yı tehdîdi,
Dinle bak nerden in’ikâs etti:
Arnavutluk’ta gürleyen toprak
Geliyor işte pâyitahta kadar!”⁸³²

Hak ihlaline karşı çıkmayanlar da bu vicdansızlığa hizmet etmiş olur. Hatta bu dram karşısında Kur’an sesinin dahi kısıldığının ifade edilmesi oldukça semboliktir. Çünkü vicdan, Âkif için aynı zamanda “mevlâ sadâsı” olarak algılanır ve onun da duyulmaması çağın/düzenin vicdansızlığına delalet eder.

“İslâm İttihadı” şiirinde yer alan “Beynelmilel cihanda yoktur acze merhamet,”⁸³³ dizesinden yola çıkıldığında Ziya Gökalp’in de acımasız düzene itiraz veya vicdan yoksunu çağa eleştiri içeren bir tutumu/söylemi benimsediği görülür. Çünkü modern zamanların/gelişmelerin insanın değerini ve uygarlık düzeyini artıran, refahı yaygınlaştıran etkiler yaratacağına yıkım veya felaketleri doğurması, şairleri karamsarlığa sürüklediği söylenebilir. Mehmet Âkif de Batı’nın Balkan ve I. Dünya Savaşı sırasında sergilediği vahşete ve his yoksunu eylemlere tepkilidir:

“(…)
Tükürün Ehl-i Salîb’in o hayâsız yüzüne!
Tükürün onların aslâ güvenilmez sözüne!

⁸³² a. g. e. , s. 153.

⁸³³ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı- 1 Şiirler ve Halk Masalları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 112.

Medeniyet denilen maskara mahlûku görün:
Tükürün maskeli vicdânına asrın, tükürün!”⁸³⁴

Çağın/Batı’nın hem gerçeği görmesine, anlamasına engel olan, aldatıcı hem de niyetini ve büründüğü sahte tavrı gizleyen maskesi vicdanlara takılmıştır. Maske sözcüğüyle “Avrupalıların ikiyüzlülüklerine doğrudan vurgu” yapılarak “soyut anlamda vicdanlara” ve “somut olarak yüze” takılan bir nesne simgeleştirilir.⁸³⁵ Şair özne de ancak göstermelik olan bu vicdanı sahih saymaz ve onu taşıyanları kınar. Çünkü onlara itimat edilmez ve onların haya, şeref ve itibarı şüphelidir. “Medeniyet!” olarak adlandırılan çağın ruhu, Âkif’e göre Müslümanlara/Türlere “diş biliyor” ve “Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor”.⁸³⁶ Bu durum da şairin vicdanında Batı’ya, çağa veya onların sunduğu medeniyete karşı bir itiraz doğurmaktadır. “Berlin Hâtıraları”nda da “asrın evlâdı” ve onun ötekini umursamaz tavrı yargılanır:

“Gurûb seyreden âvâre bir temâşâ-ger
Kadar da olmadı dünyâ nasîbedâr-ı keder!
Keder de söz mü ya? Alkışlıyordu cellâdı,
Utanmadan koca yirminci asrın evlâdı!
Evet, şenâ’ate el çırpıyordular hepsi...
Senin elinde yok ancak bu alkışın levsi.”⁸³⁷

Dünyanın/Batı’nın var olan perişanlıktan ve üzüntülerden kendi hissesine hiçbir şey almadığını düşünen özne, bilakis bu acıların müsebbiplerinin felaketlere alkış tuttuğunu, acımasız ve utanmadan yoksun olduğunu ileri sürer. Şair vicdanı, çağın geliştirdiği bu irite eden yaklaşımı yargılar ve bunun nihayetinde şikâyetini vurgular.

3. 1. 17. Simülatif Anımsama

Vicdanın, var ettiği kurallar ve düzen olgusu üzerinden, hayatın yapıcı unsuru olması beklenir. Burada belleğin üstleneceği görev, bilincin yoklanması ve sergilenen eylemlerin dökümünü sunmasıyla ortaya çıkar. Çünkü vicdanla baş başa kalındığı anda geçmişe dönük bir inceleme başlar. Akla gelen işler, vicdan ölçeği üzerinden değerlendirilir. Abdülhak Hâmid’in “Mazi” şiirinde de benzer bir izlek yer alır. Özne “Düşündükçe ben sürdüğüm demleri,”⁸³⁸ diyerek, anımsamanın genişliğine kendini bırakır. Şiirde “yâd-ı mazi” edilen bir ortam betimlenir ve bu durum sorgulamayı, teessürü veya pişmanlığı

⁸³⁴ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 294.

⁸³⁵ Muharrem Dayanç, “Safahat’tan Hareketle Mehmet Akif’in Zamanını ve Batı’yı Değerlendirishi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27 (Konya 2012), s. 148.

⁸³⁶ a. g. e. , s. 299.

⁸³⁷ a. g. e. , s. 450.

⁸³⁸ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 49.

beraberinde getirir. Yine “Makber”de ölen eş Fatma Hanım’ın hastalık günlerinin anımsanması, “Vicdan beni bunda koymuyor hür,”⁸³⁹ ifadeleriyle zihinde yeniden canlandırma işinin vicdani bir eylem olmasına ve bu konuda maruz kalınan zorlamaya değinilmesi dikkat çekicidir. “Şair, bir taraftan geçirdikleri günleri anar ve hatırlarken, bir taraftan onu kaybetmiş olmanın ızdırabını duyar ve Tanrı'ya birbiri peşi sıra sorular sorarak ölümün manasını öğrenmeğe çalışır.”⁸⁴⁰ Fatma Hanım’ın hastalığının ilerleme zamanlarına şahitlik eden şair/özne, “tebdil-i heva”dan başka bir seçenek bilmemektedir. Eşine bakma, onunla ilgilenme de çare olmaz ve suçluluk duygusu bu âcizliğe eşlik eder. Tahattur, vicdanı harekete geçirerek suçluluk ve pişmanlık gibi azap veren duyguların önünü açar. “Bir Sefile ile Hayalet” manzumesinde ise “Ben nasıl geçmişî etsem tes’id?.../An-be-an hâlim olurken berbâd,”⁸⁴¹ diyen özne, önceye ait güzel anılar aklına düşse de içinde olduğu andaki içler acısı durumu onu eleme sürükler. “Handeler yâd edilirken vicdan;”⁸⁴² düşülen vaziyetin pişmanlığını ve acısını yaşatır, işlenen hataları anımsatır. Bu, bir nevi yaşananların taklidi veya simülasyonu şeklinde, belleğin etkisi olarak vicdana düşer.

Anımsama yaşanmış gerçekliği yeniden canlandırabilir. Nigâr Hanım’ın “Gücenme”sinde olduğu gibi bu durum yakınmaya yol açabilir:

“Tevahhuşumla müsebbib benim bu hicrana;
Bir ızdırâb, müşâbih-i azâb-ı vicdâna,
Tahatturuyla bunun sızlıyor cerihalarım.”⁸⁴³

Yalnızlık korkusunun ayrılığa neden olması ve öznenin bunu aklına düşürmesi manevi yaralarını sızlatır ve vicdan azabını doğurur. Çünkü pişmandır ve anımsayarak vicdan yükünü/acısını günceller. “Yâd-i mâzi” olunan gerçeklerden dem vurma, şairin “İnfî’al” şiirinde de vardır. Hüzün ve kederi üzerine çeken özne, çaresizlik hisseder ve ağlayarak varlık nedenini sorgular. Vicdanın ilkesel mekanizmasının dışlıları gibi çalışan sorgulama ve murakabe, anımsama yoluyla devreye girer. Yine aynı şekilde varılan nokta pişmanlıktır. Akla gelen, hatırlanan veya içe doğan şeyler anlamındaki “Sünûhât”

⁸³⁹ a. g. e. , s. 157.

⁸⁴⁰ İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid Tarhan* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), s. 50.

⁸⁴¹ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 290.

⁸⁴² a. g. e. , s. 290.

⁸⁴³ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 178.

sözcüğünün başlık olarak konduğu İsmail Safa şiirinde de derindeki/gizli üzüntü düşünme eyleminin sonucu olarak ortaya çıkar:

“Böyle etse mürûr her ânım!
Dâ’im olsa safâ-yı vicdânım!
Âh lâkin yine düşünmedeyim;
Var derûnumda hüzn-i pinhânım.
Vâkı’â ben demem seyâhatden:
Şimdi ez-her-cihet peşimânım.”⁸⁴⁴

Hatıralar, arkadaşlıklar ve İstanbul’a duyulan özlem, vicdan penceresinden bir kez daha izlenir. Anımsama pişmanlığın yükselmesini sağlar. Çünkü geçmiş mukayese edilir, muhasebeye tabi tutulur ve şimdide/anda arzulanmayan şeylerin yaşanmasıyla vicdandaki kedersizlik hâli bozulur. Bu anlamda “mâzî” Tevfik Fikret’in “Geçmişte...” şiirinde de pişmanlığa hatta göz yaşına neden olan anımsamalarla vicdani yükü su yüzüne çıkarır. Şair öznenin “Mâzîde kaldı hep o münevver safâlarım, /Beyhûde şimdi onları yâd eyler ağlarım.”⁸⁴⁵ itirafı, içsel sorgulamanın sonucunda gelmiş gibidir. O, geçmişine vicdani değerlendirme esasları üzerinden baktığından ve şimdiyle bir kıyaslamaya giriştiğinden, hâlde bir “zalâm-ı hazân” yani güz karanlığı içerisinde olduğunu fark eder. Geride kalanlar ise ömrünün “sermâye-i safâsı”dır. Böylece şair özne bir melale sürüklenir, karamsarlığa düşer ve anılarına “çeşm-i hasret”le, özlem duyarak bakar. Vicdan zemininde tahayyül edilen anılar, ona pişmanlığa varan bir hüznün yaşatır.

“Bir Verem Kızın Hasbihâli Yahud Yâd-ı Mâzî” şiirinde Cenap Şahabettin de “tahattur” izleği etrafında öznenin içerlemelerini dizelere döker. Anımsama, baş döndüren ve “cezâ-yı vicdan”ı şiddetlendiren bir unsur olarak betimlenir. “Dehşetleniyor ezâ-yı vicdan”⁸⁴⁶ sözleriyle verem hastalığının etkisine vurgu yapılırken, amaç öncelerin akla düşürdüğü bedbinliği ve pişmanlığı dile getirmektir. Vicdan, acı olayları yeniden ele alır ve onların deneyimlenmesi sonucunda ortaya çıkan olumsuz duyguları su yüzüne çıkarır. “Yâd-ı Şebâb”ta ise gençlikte yaşanan “O muhabbetler, o hasretler, o hoş mihnetler,/O telâkiler, o pervâlar, o mahviyyetler,/O yeminler, o mevâid, o güzel sohbetler.”⁸⁴⁷ özlemle anılır ve elden gidişlerine duyulan üzüntü şiir boyunca tekrarlanır. Şair öznenin “Şimdi gâh

⁸⁴⁴ *Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri*, haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 32.

⁸⁴⁵ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 599.

⁸⁴⁶ Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 33.

⁸⁴⁷ a. g. e. , s. 94.

ağlatıyor, güldürüyor gâh beni!”⁸⁴⁸ dediği anılar, gözyaşı döktüren yanlarıyla pişmanlığa ve kaybetmenin azabına götürür. Bunun nedeni vicdanın kaybedilene ağıt yakarken hayıflanmayı da devreye sokmasıdır. Gençliğin eylemleri sonucunda ortaya çıkan olumsuzluklar hatıra gelebilir ve yanlışların farkına varılarak derde/acıya düşülebilir. Bazen de kendilik anımsamaktan, nedamet getirdiği işleri muhayyilesinde canlandırmaktan kaçınır. “Unutmalıyım!” şiirinin öznesi “haste-i sitem”⁸⁴⁹ olan kalbinin uykuda kalmasını, acıya ortak oluşunu unutmasını ve rahmetle muamele ederek üzüntünün ona değmemesini diler. Çünkü kasavet veren simülatif anımsamalar, pişmanlığın pençesine düşürür. Bu durum, şairin “Mesele-i Ezeliyye vü Ebediyye”sinde ise şu şekilde dizelenir:

“İrcâ-yı fıkır edince geçen ömrüne beşer
Bin gamlı bir hayat ile bin gamlı hâtırât,
Bin ye’s-i dil-hırâş ile bin meyl-i bî-sebât
Avdet eder hayâlîne bî-sûd u pür-keder;”⁸⁵⁰

Geriye dönme, evveli düşünme veya belleğin derinlerine dalma, deneyimlenen sıkıntıları göz önüne getirir, canlandırır. Şair özne için bu anılar, iç parçalayan kederle ve kararlılığın eksik olduğu, gayretsiz girişimlerle doludur. Vicdan bu yararsız yönelimlerden rahatsız olur, “tahattur” onda keder doğurur. Celal Sahir’in “Sene Başı” şiirinde de anımsama “mükedder u nâ-ümmîd” şekilde gerçekleşir. “Seyr eyledim ufûlünü; ben böyle her sene”⁸⁵¹ diyen özne, adım adım ölüme gidişini, yaşam güneşinin batışını, ağlayarak ve coşkun bir hâlde karşılar. Vicdan, değer verilen yaşam numunelerinin yok oluşuna dayanamaz, bundan acı duyar. Gelip geçen, önce kendini anımsatır, sonra vicdan üzerinden pişmanlık yaratır. Bu duyguların çevrelediği şair özne ise hızlıca kaçınılmaz sona yaklaştığını belirtir. “Hilkatin Yâdı”nda da “Bir yığın hatırât-ı münfaîle...”⁸⁵²nin yani pek çok gücenmeler/kırgınlıklar barındıran anıların kafasında toplandığını vurgulayan özne, tahattur ettiğinde gözünün önüne gelen ve onu kedere boğan sanrılar üzerinden vicdanlanır. Buna ayrı düşmek ve sevilenin cisminin yokluğu sebep olmuştur.

⁸⁴⁸ a. g. e. , s. 93.

⁸⁴⁹ a. g. e. , s. 219.

⁸⁵⁰ a. g. e. , s. 291.

⁸⁵¹ Celal Sahir, *Beyaz Gölgeleler* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 90.

⁸⁵² a. g. e. , s. 123.

Anılar şiirin dayanağı olduğu takdirde, şair öznenin tahatturuyla birlikte vicdanın devreye girmesi kaçınılmazdır. Ahmet Hâşim'in "Çıktığım Geceler"i, "hasret u gurbet" hissettiren geçmişin unutulması/geride kalmasından dolayı, öznenin "keder-âlûd" oluşu üstünedir.

"(...)
Hep hâtıralardır ki geçen günlere inler,
Hep hâtıralardır ki ziyân ufku sararken
Sessizce gelir hepsi gezer ruhumu birden..."⁸⁵³

Vicdanı sızlatan, güzel anıların elden gitmesi ve onların kendiliği kuşatan ferahlığının yitirilmesidir. "Her şey dağılır", özneye ise "ye's" ve "melâl" kalır. Azap, bu belli belirsiz düşünceler eşliğinde katlanır ve saadetli günlerin tekrarının olamayacağından kaynaklı bir acı vicdana yerleşir. Yaşamının annesiyle deneyimlediği döneminden izler taşıyan Hâşim'in "O" şiirinde ise "Sâhillerde sessiz dolaşan hasta hayâle"⁸⁵⁴ kapılarak hasta annesinin hatırası üzerinden ona vahlanan çocukla/özneye karşılaşılır. Olumsuz anlamların atfedildiği bir zaman aralığı olarak geçmiş, hasta çocuğun hasta annesiyle gezintileri şeklinde hatırlanır. Vicdan ise "giryeli" seslerin refakatinde elemle dolar. Aslında Hâşim "babasından göremediği sevgiyi annesinde bulur", annesi ise "kocasından göremediği ilgiyi çocuğunda (...) İki de birbirleri için birer dayanaktırlar, birer avunma ve umutlanma pınarıdır." ⁸⁵⁵ Fakat "Sâre Hanım'ın Ârif Hikmet Bey'le evliliğinde hayal kırıklığına"⁸⁵⁶ uğramasıyla, anne ve çocuk arasındaki bu bağlılığın yarattığı saadete gölge düşer. Böylece çocuk Hâşim'in vicdanında annesinin dargınlıklarını ve çektiği ezayı taşımaya başladığı söylenebilir. Örneğin "Sensiz"de "korku, ölüm, leyle-i târik"⁸⁵⁷ ruhunda taşıyan özne, tinsel/vicdani acıyı yine anne imgesi/ilişkisi bağlamında duyar. "Bir gün"⁸⁵⁸ sözleriyle anımsama pratiği şeklinde dizeleştğini belli ederek açılan "Hasta İken" şiirinde ise "bîçâre" diye nitelenen kadına/anneye içlenmenin ve onu "bî-his" eden sıkıntının, öznedeki duyarlı/vicdanlı kendiliğin kurgulanmasına etki ettiği görülür. Ayrıca vicdan, olumsuz duyguları köklendirerek "günün na'sını"n örtülmesine tanıklık eder ve anılara dönüşen "anneli" zamanların çocukta meydana getirdiği hüznü taşır.

⁸⁵³ Ahmet Hâşim, *Bütün Şiirleri*, haz. Necati Tonga (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), s. 175.

⁸⁵⁴ a. g. e. , s. 177.

⁸⁵⁵ Asım Bezirci, *Ahmet Hâşim Yaşamı-Kişiliği-Sanatı-Seçme Şiirleri* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1986), s. 45.

⁸⁵⁶ Beşir Ayvazoğlu, *Ömrüm Benim Bir Ateşti Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), s. 43.

⁸⁵⁷ Ahmet Hâşim, *Bütün Şiirleri*, haz. Necati Tonga (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), s. 183.

⁸⁵⁸ a. g. e. , s. 187.

“Dönüp mâzîye tırmandım, ne hicrânlar, neler andım!/Taşarken haşrolup beynimden artık bin müsel sel yâd”⁸⁵⁹ dizelerinin de bulunduğ u “Bülbül” şiirinde özne, art arda aklına gelen hatıralar eşliğinde geçmişe sığınır. Âkif’in Bursa, Balıkesir vd. şehirlerin işgale uğraması üzerine yazdığı⁸⁶⁰ şiir, vicdan sızısı eşliğinde bir tahatturu ortaya koyar. Hatta Banarlı’ya göre “Âkif Bülbül şiirinde türkçeyi vatan semalarına ve kaybolan topraklarımız için ağlayanların vicdanlarına gerilmiş bir tel gibi inletmiştir.”⁸⁶¹ Bu, Osmanlı-Türk medeniyetinin yaşadığı “hüsrân”dan memnuniyetsizliğin doğurduğu bir durumdur. Şiirde geçmiş, vicdan muhasebesinin malzemesi kılınmış, hissedilen manevi acıdan kurtuluş yolu varsayılmıştır. “Yürekler merhametsiz, duygular süflî, emeller hâr”⁸⁶² olduysa, şair özne için sorgulamanın önü açılır, vicdan anımsadıklarıyla hoşnut kılmayan ve “Vahdet” manzumesinde “onulmaz yaradır”⁸⁶³ denilerek nitelenen şimdiyi kıyaslamaya girişir.

3. 1. 18. Müşfik Kadın Görünümleri

Her ne vasıf taşırsa taşırsın kadınların merhamet timsali olarak görülmesi, yaratılışlarıyla ilgili kabullerden ötürüdür. Anne, kız kardeş, sevgili/eş veya hemşire gibi sıfatları üstlenen kadınlar, şefkat gösterme eğilimleri ve acıma konusundaki duyarlılıklarıyla bilinir. Kadın, bahsi geçen konumlarda sevginin taşıyıcısı varsayılır. Doğal olarak da bir sevmeye biçimi olan merhamet veya şefkat, bu tip kadınlarda sık karşılaşılan bir temayüldür. Hâmid’in “Makber”inde ölen eşi Fatma Hanım’ın kişiliğini oluşturan erdemler sıralanırken “Kalben o nümûne-i asâlet,/Müşfikliği vâsıl-ı nihayet;”⁸⁶⁴ denmesi, bu açıdan örnek teşkil eder. Şiirde Fatma Hanım’ın neden gözetmeksizin ötekine beslediği merhametiyle kazandığı sevecen tavrı vurgulanır. Bu, ondaki yüksek aldırış duygusunun ve anti-bencilliğin tezahürüdür. Süleyman Nesib’in “Kadın” şiirinde geçen “Beşerde meyl-i saâdetle, hiss-i ulviyyet/Kadınlığın nazar-ı şefkatiyle doğmuştur.”⁸⁶⁵ dizeleri de insandaki mutluluk isteği ve yücelme duygusunun, kadınların merhametli

⁸⁵⁹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 609.

⁸⁶⁰ Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme Mehmet Âkif Ersoy*, haz. Necmettin Turinay (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2020), s. 310.

⁸⁶¹ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târihi II* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983), s. 1154.

⁸⁶² Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 593.

⁸⁶³ . g. e. , s. 627.

⁸⁶⁴ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 114.

⁸⁶⁵ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 64.

bakışlarından kaynaklandığına dikkat çeker. Anlaşılabacağı üzere kadınlık, şefkat dokunuşuyla hayat veren bir olgu kabul edilir.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti veya Hilal-i Ahmer hemşirelerini/hasta bakıcılarını konu alan şiirlerin merhamet izleğini kadınlar üzerinden bedenleştirerek aktarması oldukça sık görülen bir tutumdur.⁸⁶⁶ Bu açıdan bakıldığında ilk akla gelen şiirlerden olan Hâmid'in "Hilal-i Ahmer Menfaatine Müretteb Bir Müsamere İçin" başlıklı metninde geçen "Ey hem-rev-i hayatı göçen zevce-i melûl,/Görmez mi zevceler seni şâyân-ı merhamet?"⁸⁶⁷ dizeleri, kurumun kadın eliyle merhamet dağıtan ve şefkati değer olarak sunan yönüne atıf içerir. "Yine Hilâl-i Ahmer'e"de ise "Yed-i şefkat-i nisâda"⁸⁶⁸, kadının şefkat elinde yükselen Hilal-i Ahmer bayrağı/sembölü göğe çıktıkça yıldızlaşan/parlayan bir konumda betimlenir. Burada da kadın/kadınlık, merhametin yayıcısı, yardımın ulaştırıcısı olarak kutsanır. Ayrıca Hâmid'in "Bir Mecnûn Hastabakıcısına" başlıklı şiiri kadını cephe gerisindeki uğraşısıyla merhamet timsali olarak yüceltir:

"Ey rikkatin mümessili, sîmâ-yı hoş-nümâ,
Hemşire-i muazzaze, meb'ûse-i semâ,
Sensiz yerim olur idi bir hâk-ı meskenet!
Bâzû-yı müşfikinle bugün eyledim kıyam..
Etmekte hep cerihalarım kesb-i iltiyâm...
Açmıştı gerçi onları bir dest-i mel'anet!"⁸⁶⁹

Hasta bakıcı veya hemşire olarak kadın, merhametin temsilcisi ve hoşluk yayan yüzüyle âdeta gökyüzünden gönderilmiş semavi yücelik olarak addedilir. O, şefkat gücüyle, yaralıları ayağa kaldırır. Merhametin bütün ihya ediciliği, kadın aracılığıyla ortaya çıkar. Fedakârlık ve inayet kurtarıcı erdemler olarak kadının taşıyıcılığında görünürlük kazanır. Nigâr Hanım'ın "Hilâl-i Ahmer'in Tab Ettireceği Talebe Defteri İçindir" ve "Hilâl-i

⁸⁶⁶ Her ne kadar 11 Haziran 1868'de farklı bir adla teşkilatlınsa da Osmanlı'nın Sırbistan ve Karadağ ittifakıyla savaşı esnasında duyulan gereksinimden ve düşmanın yardım gördüğü Kızılhaç'tan mühlhem 14 Nisan 1877'de etkinleştirilen "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti", 93 Harbi, 1897 Türk-Yunan Savaşı, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve Millî Mücadele'de cephe gerisi faaliyetleriyle büyük yararlılıklar gösterir. 19. ve 20. yüzyılın, İmparatorluk ve Osmanlı-Türk toplumu açısından çetin günlerle dolu olması, ardı kesilmeyen buhranların her türlü sosyal tabakaya sirayeti ve Hilâl-i Ahmer'in olumlu işleriyle gündemi meşgul eden varlığı, edebiyata da etki eder. Devrin aydını, kalem sahibi yazar ve şairleri, aksiyoner hamlelerin yanı sıra şiirleriyle cemiyetin ve ortaya koyduğu çalışmaların arkasında olur. Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret, Nigâr Hanım, Mehmet Emin, Celâl Sahir ve Faik Âli gibi şairler, metinleriyle cemiyete maddî ve manevî destek sağlamakla birlikte Hilâl-i Ahmer'i merkeze alan şiirlerinde ağır yenilgilerin yarattığı umutsuzluğu, vatan sevgisini ve kaybının hüznünü, şefkat elinin etkisini, merhametin yapıcılığını, yardım etmenin yüksek ahlakını, şehitliği ve milliyetçiliği yücelten tasavvurları işler. Detaylı bilgi için bakınız: Ayşe Nur Özdemir, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Bağlamında Bir Motivasyon Olarak Sanat", *Gazi Türkiyat*, S 31 (2022), s. 95-114.

⁸⁶⁷ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 370.

⁸⁶⁸ a. g. e. , s. 372.

⁸⁶⁹ a. g. e. , s. 373.

Ahmer Kartpostalları İçin” manzumeleri de kadın duyarlığını hemşirelik üzerinden imgeler ve Hilâl-i Ahmer’i şefkat yayıcı bir kurum olarak tanıtır. İlk manzumede geçen “Verelim, şefkate veren alıştır”⁸⁷⁰ dizesinde merhametin aktarılarak yayıldığıнын altı çizilmektedir. “Hilâl-i Ahmer Kartpostalları İçin”de ise vicdanlanmayı teşvik eden bir söylem vardır:

“(…)
Vatan hissiyle el’ân çarpıyor, ey şefkat-i memdûh
Yetiş, gel, dest-gîr ol, sen ki mevhûb ilâhisin
İnayet, merhamet, sen çünkü mahbûb-u ilâhisin.”⁸⁷¹

Darda olan vatan, yardım, rahmet ve övgüye değer bir fazilet olan şefkatle muamele beklemektedir. Bu, merhametli kişiyi ötekine el uzatmaya heveslendirir. Şair/özne ise insanın yani Tanrı sevgisine layık olan varlığın, ondan isteneni yapacağına inancını dile getirir. Tevfik Fikret’in “Hilâl-i Ahmer”i ise insanın ontik yapısını kurgulayan zıtlıkların ve ayaklar altına alınan kutsalın/değerlerin oluşturduğu bir manzarayla açılır. “Evlâd-ı beşer, işte şu uhlûta-i ezdâd:İblis ü melek, akl ü cünûn, şefkat ü bî-dâd.”⁸⁷² dizelerinde, kendiliğın iyi ve kötünün içkin olduğu hüviyeti vurgulanır. Akıl ve delilik zihinde taşındığı gibi şefkat/merhamet ve acımasızlık da vicdanda bir aradadır. İnsanları sevmek ve korumanın “şeyn”/kusur, derde düşene acımanın ise “ayb” sayıldığı bir ortamı betimleyen şair özne, “(…) ayağından ve başından ve dilinden”⁸⁷³ kan serpilen, gafil, kahriyle mezarlar yaratan, utanma bilmeyen ve savaş meydanlarında kirlenen insanı yazıklar. Daha sonra da bu olumsuzluklar içerisinde bir ferahlık yarattığını ileri sürdüğü “Hilâl-i Ahmer Cem’iyyet-i necîbesi”ne değinir:

“Hürmet sana, ey -tesliyet-i acze müekkel,-
Düşmüşlere mûnis ve şifa-pâş uzanan el!
Hürmet sana, ey kanlan sîmâ-yi beşerden
Rikkatle, metânetle silen şefkat-i zî-fen!
Hürmet sana, ey nâhûn-i zehrîn-i vegâyî
Asrın ciğerinden sökecek pençe-i muhyî!
Hürmet sana, ey gurre-i garrâ-yı gül-efşân,
Hürmet sana, hürmet sana ...
Lakin seni vicdan
Hep kanlara batmış ve kızarmış görecekse,
İnsânda bu cinnet daha pek çok sürecekse,
İnsânlığa cidden bu tehâlûf, bu muâdât

⁸⁷⁰ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 297.

⁸⁷¹ a. g. e. , s. 298.

⁸⁷² Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 702.

⁸⁷³ a. g. e. , s. 703.

Makdûr ise, insân buna mahkûm ise... Heyhât!”⁸⁷⁴

Acının dindirilmesine vekalet eden, düşküne cana yakın ve şifa dağıtan elini uzatmış cemiyet, saygıdeğerdir. İnsanlığın yüzündeki kanları nezaket ve metanetle silerek ilme/bilgiye dayanan şefkatini sunan ve kavganın/savaşın çağa geçirdiği zehirli tırnaklarını sökecek olan iyileştirici/canlandırıcı güç şeklinde nitelediği cemiyet mensuplarını kan içerisinde, yorgun görmek öznenin vicdanına dokunur. Çünkü Hilâl-i Ahmer, vicdan bağına binaen merhameti, yardımı yaygınlaştıran ve acının, üzüntünün dindirilmesi için çabalayan insanlardan oluşur. Hatta Süleyman Nesib’in “ “Hilâl-i Ahmer’ Hanımları İçin” şiiri, varlıklarıyla savaşın zorluğunu unutturan, yokluklarında ise askerin yetim kaldığı kadınlar içindir:

“Bir temâsıyla dest-i müşfikiniz
Kalb-i âlâmı eyliyor teskîn;
Pür-nevâziş ki öyle re’fetiniz
Bir şifâ en derin cerîha için.”⁸⁷⁵

“Benât-ı Osmânî”ye yani Osmanlı kızlarına ve iffetli kadınlara selamla açılan şiir, onları ilahi, semavi birer teselli edici olarak gösterir. Şefkat eliyle tek bir dokunuş, acının sarmaladığı kalplere şifa verir, yüreklerdeki dağdağayı sakinleştirir. Gönül alarak, iltifatla ve okşayarak merhamette bulunan hemşireler, en derin yaraları dahi bu yolla iyileştirir. Çünkü onlar Fâik Âli’nin “Hilâl-i Ahmer” şiirinde nitelendiği gibi “şefkat-i fen”in uygulayıcılarıdır. “Her sîne-i gamdan taşan âlâm u enîni”⁸⁷⁶ dindirmeye koşan hemşireler, sağlığa kavuşturma ve acıları yatıştırma konusunda fedakârca hareket eder. Bahsi geçen şiirdeki bu kadınların vicdanlılıkları, özneye göre “ne alkış, ne mükâfat” peşinde olmamalarıyla da kanıtlanır. Hatta hemşireler, düşmanlık sahasında da eylemleriyle kardeşliği ve barışı beyan eder. Şairin “Hilâl-i Ahmer Bâzûbendi İçin” şiirinde de aynı “cân-fedâyâne” tavır söz konusudur. Öznenin “Kalb-i re’fet... Ve kalb-i hürmettir.”⁸⁷⁷ dizesiyle merhamet ve saygıyla dolu vicdanlarına vurgu yapması, onlardaki yumuşaklık ve nezakete başka bir yönden eğilmek içindir.

Mehmed Emin’in “Hasta Bakıcı Hanımlar” şiirinde ise “merhametin ocacığdır” denilen “hastahane” öne çıkar. Şair özneye göre düşkün, ona açılan kucağa yönelir ve bu mekânın

⁸⁷⁴ a. g. e. , s. 703-704.

⁸⁷⁵ Süleyman Paşa-zâde Sami Bey, *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisarat*, haz. Şevket Toker (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), s. 49.

⁸⁷⁶ Fâik Âli Ozansoy, *Elhân-ı Vatan*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademik Tarih Yayınları, 2021), s. 56.

⁸⁷⁷ a. g. e. , s. 57.

temelleri şefkattendir. Ayrıca “Pâk eller”in sahipleri hemşirelere/hasta bakıcı kadınlara aşğıdaki gibi hitap edilir:

“Sizde aşklar getiren peygamberler duygusu var,
Kendinden çok elleri düşünenler kaygusu var.
Hayatları sizlerindir
O adları, sanları bilinmeyen hastaların;
‘Yardım!’ diye haykıran feryatları sizlerindir,
Bağı insan kanıyla lekelenmiş her diyârın.”⁸⁷⁸

Onlar, öteki adına endişe duyacak kadar özgeci, acı karşısında ise tereddütsüz öne atılacak kadar fedakârdır. Çünkü şair öznenin de ifade ettiğı gibi bazı yaşamlar bu ilgiye, şefkate ve yardıma bağıdır ve “kurtarıcı insan” veya “şefkatli vicdanlar” aslında merhametliler arasından çıkar. “Kardaşların acıları” ya da “Yaralıların sancıları” hasta bakıcı kadınların gönüllerini titretir ve kendileri de yaşıyormuş gibi bu kedere ortak olmaları inlemelerine neden olur. “Acımanın bir başkasının ağrısı olduğı”nu savunan Wittgenstein “Ağrıyı hisseden beden midir? (...) Beden olmadığı kendini nasıl gösterir?”⁸⁷⁹ sorularıyla, acıya bu can yakan meziyeti, acının yıpratıcı etkisini algılayan bir başka mekanizmanın kazandırdığını imlemiş olabilir. Bu doğrultuda acının vicdanen duyumsandığı takdirde mevcudiyet kazandığı varsayılırsa, şiirdeki hemşirelerin/hasta bakıcı kadınların, ötekinin sıkıntısını “törel bilinç”lerinde kavrayarak anlamlandırdığı ve bu nedenle merhametle karşıladığı söylenebilir.

“Ey kırmızı hilâl, ey her yaralının/İncitmeden göğsünü saran müşfik el!”⁸⁸⁰ seslenişiyile açılan Halit Fahri’nin “Hilâl-i Ahmer” şiirinde kurum, merhameti dağıtan/yayan emeliyle öne çıkarılır. Hatta eksikliği hâlinde dünyanın “annesiz” kalacağının ifade edilmesi, anne şefkati mesabesinde bir ilginin kaynağı olduğuna işarettir.

Anne rolündeki kadın da merhametin uygulayıcısı olabilir, hatta timsali gibi algılanabilir. Nigâr Hanım’ın “Valideynim” manzumesinde geçen “Mâder nedir: mürüvvet u şefkat numunesi”⁸⁸¹ dizesi bu minvalde bir tanıma dahi yer verir. Anne, iyilik, merhamet ve insanlık vasıflarından müteşekkil görülür, lütfkârlığıyla anılır. Metnin devamındaki

“(…)
Evlâdına fedâ ediyor var ise nesi

⁸⁷⁸ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 250.

⁸⁷⁹ Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), s. 116.

⁸⁸⁰ Halit Fahri, *Cenk Duyguları* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1333/1917), s. 35.

⁸⁸¹ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 63.

Evlâd olursa gamlı o da vakf-ı ızdırâb”⁸⁸²

dizeleri, annedeki özgeciliği de gözler önüne serer. Ondaki özveri, çocukları uğruna her şeyi vereceğine, her şeyden geçeceğine işaret eder. Bu da merhametin anne tarafından ne denli içselleştirildiğini gösterir. Şairin çocuklarından ayrı düştüğü dönemde “Evlâdım” başlıklı şiirini kaleme alması beklenir bir aşamadır. “Yine bu ye’s ile vicdâna karşı ma’zurum” diyen özne/Nigâr Hanım, çocuklarından uzak olmanın yarattığı vicdan sızısını belirtir. Günlüklerini de eşi İhsan Bey’in sadakatsizliğiyle yüzleşerek ayrılmak istediği ve dolayısıyla çocuklarını da göremediği bu dönemde yazmaya başlar. Bedbaht yaşamına karşı sığınak gördüğü çocuklarını daima sevgiyle anmasına, ondaki annelik duygusu ve merhamet eğiliminin neden olduğu

“O gibi hissiyât-i müdhişenin mağlûbu kaldığım zamanlarda tevellüdümünden bu âna değin her hususta nazar-ı himâyet-kârâne ve eltâf-ı harikulâdesiyle mütena’im olduğum sevgili pederim, validem ile üç tane ciğer-pârelerimin hayalleri der-ân karşımda teşahhus ederek bana tesliyet-bahş olurlar.”⁸⁸³

serzenişinden de anlaşılır. Çocuklarına kavuşamamanın verdiği umarsızlıkla örülü “Evladım”, Nigâr Hanım’ın psikolojik savrulmalarının şiirleşmesidir. Vicdanı karşısında mazeretli bir konumda olduğunu belirten özne/şair, kederli, mutsuz ve gönlü yaralıdır. Fakat yine anneliğin harekete geçirdiği merhameti her daim gösterir. Benzer merhamet etkileşimi, ilişkinin diğer tarafından yani çocuktan anneye doğru da genişleyebilir. Çocuğun da annesine vicdan temizliği çerçevesinde acıma düsturuyla yöneldiği olur. Nigâr Hanım’ın “Sabî” şiirinde geçen “Muhâtab eylediğim bir sabî-i nâzânın/Görünce dâyesine fart-ı meyl ü şefkatini/O inhimâkini hâlince ol himâyetini”⁸⁸⁴ dizeleri böyle bir duygu akışını örnekler. Özne, çocuktan bu tutkunun nedenini sorduğunda insanlığın şefkatle eşleştiği yanıtını alır. Şairin “Tıfl-ı Hayâlîm” şiirinde geçtiği gibi “Her his nasıl şefkat-i rahm-aver olursa,”⁸⁸⁵ çocuğun annesine beslediği sevgi de bir çeşit merhamet biçiminde yansıyabilir. Tevfik Fikret’in “Hasta Çocuk” manzum hikâyesi de annenin evladına karşı geliştirdiği merhameti içerir. Şiirde “Zavallı anne soluk bir likâ-yı şefkattir;”⁸⁸⁶ Hasta çocuğuna esirgeyerek, severek nazar eden kadın, şefkatin taşıyıcısı konumundadır. “Zavallı”, “yavrucuğun”, “kuzum” ve “annecik” gibi sözcükler de acıma

⁸⁸² a. g. e. , s. 63.

⁸⁸³ Hüsnîye Koç, “Nigâr Hanım’ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Döneminde Kadın Özneyi Yazmak”, (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019), s. 48.

⁸⁸⁴ Nigâr Hanım, *Toplu Şiirleri*, haz. Refika Altıkulaç Demirdağ (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015), s. 142.

⁸⁸⁵ a. g. e. , s. 166.

⁸⁸⁶ Tevfik Fikret, *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*, haz. Nâzım Hikmet Polat (İstanbul: YKY, 2021), s. 339.

duygusunun aktarımını güçlendirir. Üzüntü dolu bir gözcü gibi hasta çocuğun başından ayrılmayan anne, onun acısını âdeta yüreğinde hisseder, çocukla hemdert olur ve melale boğulur. Yetiminin bu sıkıntıdan kurtulması için “hâlıkından istimdâd” dileyen anne, o iyileşip genç bir delikanlı olsa da üzerine titremeyi sürdürür. Çünkü annelik, her anlamda ve ortamda merhametin geçişimini sağlar. “Vâlîde” şiirinde ise bu defa ilgiye muhtaç ve hasta olan annedir:

“Şikeste-reng-i sefâlet, mükedder ü mağmûm,
Yüzünde gölgesi meşhûd çektiği mihenin;
Yegâne ziynet-i ağûşu, bir güzel ma'sûm,
Soluk dudakları la'net-gûzar-ı tali'-i şum...
Dokundu gönlüme hâli şu hasta vâlidinin!”⁸⁸⁷

Şair öznenin gönlüne dokunan eziyetlerin yüze yansıyan görüntüsüdür. Ayrıca hasta anne, ona üzülen çocuğunun “vaz'-ı yetîmânesiyle” yani yetimce hâliyle de üzüntüye kapılır. Çünkü anne, hasta ya da acılar içinde de olsa, “mâder-i müşfik” olmaklığını yitirmez. “Lisân-ı hâli olup tercümân-ı vicdânı”⁸⁸⁸ dizesi, en umarsız kişileri dahi duygulandıran bu sahnede annenin nasıl vicdanında deneyimlediği duygu durumunu tavır ve görünüşüne yansıttığını gösterir. *Şermin*’in ilk şiiri olan “İthâf” da benzer bir anne/nine figürü barındırır. “Yuva şefkat yuvasıdır,/Ninelerdir onu yapan;”⁸⁸⁹ dizeleri, yuvanın şefkat ve marifet saçan özelliğine ve annenin merhametiyle yuva kurucu/yapıcı yeteneğine atıftır. “Uzlet-geh-i Mâderi Ziyâret” şiirinde ise anne “sâye-i şefik”⁸⁹⁰ yani şefkat gölgesiyle himaye eden, koruyup gözetken bir yere konumlandırılır. Özne, annesinin esirgemesiyle bikkınlıktan, usançtan azade yaşar. “Hiss-i rikkat-âverini” yani şefkat saçan duygularını herkesin bildiği annelik müessesesi, “Aydın Felâket-zedegânı İçin”de de sızlanma ve hüznün kuşattığı ortamda kendini gösterir. “Dökük saçık, bulaşık bir paçavra hâlinde/Yolun çamurları üstünde sızlayan mahlûk”⁸⁹¹ şeklinde betimlenen kadın, boğuk ve acı sesiyle yetim evladını avutma peşindedir. Annenin okuduğu ninni, özne için sıkıntı, tasa ve zorluğun şarkısı gibidir ve bu acıklı matem sahnesi dağları titretecek kadar etkileyici olduğundan vicdanlara dokunur. Onlara yazıklanan şair özne, çocuğunun babasını alan depremin bütün kasavetine rağmen annedeki bu esirgeme duygusunu kutsar.

⁸⁸⁷ a. g. e. , s. 357.

⁸⁸⁸ a. g. e. , s. 357.

⁸⁸⁹ a. g. e. , s. 721.

⁸⁹⁰ a. g. e. , s. 896.

⁸⁹¹ a. g. e. , s. 1099.

Annelik, oldukça güçlü bir özgeci tutumla çocuklarına yaklaşmayı gerektirir. Cenap Şahabettin’in “Ferzend ü Mâder” şiiri, böyle bir ilişki sergileyen ve korumacı yanlarıyla öne çıkan bir annenin, oğlunun üzerine titreyişini konu edinir. “Bir mâderi öldürür içinden/Ferzendine zahm açan âfet”⁸⁹² dizeleri, oğlunda yaralar açan badirenin/belanın anne üzerindeki etkisini anlatır. Anne, oğlunun başına gelen sıkıntıdan ölümle eş değer bir ızdırap duyar. Tam tersi olduğunda ise, yani oğlu neşeliyken, içi kan ağlasa da dudaklarında bir tebessüm taşır. Müşfik bir kadın olarak anne, fedakârlığını evlatlarına sunar. Şiirde merhametli anne modeli, oğlu/oğul vasıtasıyla örneklenir.

Ali Ekrem’in “Son Buse” şiirinde de kızına hastalık bulaştırmaktan imtina eden, canının derdindeyken dahi onu düşünen anne, şefkat timsali olarak öne çıkar:

“Hasta biçâre kadın hasta, bilinmez nesi var
Kimbilir belki geçer yavrusuna, belki verem...
Nasıl öpsün kızını? Âh o suâl-i müphem,
O boğuk ses, o derin nağme-i mazlûm her gün
Ninenin parçalıyor göğsünü; zıll-ı mezâr
Kaplıyor rûhunu sordukça atbâda bütün
‘Çocuğu öpmeyiniz!’ reyini tekrar ediyor.
‘Öksürük müzmîn olur çünkü çocuklarda’ diyor.”⁸⁹³

Aciz, dermansız anne, hastalığının ona da sirayet etmesinden korktuğu için kızını öpemez. Çocuk ise bu durumdan mahzun olur. Annelik, kendinden ziyade evladının yararı, iyiliği ve sağlığı uğruna hareket etmek bakımından merhamete kapı aralar.

Yorgun şekilde uykuya dalan bir annenin “güzel çocuk”uyla bağı üzerinden okuyucu imgeleminde canlandırılmaya çalışıldığı Fâik Âli’nin “Uyanmasın” şiirinde, sevilen kişinin “âgûş-ı şefkatinde” yani şefkat kucığında, merhamet dolu himayesinde elem ve ızdırabın dineceğine dair bahis vardır. Şair özneye göre “Beşer bu mezlaka-yı mihnet ü sefâlette/Hiyânet etmeyecek bir melâz-ı şefkat arar,”⁸⁹⁴ çünkü sıkıntı, eziyet, meşakkat ve yoksullukla kayganlaşan dünyada, bir dayanak, bir şefkat sığınağı gereklidir. Bu da nezaket, acıma ve incelikle dolu annenin hileden uzak sadakatle çevreleyen ve aldatmayan kucığıdır. Şairin “Vâlidem İçin” şiiri ise

“Siz, ey şefîk ü rahîm, ey huçeste vâlideler
Ki mihr-i şefkatiniz nûr-ı tesliyet serper
Hayât-ı âilenin fecr-i inşirâhı gibi

⁸⁹² Cenab Şahabeddin, *Bütün Şiirleri*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh yayınları, 2022), s. 107.

⁸⁹³ Ali Ekrem, *Zilâl-i İlham* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911), s. 162.

⁸⁹⁴ Fâik Âli Ozansoy, *Leyâl-i Hayâl*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022), s. 65.

Mukadderâtımızın leyl-i hüzn ü ye'sine de,"⁸⁹⁵

dizeleriyle açılır. Şair özne için anneler, şefkat ve rahmetiyle bilinen uğurlu kimselerdir. Onlar, kaderin üzüntü, umutsuzluk ve keder getiren zamanlarında merhametleriyle avuntu sağlar.

İlgiye muhtaç, "üveylik" görmüş öksüz öznenin anne hayalini dile getirdiği Hüseyin Suad'ın "Üvey Ana" şiirinde yer alan "şefkat-cenâh"⁸⁹⁶ ifadesi anneliğin esirgeme ve sevgi kanatlarıyla kuşatan yanına vurgudur. Ayrıca şiirde üvey annenin "O ka'be, melek" olarak betimlenen öz anne gibi gözde olmadığı, ancak "sun'î çiçekli sünbül" görülebileceği ileri sürülür. Yani o, Mehmed Emin'in "Bir Genç Kıza" şiirinde bahsedildiği gibi "annelik san'atından"⁸⁹⁷ mahrumdur ve varlığıyla çocuktaki öz anne özlemini artırır.⁸⁹⁸ Kadınlığı şefkatin/merhametin numunesi kabul eden Hüseyin Suad, "İ'tiraf" şiirindeki "kadınlığın sarılır dest-i şefkatiyle bütün/vücûd-ı aşk beşerde kan ağlayan yaralar"⁸⁹⁹ dizelerinde de sevecenliğiyle kadının büyük üzüntüleri giderebileceği gerçeğine değinir. Bu gam ve tasayı unutturmaya çalışma, daha bebekken başlar:

"Kadın bu annedir, âgûş-ı şefkatinde bizi
Daha çocukken eder tesliyet-i rahîmâne;
Ve susturan da odur en birinci nâlemizi."⁹⁰⁰

"Aşk şairi", "kadın şairi", "feminist şair" veya "şair-i nisa" diye anılagelen⁹⁰¹ Celal Sahir'in "Tuhfe-i Takdîs"inde geçen bu dizeler, kadının anneliğini, şefkat kucagında sarıp sarmaladığı çocuğunu merhametle teselli ettiğini ve sunduğu çarelerle acı iniltileri susturduğunu konu edinir. Bunlar, şair özneyi anneye karşı "ifrât-ı hürmet"e, saygıda aşırıya kaçmaya sürükler. Çünkü ona göre "âleme mensûb olan güzellikler" kadınla tamamlanır ve annelik zulmeti ışıyla dağıtan, ızdırabı göğsünde uyutan bir olgudur. Şairin "Takdîs-i Gıyâbî" manzumesinde ise kadın ruhsal acıya karşı "bir mehd-i tesliyyet"⁹⁰², avunma beşiği sunar. Çünkü vicdan hükümlerince ötekine şefkatli tutum

⁸⁹⁵ Fâik Âli Ozansoy, *Hicrân*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022), s. 65.

⁸⁹⁶ Hüseyin Suad Yalçın, *Lâne-i Melâl*, haz. Nusret Yılmaz (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 39.

⁸⁹⁷ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Bütün Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 109.

⁸⁹⁸ Belkıs Altunış Gürsoy, *Hüseyin Suad Yalçın ve Eserleri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), s. 33.

⁸⁹⁹ Hüseyin Suad Yalçın, *Lâne-i Melâl*, haz. Nusret Yılmaz (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 103.

⁹⁰⁰ Celal Sahir, *Beyaz Gölgeler* (İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909), s. 126.

⁹⁰¹ Nesrin Tağızade Karaca, *Celal Sâhir Erozan: Hayatı-Dönemi-Eserleri* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993), s. 11.

⁹⁰² Celal Sahir, *Siyah Kitap* (İstanbul: Muhtar Hâlid Kitaphanesi, 1328), s. 65.

geliştirir. Benzer izlek, kadının avunma/teselli bahşetmesi veya anne merhametiyle yaklaşması “Bir Mechûleye Hitâb”ta da görülür. Öznenin “Onun harâret-i rûhuyla ıztırâbım erir;/Cünûn-ı rûhuma enzârı bir sükûn getirir;”⁹⁰³ dizelerinde bahsettiği kadın, acıyı dindiren, bakışıyla âşıktaki tinsel delirmelere/çıldırmalara ya da cinnet hâllerine durgunluk veren, onu sakinleştiren bir konumdur.

Kadınlığın sergilediği merhamet fazileti üzerinden yüceltilmesi ise Tahsin Nahit’in “Bir Rûh-ı Necîbe Karşı” şiirinde görülür. Şiirde “İnkişâf eylemiş meâlisi”⁹⁰⁴ denilen yoldaşlık ve şefkat kaynağı kadın, nazik bir edaya sahiptir. Ahmet Hâşim’in “Yedd-i Neseviyyet”i ise “Harîr-i hilkatı, şefkat, garâm u sâfiyet;”⁹⁰⁵ yani yaratılışında merhamet, sevgi ve saflık bulunan kadın, kalbindeki gamları şefkatle ovar ve yok eder. Yüklendiği merhametle şiirde tarif edilen kadın, bahar rüzgarına benzetilen elinin ve iştiağının kokusuyla etrafına canlılık saçır.

“Berlin Hâtıraları”nın İslam dünyasında yaşanan savaşların yarattığı tahribattan söz edilen bölümünde, evladını kaybeden Alman annenin ağlamasını haklı gören şair özne, vicdanlı olmayı, vicdanla hükmetmeyi anneliğe/kadınlığa dayandırır:

“Değil mi bir anasın sen? Değil mi Almansın?
O halde fıkır ile vicdâna sâhib insansın.
O halde ‘Asyalıdır, ırkı başkadır...’ diyerek,
Benât-ı cinsin olan ümmehâtı incitecek
Yabancı tavrı yakışmaz senin fazîletine...
Gel iştirâk ediver şunların felâketine.
Ya ‘Paylaşıldı mı artar durur sürûr-i beşer;
Kederse aksine: Ortakla eksilir’ derler.”⁹⁰⁶

Manzumede annelik, vicdanlı olmayı ve fark gözetmeksizin herkesin evladına aynı hakkaniyetle yaklaşmayı gerektiren bir merci olarak sunulur. Merhamet duyabilmek de ötekinin başına gelen belaya ortak olma ve derdini paylaşma erdemini doğurur. Bu hâlde, vicdan bağıyla kurulan ilişkilerde, mutluluk da artırılabilir/aktarılabilir.

3. 1. 19. Ödev Bilinci Temelinde

Sorumlulukları ihtar edici bir dil kullanarak devreye giren vicdan, tasarılar üzerinden bir hesap sorma ve açıklama yaptırma mecburiyeti de kurgular. Kendiliğin yapıcı ögesi olan erdemler yardımıyla işlemesi, denetim namına yükümlülük üstlenmesi ve ötekinin

⁹⁰³ a. g. e. , s. 125.

⁹⁰⁴ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 127.

⁹⁰⁵ Ahmet Hâşim, *Bütün Şiirleri*, haz. Necati Tonga (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), s. 219.

⁹⁰⁶ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 449.

sıkıntısını uhdesine alması vicdanın vazifeleri olarak gösterilebilir. Bu da ortaya bir hesap verme motivasyonu çıkarır. Kişi kendiliğine, ailesine, mensup olduğu değerlere ya da milletine, Tanrı'ya veya herhangi bir otoriteye karşı ödev bilinci duyumsar, bunu da vicdanın gözetiminde yaşar. Hâmid'in "Bir Sefile ile Hayalet"'inde geçen "O nedir, öyle kızıl bir cüzdan?.../Çıkıyor sanki cebinden vicdan./Harc-ı âlem mi o defter, o kitap?.../Galiba kendine vermekte hisâb."⁹⁰⁷ dizeleri vicdan ve hesap verme arasındaki ilişkiyi örneklemede kullanılabilir. Sefilenin aşkına kandığı düzenbaz adam için kullandığı bu ifadeler, vicdansızlığa ima içermekle birlikte hesap verme dürtüsünün vicdan nezaretinde var olduğu olgusunu da barındırır. Aynı şekilde Muallim Naci'nin "Terkîb-i Bend"'inde yer alan "Ehvâlini endişe eden rûz-i hesâbın"⁹⁰⁸ dizesinde de öznenin kendini bir şeylerden sorumlu hissetme eğilimi sezilir. Ayrıca iyi istenci ve vicdani seçim, karar alma ve sorumluluk üstlenme dürtülerine dayanır⁹⁰⁹ ve yükümlülüğün önsel⁹¹⁰ olarak belirmesi, vicdanı yönlendirici konumuna getirir. Bunun yanı sıra hesap verme korkusu da içeren şiir, İslam dinine göre kıyamet sonrası insanların hesaba çekileceği mahşer gününe atıf yapar. Özne, vicdani duyumsama gereği geçmişine dair birtakım açıklamalar yapabilmeyi ve işlediği hatalara karşı vereceği hesaptan korku duymayı, ahiret günü/inancı üzerinden içselleştirir.

Vicdan huzuruna çıkmanın "Dâimâ hakk-ı gayra hürmetkâr,/Dâimâ hiss-i aşk u şefkatle/Dolu bir kalb-i bî-adâvetle"⁹¹¹ şartına bağlandığı Fâik Âli'nin "Oğlumla Hasbihâl'den" şiirinde, özne oğluna öz sorgulamayı tavsiye eder. Mesuliyet duygusunun vicdanda yarattığı farkındalık, kendiliği iç huzura eristirebilir. Şair özne de gereksiz gurur ve kibrin tiksindiren görünümü yerine tevazuyla gelen ağırbaşlılık ve inceliği öne sürer. Bu durumlar icra edildiğinde Tanrı'nın karşısına da endişesiz çıkılabilir. Çünkü vicdan bahsi geçen erdemleri kuşanarak, kendiliği daima doğru olana celbeder. Ayrıca şiirde kendine veya Tanrı'ya yapıp etmeler konusunda açıklamada bulunma tasavvuru, vicdanı çalıştıran bir durum olarak yer alır. Benzer izlek şairin "Bir Hakikat Fakat Hayâl u Muhâl" şiirinde de yer alır:

"(...)

⁹⁰⁷ Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), s. 274

⁹⁰⁸ Muallim Naci'nin *Şiirleri*, haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 35.

⁹⁰⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), s. 104.

⁹¹⁰ Immanuel Kant, *Yaşamın Anlamı*, çev. Gürsel Uyanık ve Ahmet Sarı (Ankara: Fol, 2021), s. 45.

⁹¹¹ Fâik Âli Ozansoy, *Yuva*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2022), s. 42.

Bana tevdi' olan vazifeleri
Havf u endişeden masun ve beri
-Bunu hiçbir sebep yok ihfâya-
Aşk u hürmetle hüsn-i îfâya
Kudretim dâhilinde sâiyim.
Ve mükâfât-ı rûz-perestim
Bir huzûr u sürûr-ı vicdândır”⁹¹²

Ona verilen, emanet edilen görevleri, korku ve endişe beslemeden, severek, isteyerek ve saygıyla yapmaya gücü yettiğini belirten şair özne, mükafat olarak vicdan rahatlığına ve sevincine eriştiğini söyler. Çünkü sorumluluk, kendiliğin vicdan huzurunda sigaya çekilebileceği gerçeğini de akla getirir. Kendilik, bütün diğer egemenlerin dışında özüne karşı da hesap verebilir. Ödev bilinciyle üstlenilen iş, icra edilirse vicdan sükuna erer.

“Sa'y ile namus yeter” diyerek ölüm çukuruna sürüklenen vatana karşı sorumluluğunu hatırlayan bir öznenin konu edildiği Tahsin Nahit'in “Menfâdan Avdet” manzum hikâyesi, karamsarlığın kuşattığı bir ortamda vicdanın çağrısıyla azme sarılmanın önemine de temas eder.

“Ümidi yok gibi, lâkin bu muhterem vatani
Bu hâl-i zillile düşmüş görünce vicdanı
O kahraman çocuğa bu vazife yükletti;
O müstebidlere -ilk hissi- kin ve nefretti”⁹¹³

Vatanın hakir görüntüsü vicdanları harekete geçirir. Zorbalığa karşı ise öznenin hissettiği garaz ve tiksime adalet duygusundan kaynaklanmaktadır. Çünkü vicdanlı kendilikler zalime karşı buğz ederek de içinde taşıdığı doğruluğu belli edebilir. Bu ötekinin/milletin derdine kayıtsız kalmamaktır.

“Cemiyet hangi kâideyi mukaddes tanırsa, o vazife olur.”⁹¹⁴ diyen Ziya Gökalp için görev ve sorumluluk gibi kavramlar vicdana yansiyarak varlık kazanır ve yaptırım gücü edinir. Örneğin bir askerin ağzından ifadelerin yer aldığı “Vazife” şiirinde vicdanın ödev bilincine nasıl etki ettiği açıklanır:

“O, gönlüme Arş'tan inen bir sestir:
Milletimin vicdanına ma'kestir!
Ben askerim, o, üstümde kumandan,

⁹¹² Fâik Âli Ozansoy, *Mezâmir*, haz. Selahattin Çitçi (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2022), s. 35.

⁹¹³ Tahsin Nahit, *Bütün Şiirleri*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), s. 149-150.

⁹¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı-II, Limni ve Malta Mektupları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 76.

Baş eğerim her emrine sormadan!”⁹¹⁵

Tanrı’nın kudret ve saltanatının tecelli noktası olduğu düşünülen arştan bir müdahaleyle, sesle istikamet kazanan vicdan, ona yansıyanlarla sorumluluk duygusunu yüceltir. Asker de bu edinimle kumandanının emrine itiraz etmeden, onu ilahi buyruk veya vicdani hüküm bilerek uyar.

Toplumsal eşitlik veya adalet de vicdan zemininde sağlanabilir ve bireyler ötekine karşı duydukları mesuliyet gereği bunu gerçekleştirmeyi şiar edinebilir. Mehmet Âkif’in “Kocakarı ile Ömer” manzum hikâyesi, İslam halifesi Hz. Ömer devrinde geçen bir olayı merkeze alan ve bunun üzerinden yönetici olsun olmasın herkesin vicdan yükünün farkında olarak hakkaniyeti sağlamak konusunda eyleme geçmesi gerektiğini işleyen bir metindir. Bu yolla vicdanın toplumsal bütünlüğü korumak adına “ödev bilinci”ni güçlendirebileceğini ve toplumsal dengesizliği de ortadan kaldıracabileceğini düşünen Âkif, Hz. Ömer’in ağızından örnek yöneticiyi tanımlar:

“Kenâr-ı Dicle’de bir kurt aşırda bir koyunu,
Gelir de adl-i İlâhî sorar Ömer’den onu!
Bir ihtiyar karı bî-kes kalır, Ömer mes’ul!
Yetîmi, girye-i hüsrân alır, Ömer mes’ul!
Bir âşiyân-ı sefâlet bakılmayıp göçse:
Ömer kalır yine altında, hiç değil kimse!
Zemîne gadr ile bir damla kan dökünce biri:
O damla bir koca girdâb olur boğar Ömer’i!
Ömer duyulmada her kalbin inkisârından;
Ömer kovulmada her mâtemin civârından!
Ömer halife iken başka kim çıkar mes’ul?
Ömer ne yapsın; İlâhî, beşer zalûm ü cehûl !
Ömer’den isteniyor beklenen Muhammed’dan...
Ömer! Ömer! Nasıl aldın bu bârı sırtına sen?”⁹¹⁶

Bir yaşlı kadının kimsesizliğinden, yetimin acı iniltilerinden, bir hanenin yoksulluk nedeniyle dağılmasından, mazlumun kanının dökülmesinden ve hatta Dicle nehrinin kenarındaki bir kuzunun kurda yem oluşundan, Hz. Ömer yani idareci sorumlu olmalıdır. Bu da vicdan esasına dayanan bir kendilikle mümkündür. “Dirvas” da benzer izlek/tema doğrultusunda bir olay örgüsüne sahiptir. “Merhamet etmek ihtimali”⁹¹⁷ olan Halife Hişam’a sığınmaya giden kuraklık mağduru halk, emirlerinin onlara şefkat göstereceğini

⁹¹⁵ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı- 1 Şiirler ve Halk Masalları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 103.

⁹¹⁶ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 161-162.

⁹¹⁷ a. g. e. , s. 181.

“Sultansa da taş değil ya: İnsan!”⁹¹⁸ diyerek umarlar. Onlardaki sefaletle rağmen idarecinin yaşadığı refah, kalabalığın arasında bulunan Dirvas’ın ağzından toplumsal eşitsizliğe işaret eder şekilde aktarılır:

“Görmekteyiz. ey emîr-i âdil
-İnkârı bunun değil ya kâbil
Yok sendeki ihtişâma pâyân;
Bizlerse alay alay sefilân!
Bir yanda demek ki fazla var çok;
Hayfa ki öbür tarafta hiç yok.
Öyleyse biraz tevâzün ister.
Evvel beni dinle, sonra hak ver:
Nerden buldun bu ihtişâmı?
Halkın mı, senin mi, Hâlik'in mı?
Allah'ın ise eğer bu servet,
Bizler de onun kuluyken, elbet
Bir pay talebinde hakkımız var...
İnsâf olamaz bu hakkı inkâr.
Halkınsa şu bî-nihâyet emvâl;
Ver, etme hukûk-ı gayrı pâmâl.
Yok; böyle de olmayıp da kendi
Mâlin ise -çünkü fazla- şimdi,
Bî-vâyelere tasadduk eyle...
Dördüncüsü varsa haydi söyle!”⁹¹⁹

“İlticâ” ve “ricâ” eşliğinde reddedilemeyecek bir gerçeği açıklayan Dirvas, vicdani sorumluluğunu da halifeye hatırlatmış olur. Aslında Dirvas’ın dilinden halk, yardım veya merhametten ziyade vicdandan neşet eden, vazife bellenerik icrasına girişilen adalet ve eşitliği talep etmektedir. Namık Kemal’in biyografi ve tarih çalışmalarını değerlendirirken “Fakat bu vazife hissi nereden gelir?” sorunu yönelten Tanpınar’a göre “Kaderin bu işaretini insanoğlu işin arasında, kendi içinde, kendi vicdanında duyar. Hulâsa insan, yaratılışın yardım payı unutulmamak şartile kendi vazifesinin şuuruna kendi yükselir.”⁹²⁰ Buradan hareketle Dirvas veya sahip olması beklenen meziyeti ona hatırlatılan Halife Hişam da ötekiler için beslediği vazife bilincini, yardıma muhtaç olana karşı sorumluluğunu kendinde, kendiliğini kurgulayan vicdanında bulur/bulmalıdır denebilir.

⁹¹⁸ a. g. e. , s. 181.

⁹¹⁹ a. g. e. , s. 184.

⁹²⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), s. 410.

SONUÇ

Şinasi ile entelektüel alımlamanın odağına yerleşen vicdan, sık kullanılan “mahkeme-i vicdan” terkininde olduğu gibi bir yargı mercii sayılmış ve adalet, kanun, hukuk gibi yeni sözcüklerin dayanağı bellemiştir. Tanrı ve temsil ettiğı değerler artık vicdan sahnesinde görünmeye başlar ve bu da onu ilahi olana bir tecelligâh yapar. Namık Kemal’in göksel bir yansıma kabul ettiğı vicdan, Recaizade için buna ek olarak arınma/temizlenme gereksinimini karşılayan, hükmüyle adalet sevk eden bir idrak merkezidir. Aklın çözümlemede ve anlam edindirmede çaresiz kaldığı an, vicdanın – “Makber”de olduğu gibi – ölüm vb. bilinmezliklerin yarattığı hasarı Tanrı’nın varlığına teslimiyeti güçlendirerek gidereceğini vurgulayan Hâmid, “bekâyı imâ” eden kılavuzluğuyla onun “içinde saklı” dini arar. “Kanun-ı Huda” yani vicdan, inkâra varmayan bir noktada inancı farklılaştırır, kendi mekanizması içinde müeyyideye biçim verir, gözün göremediğini sezer ve ima edilen gerçeklikleri makbul kılar. Tevfik Fikret içinse inanma eylemi burada vuku bulur, şair müşahede edilen, bilgiyle kanıtlanan yüce varlığa vicdanında secde eder. Tanrı düşüncesiyle iç içeliğinin Muallim Naci tarafından da altının çizilmesi ve Cenap’ın onu camii gibi kutsal bir yere benzetmesi kavramın nasıl bir manevi ağ içerisinde işlev kazandığını göstermiştir. Böylece sorgulamaların eşiğindeki kendilikleri de teskin eden vicdan, Ziya Gökalp’in dizeleri doğrultusunda söylenirse, gizlerin çözüldüğü yerdir ve toplumsal referanslar yaratabilir. Âkif şiirinde ise “Kibriyâ’nın” “nûr-ı mübînî” vicdana düşer ve yaptırım gücünü “Allah korkusu”na bağlayan şair, onun varlığının dinî yükümlülüklerle kaim olduğuna dikkat çeker. Merhametin de “yaratıcının sonsuz lütfu olarak” görülmesi kaçınılmazdır. Şinasi’nin öznesi “Azâb-ı nâr-ı sakardan” yani cehennem ateşinin vereceğı acıdan Tanrı “rahmân”iyetiyle kurtulacağını düşünür. Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Kafkaslarda verdiği savaşıardan dolayı vatandan vatan kaybetmiş, büyük facialara sahne olmuştur. Bu ortamda Namık Kemal merhametin “iki cihân hünkârı”na düştüğünü söyler ve milleti adına düşmanın kahrından Tanrı’nın mağfiretine sığınır. Ziya Paşa’nın şair muhayyilesi ise “ruz-ı mahşer”in azabına çare olarak aynı noktayı işaret eder. Şairin “Tevhîd-i Bârî ve Münâcât”ında öznenin yakarışından hareketle, Tanrı’nın, haksızlığa uğramış kişilerin acılarını dindireceğı sığınak, gücü yetmeyen, kendini savunamayan acizlere adalet yeri veya mahkeme, çaresize kurtuluş yolunu gösteren ve kimsesizin gönlünü okşayan, ona manevi sıcaklık veren olarak/şeklinde merhamet ettiğı ortaya konmuştur. Burada bir de merhametin

arzulanması gibi merhamet edebilme veya ötekinin acısına duyarlılaşma yetisi de Tanrı'dan dilenmektedir. Doğal olarak Ziya Paşa'nın şiirinden kendiliğın, Tanrı ve öteki arasında bir merhamet köprüsü, merhamet ağı kurguladığı ve üzerinde uygulanan bağışlama öğreticisini taşıdığı çıkarımı yapılabilir. Ayrıca ölüm karşısında merhamet görerek dinginleşmek için de Tanrı adaletine başvurulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aksi hâlde İsmail Safa'nın "Vefât-ı Pedere Söyledigim Mersîye-i Târîhiyyedir:" manzumesinde ileri sürüldüğü gibi vicdan olmamışlık ve endişe duygularının eşliğinde bir gerilim yaşayabilir. "Vecd" şairi Nigâr Hanım ise derdini Tanrı'ya açan ve ondan yardım arzulayan bir özneyle şiirini temellendirir. Benzer tutum Tahsin Nahit'in "Duâ-yı Ramazan"ında talepler, ihsan ve lütfuna övgüler dizilen Tanrı'ya iletilirken sergilenir.

Vicdansızlık, Türk şairi nezdinde bir nevi suskunluk, merhametsizlik ve ötekinin acısına körleşmektir. Namık Kemal, "bî-insaf"ın imdâd/meded görmeyeceğini belirtir, bu bir kargıştır ve acımasızın yazgısını haber verir. Çünkü Tanzimat aydını merhameti bir ahlak, bir edep kaidesi veya insanlık remzi görür. Öte yandan vicdansız/merhametsiz nitelemesinin, Osmanlı-Türk vatanına göz diken, insan namusuna hâlel getiren, yağmacı ve vahşî düşmana da yöneltildiği saptanmıştır. Özellikle Ali Ekrem şiirinde Balkanlar, Kafkaslar ve diğer coğrafyalarda Türklere uygulanan eziyet ve kıyım, insanlık dışı muamele olarak gösterilir ve vicdansız/merhametsiz bu zulmün yapıcısıdır. İbrahim Alâettin'in "Gönüllünün Gönlü" şiirinde ise "kanlı safhalar yaratan düşman, insafsızlığı eyleme dökerek "vicdân-ı âsumân"ı sızlatır. Âkif ise bütün bunlar karşısında duygusuzluk sergileyen, aldırışı unutan veya bigâne kalan kimseleri, cefaya, adaletsizliğe ortak olmakla, insafsızlıkla suçlar. Çünkü şair için gerçek merhamet Köse İmam'ın dediği gibi öteki "sefaletten ölürken" "refah"ın vicdanı sıkmasıyla, rahatsız etmesiyle ortaya çıkar. Öyle ki Türk şairi Kuzey Afrika/Mağrip müslümanlarını da vicdan havzasında görmüş, Fâik Âli'nin "Genç Şairlere" manzumesindeki gibi "taş yürekli"lerin doğurduğu trajediyi şiiriyle muhakeme etmiş ve yürek parçalayan feci durumlar karşısında merhametini konuşturmuştur. Haksızlığa ram olmuş, halka çile çektirmeyi kendine yol seçmiş kişiler veya basiretsiz idareciler de bu suçlamalardan nasibini almış, düşmanla bir ya da "Moskof"tan beter addedilmiştir. Ziya Paşa'nın "Tercî-i Bend"inde "hande eylemek/etmek", adaletsizliğin, kabalığın, liyakatsiz iş üstlenmenin ve merhameti zayıflık addetmenin nişanesidir. Hâmid ise vicdansız felaket görmediği için hâlden anlamayan, acıyı anlamlandıramayan ve ötekinin derdine tahkirle yaklaşan kişi olarak

tanımlarken, Muallim Naci “Tevbîh”te farklı olarak ondaki arsızlığı, hayadan yoksunluğu ve bayağılaşmayı vurgular.

Kendilikler üzerinde sorgulama aracılığıyla beliren ve hayıflanma psikolojisi yaratan pişmanlık, “keşke varsayımları” olarak izlenir. Burada vicdani salınımın, bir iç muhakeme şeklini alması söz konusudur. Şiirlerde bu edimin veya türevleri olan vicdan azabı ve suçluluğun, “gece/akşam”, yani uyku zamanı vicdani sarmaladığı görülmüştür. Recaizade’nin “Mağrûka”sında öznenin üzüntüsü, sözü edilen aralıkta anımsama ve düşünme üzerinden belirir. Şaire göre “bî-derd olan” uyuyabilir, ama gam ve tasanın vicdanına sirayet ettiği, azap içinde kalan kendilik huzursuzluktan uyuyamaz. Hâmid’in “Bir Sefile ile Hayalet”inde ise umutsuz bir bekleyiş anı betimlenir ve gece pişmanlıkları göz yaşı eşliğinde ortaya çıkarırken, Tevfik Fikret’in “Hâb-ı Girîzan”ında benzer sonuca öz sorgulama neden olarak sunulur. Hatta Hâmid’in “Garam”da vicdan azabını ruha musallat olan bir ejdere benzetmesi, bu olgunun şair nazarında ne derece yoğun duyumsandığına işarettir. Buradan hareketle Türk şairinin tinsel acıyı simgeleştirdiği gerçeğine varılmıştır. Yahya Kemal’in de bir sanı veya vesvese hâlinde sokulan vicdan azabını, hegemonik yanını imleyerek ve “Cinler”e atıfla simgeleştirdiği de vakıadır. Vicdanın emin olmaması, işlenen hataların akla düşmesi ve affedilmenin dahi telafi edemeyeceği olumsuzlukların meydana gelmesi pişmanlığın şiddetini artırır, vicdan azabını katlar. İsmail Safa için bu bir cezadır ve kendiliği silkeleyerek hakikate eriştirebilir, yanlıştan döndürebilir. Diğer taraftan vicdanın, Süleyman Nesib’in “Terâne-i Hüsrân” şiirinde görüldüğü gibi, önceyi süzgeçten geçirerek kaçan fırsatları, elden giden kazanımları ve sevinç dolu zamanları değerlendirdiği sonucu çıkarılmıştır. Celal Sahir şiirinde ise safa bulamayan öznenin varlığıyla, kaybedilene yas, heves kırgınlığı ve “Buhran”ında karşılaşıldığı üzere suçluluk sancısı, vicdani acının görüngüleridir. “Bir hazânın hevâ-yı gaddârı”nın yaz mevsiminin güzellikleri gibi bunalım, hüznün ve müphemiyete sürüklenen kendiliği de soldurduğu Ahmet Hâşim’in “Girye-i Niyâz”ında da vicdan, geçmiş yaşantılarla hesaplaşmanın sahnesidir. Dolayısıyla pişmanlığın hatanın nedenini arattığı ve kalp acısı doğurduğu varsayılabilir.

Türk şiirinin erken modern döneminde vicdan, millî sıfatını da üstlenerek, dağılan ve badirelerle meşgul olan Osmanlı-Türk toplumunun müşterek ahlak söylemi ve birlik ruhuyla değerlendirilir. “Kalb-i milletde” yerini alan niteliksel bağlar, yardım ilkesiyle güçlenir, başkasına ihtimamı, yaralıya özeni, ötekine karşı üstlenilen görevi ve merhamette bulunmayı her zaman bencilliğe yeğ tutar. Özellikle Tanzimat şairinin,

millî/toplumsal bir görev olarak bellediği “teâvün”ü yani yardımlaşmayı, vicdandan kaynaklanan bir olgu olarak uygarlığın temeli ve merhametliliğin gereği gördüğü belirlenmiştir. İmparatorluğun dağılmaya başlaması, uğradığı gadr ve başına gelen badireler, şiirlerde yer alan birlik mefkuresinin bir umarı, çıkış yolu veya çözümü teşkil etmesine neden olur. Vicdan birliği, Hâmid’in “Vâlidem” manzumesinde millet bütünlüğüne kavuşmanın, doğal olarak aynı ruh ve beden gibi tek elden hareket etmenin yolunu açar ve beka davasının karşılaşıcağı tehditleri savuşturur. Öte yandan Muallim Naci, Mûsâ Bin Ebi’l-Gâzân gibi bir kahraman tiplojisi etrafında fazileti ve toplum namına telkinde bulunmayı işler. Nigâr Hamın şiirinde ise “Koşalım Çünkü Vatan Tehlikede” telaşıyla, vicdan temelli bir vahdetin vücuda getirilmesi tavsiye edilir. Buna karşın Servet-i Fünûn şairi “yine çiğnendi yeminler” denilerek kanunun yok sayılmasına, kötülüğe, “otuz üç yıl” nitelemesiyle vurgulanan II. Abdülhamit devrine, “tarafıyyet, hasebiyyet, nesebiyyet”e vicdanen başkaldırır. “İrz u nâmusâ” taarruzun artması ve zulmün ağlatan, inleten baskısı, millî vicdanın, örneğin Ali Ekrem’de olduğu gibi, aksülamelini güçlendirir. Millî Edebiyat şairi Mehmed Emin ise “Bizler ayrı gövdelerde bir canız” şiarıyla millet olmanın gereğini ifa ederek merhamete kapı aralamayı, töre veya ülkü birliği çerçevesinde kenetlenebilme yeteneğini öne çıkarır. Bütün bunların ötesinde Âkif vicdan temelli bütünleşmeyi, İslam dünyasını kapsayacak şekilde genişletir. Onda “millet-i merhume”yi uyandırmak, dayanışma ahlakını gönendirmek ve “rûh-ı Nebî”nin en büyük düşmanı tefrikaya son vermek dinî bir zeminde ve vicdana dayanarak ele alınır. Aksi hâlde “ayrılık sevdâsına” ve ihtiras derdine düşülmesi, şaire göre milletleri dağılmaya, ortadan kalkmaya doğru götürecektir.

Otokritik ve kendiliğin belirginleşmesi, vicdan gözetiminde gerçekleşen denetimin sonucudur. Türk şairi seçme, irdeleme, önleme, şüphe, içsel muhasebe, sigaya çekme ve değerlendirme edimlerini, vicdana nispeten kullanır. Böylece şiirlerde kendiliğin, şair öznenin veya öz olma hâlinin, kuşkulanma, huzursuzluk ve tereddüt etmeyle başlayan vicdani sorgulamanın devamında somutlaştığına tanık olunmuştur. Namık Kemal iki hassa olarak bilgiyi incelemek ve derin bakışı, vazgeçilmez vicdani işlevler olarak kabul eder, ona göre “tetkik ve tamik” sorgulamayı mümkün kılan aparatlardır. Süzgeçten geçirmek ve düşünmek, insan olmanın mahiyetine uygun adetlerdir ve vicdanın görüngüleri olarak Hâmid şiirinde yer almıştır. Özellikle Tefkîk Fikret için “Niçin?”in köklenebildiği vicdan, sorular yoluyla varlık kazanır ve “Promete”de üzerinde durulduğu gibi ayırdına vardırır. Ayrıca cehalet, aydın ve halk arasındaki uçurum, Batılılaşma, ahlak

boyutlu toplumsal çürüme vb. konularda yöneltilen eleştiriler, murakabe ve sorgulamalar eşliğinde Âkif şiirini donatmıştır.

Vicdanlı/merhametli, mizacında hemdert olmayı, aldırış etmeyi ve ötekisinin acısına kulak kesilmeyi bulundurur. Özellikle Namık Kemal'in vatanın/milletin sıkıntısı ölçüsünde vicdanları kabartan bir algı yaratarak şiirler kaleme aldığı, özgeci eğilimiyle sâdır olan görüngüleri dizelere taşıdığı söylenebilir. Hatta Ali Ekrem de *Zilâl-i İlham*'ındaki "kahramân-ı dîn" tanımıyla, veren, vakfeden ve fedakâr nitelemelerini üstlenmiş erdemli kişiyi anlatır. Bu, ötekini nefsinin önüne koymak, vicdanıyla davranış ve tutumlarına yön vermek olarak farz edildiğinde, Türk şairinin insafı olmayı kutsadığı belirlenmiştir. Nabizade Nazım'ın "Tesâdüf-i Ziyâret"i, alelade ama mahzun bir kıza acıyan öznenin içlenmesini konu alır. Buradan, vicdanın kötü durumuna şahit olduğu kişiyi hakir görmediği, bilakis acıya meylederek sıkıntıyı giderme girişiminde bulunduğu sonucu çıkarılmıştır. Ayrıca "yalnız kendi" ruhunu okşayan kişilerin ayıplanması, millet yıkım ve bela ile uğraşırken kayıtsız kalınamayacağı Mehmed Emin'in "Benim Şiirlerim" manzumesinde olduğu gibi, vicdanlılığı tetikleyen aldırış duygusunun işaretleri olarak değerlendirilmiştir. Bütün bunlar "enîn"ler, inleyişler karşısında "bir hisli yürek"ın yansımalarını kurgulayan Türk şairinin iç algısını ve olaylara yaklaşım biçimini ortaya çıkarmıştır.

Feryat, özlem ve sızlanma karşısında iyilik nedir bilmeyen, gözünü kan bürümüş, vefasız, nezaketten uzak, şefkat yoksunu, kararsız, âşığını anlamayan sevgilinin, her ne kadar yergi ve eleştirilerle sarsılmaya çalışılsa da klasik Türk şiirindeki tipolojiden izler taşıdığı ve acımasızlığın/gaddarlığın temsili olduğu hükmüne varılmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa'yla merhametsiz sevgili, "insâf et"mesi beklenen, acıya "nazar kıl"ması umulan ve "beyân-ı aşk"ın muhatabı kişi kabul edilir. Menemenlizade Mehmet Tahir'in "İstid'â-i Merhamet" veya Abdülhalim Memduh'un "Yok mudur?" manzumelerinde ise "bî-terahhum" sevgili, zalim ve acımasız olarak konumlandırılır. Cenap Şahabettin'in "Gazel"inde de sevgilinin can alan dudağına düşkün özne, gaddarlıkla karşılık bulur. Âşığın beklentisi ise yalnız "bir nîm-iltifat" yani yarım yamalak bir övgüdür. Bu durum yeni Türk şiirindeki âşığı, Hüseyin Suad'ın "Zehirli Çiçek"indekine benzer şekilde, ayrılıkla ve melal içerisinde bırakır ve hayattan soğutur. Fakat âşık-sevgili paradigmasının, Orhan Seyfi'nin *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi*'nde idealize edilen sevgili "Peri Kızı"nın âşığı çobanı gadre uğratıp terk etse de pişmanlık duyup ona dönmesiyle, ilk kez değişmeye başladığı tespit edilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeniliklere ve Batı Aydınlanmacılığına dayanan bir anlayışın ürünü olarak vicdan, estetik açıdan ve düşünce cihetiyle Türk şairi için tabiri caizse mihenk taşına dönüşmüş, edebiyatın sahilliği bu kavram üzerinden ölçülmeye başlanmıştır. Örneğin Muallim Naci, “vicdân-fürûz âhengi”yle yeni şiirin hakikate ulaştıran, aydınlatan ve bilginin vebaliyle donatan içeriğine işaret eder. Böylece şair, toplumun vicdanı kesilerek, iradeli, vatan ve millete hizmete kendini hasretmiş, özgürlük, eşitlik, kanun ve hukuk gibi değerler uğruna mücadele yolunu tutmuş, aklın ışığında terakki etme ülküsüne sahip, insanları uygarlığa davet için kaleme sarılmış, eğitimi yaygınlaştırmının yanı sıra eseri vasıtasıyla öğretmeyi de benimsemiş bir pozisyonda edebiyat sahnesine çıkar. Rezaizade M. Ekrem'in “Murabba”sındaki anlamıyla, ötekinin gark olduğu çile karşısında tedirgin, feryat edenlerin yardımına koşulmasını salık veren vicdan, acıya hemhâl kılan bir üslupla şiir dilinde konuşturulmuştur. Ayrıca Abdülhak Hâmid'in “Hacle”sinde, Tevfik Fikret'in “Şâire Dâir”, “Musset İçin” ve “Edebiyat Nedir?” manzumelerindeki gibi vicdan kavramı odağında yapılan şair tanımlarının da altı çizilmiştir. Hüseyin Sîret'in dizelerinde belirtildiğine göre ise artık şair, kötülüğün/zulmün övgüsünden tiksinerak kaçmakta, vicdana teslimiyetini ve kaidelerinin kendiliği kuşatarak doğruya yönelttiğine olan inancını dile getirmektedir. O, “Vatan Tehlikede”yken de milletin içinde bulunduğu ahvali değerlendirir ve “istibdad”ı hak bildiği üzerinden yargılamaya çalışır. Süleyman Nazif'in ifadesiyle “vicdan-ı ümmetde” çırpınanlar, şairi/kendilikleri mahzun kılar ve onların “nazar-ı merhameti”ni celbeder.

Bir vicdan ameliyesi olarak tezahür eden merhamet, odağına düşkün, muhtacı veya mazlumu alır. Türk şairi de merhamet temasını yetim veya öksüz, acı çeken, yoksul, görme engelli, yardım bekleyen, “ehl-i hâcet”, hasta, tek başına bakımını sağlamaktan mahrum, kimsesiz, evsiz, perişan, dilenci, yaşlı, umutsuz, mahzun, kadın ve çocuk, yaşlı ve ölü, depremzede, besleme, aç ve sırtı çıplak etrafında bazen de “yevm-i hesab”a değinerek işler. Çünkü onlar “şefkat-zede” olarak algılanmıştır. Fakat merhametin pratiğe geçmesi veya söylemde kalarak salt acıma duygusuyla sınırlanması olmak üzere iki ayrı tavır gözlemlenmiştir. Mesela Tevfik Fikret şiirindeki özne, tanık olduğu sıkıntı, çile veya tasaya, merhametin daha ilkel veya ilksel şekli olan acıma duygusuyla ve dünyevi bir algıyla sokulmak/yaklaşmak ister. Bu da duygulanımı tekil bırakır, paylaşım ve dayanışma yoluyla çoğulluğa veya yardımlaşmaya götürmez. Hâlbuki Mehmet Âkif için merhamet, bütün gerçekçiliğiyle dramatize edilen acının, dinî referanslar doğrultusunda eyleme geçilerek giderilmesi demektir. Yine Ali Ekrem'in “Fırın Önünde” manzum

hikâyesinde, çaresiz kadına “kırmızı, pişkin, sıcacık” ekmek alınması, iyiliği somutlamış ve merhametin tamamlandığı/kemal hâlini aldığı böylece anlaşılmıştır.

Vicdanlanma ediminin merhamet yoluyla gerçekleşmesi, yakınlık duyma anlamını gelen sempati ve kendini ötekinin yerine koymak olan empati aşamalarıyla meydana gelir. Mehmed Celal’in “Bilmem Kiminçün Ağlarım?” şiiri incelendiğinde hassas kalpli bir öznenin, sempati ve empati aracılığıyla nasıl insafa geldiği, merhamet etmeye yöneldiği fark edilmiştir. Türk şiirinde, kırgın bir bakışın yufka yürekleri harekete geçirdiği, sempati ve empati bağıyla merhamet etme dürtüsü uyandırdığı belirlenmiştir. Ötekinin eksikliğini aldırان ve belki de o eksikliği deneyimleyebileceğini aklına getiren kendilikler, muhtelif şiirlerde örneklenmiştir. Ayrıca merhametin zayıf, ezilen ve hak ettikleri muameleden daha azını gören hayvan ve bitkilere yöneldiği de bir diğer gerçektir. Bu şefkat gösterilenler, kuzu, kuş, çiçek, bülbül, kumru, at, köpek ve kedi olarak sıralanabilir.

Vicdanın ses imgesi veya sesi imleyen eylem ve olgular üzerinden tezahür ettiği, öteki karşısında alınacak konum için çağrıda bulunduğu ve telkin ederek varlık gösterdiği anlaşılmıştır. Misal verilecek olunursa İsmail Safa’nın *Mağdûre-i Sevdâ*’sında “derîn bir sadâ” gibi duyumsanan vicdan temsili ses, salt bedensel uykudan uyandırmamış, aynı zamanda farkındalık yaratarak meçhule karşı bilgi vermiş ve mecazen gözleri açmıştır. Tevfik Fikret’in tablo altına neşredilen şiiri “Köyün Mezarlığında”da ise “şübheli bir sesle” beliren sorular üzerinden secde edilen büyük sırrın peşine düşen özne, vicdanına kulak vererek âdetâ “hakîkati” sorgular. Bazen de Fâik Âli’nin “Hasbihâl”indeki gibi, seslerin vicdanı “bî-huzûr” ettiği zamanların varlığı şiirlerde tespit edilmiştir. Mehmed Emin’e göre ise vicdan herkesin sustuğu, zulme karşı sindiği veya ötekine kayıtsız kaldığı anda dahi görevini yerine getirir ve buyruğuna uymayan, hükümleri doğrultusunda harekete geçemeyen ve merhamet duygusu geliştiremeyen kimseleri vicdansız kılar.

Ağlayabilmek ya da ağlayana tesadüf etmek de kendiliklerde vicdan veya merhameti nüks ettirir. Türk şairi gözyaşını, vicdanın/merhametin olağanlaşmasına imkân veren bir nesne algılamıştır. Recaizade’nin “Ağlamak İsterim” şiirindeki özne, acı kaybına beslediği merhameti gözyaşlarıyla ya da gözyaşı dökme eyleminde bulunarak yansıtır. Tevfik Fikret’in sosyal farkındalığı öne çıkardığı ve santimental duygulanmanın etkisiyle yazdığı söylenebilecek “Bir Hâtıracık”ında ise “giryе-nisâr” şekilde, gözü nemlenerek bir miktar parayı dilenci çocuğa uzatan özne, acımanın tesiri altında olduğunu ağlayarak belli

eder. Bir de ötekinin gözyaşlarının yürekleri kasavet ve acıya boğacak kadar etkili olduğu, Faruk Nafiz'in "Dün Bir Kadın Ağladı..." şiiri incelenerek izah edilmiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk şiiri irdelendiğinde, insana acizliğini hissettiren ve hesap verme kaygısı yaratan mezar veya mezarlığın, vicdanı tetikleyen bir mekân olduğu neticesine varılmıştır. Vicdan, yapıp etmeleri denetleyerek veya anımsamalar üzerinden amelleri gözden geçirerek ölüme hazır olma rahatlığı doğururken, ölümün varlığını sezdirmediği yer olan mezar ise ziyareti/görülmesi hâlinde vicdanı ölüye, ölünün yakınına veya ölümden etkilenene yöneltir. Rezaizade M. Ekrem'in şiirlerinde "nedîm-i vicdân" tamlamasıyla nitelenen özne, sözü edilen biçimde ölümün getirdiği ağır elemi deneyimlemesiyle kendini "zavallı" görür ve öz merhamet duyar. "Makber-gede"lik, Menemenlizade Mehmet Tahir'in manzum hikâyesi *Yâd-ı Mâzi* okunduğunda da bir merhamet sahnesi içerisinde kendini gösterir. Ayrıca "Kitâbe-i Seng-i Mezâr" şiirlerinin de merhamet temasını/izleğini barındırdığı, Mehmed Celal, Ali Ekrem ve Celal Sahir'in şiirleri üzerinden vurgulanmıştır.

Türk şairi, eğriyi düzeltme ikazıyla eylemlere yön veren ve bu düsturla anların ötesinde devirleri, dönemleri ele alabilen vicdanı kullanarak, içinde bulunduğu, yaşadığı çağı seyrederek, eleştirir. Bu, Muallim Naci'nin "Terkîb-i Bend"inde dünyanın/feleğin acımasızlığının vurgulanması, Tevfik Fikret'in "Rübâbın Cevâbı" şiirinde "vicdana, fikre, hakka taaddi" eden, saldıran zehir girdabı çağın ve Süleyman Nesib'in "Harb İhsasatından" manzumesinde menfaat namına her türlü kötü/fena emri caiz gösteren bir "fenn-i fesâd"ın telin edilmesi olarak görünürlük kazanmıştır. Diğer yandan insanlığı "inkâr-ı asl" eden, "hukuk-ı milel"i hiçe sayan ve "siyâset-i âlem"e hile karıştıran "Avrupa"/"Batı" temsili hedef alınarak, "çağdaş"/"medeni" devletlerin, yani zamanın egemen güçlerinin sözde hakseverliği ortaya konmuş, zulümleri, gaddarlıkları vicdan mahkemesinde yargılanmıştır. Başta Mehmet Âkif'in "İstibdâd"ı olmak üzere birçok şiirde ise II. Abdülhamit devrinin panoraması, atfedilen hayal kırıklıkları, haksızlıklar ve bunların yarattığı karamsarlık sezilmiş, Ziya Gökalp'in altını çizdiği gerçeğe binaen söylenirse "acze merhamet" gösterilmemesinden dolayı vicdan yoksunlarını hicveden bir tutum/söylem benimsendiği fark edilmiştir.

Vicdan onunla baş başa kalındığı takdirde, adına mazi, geçmiş veya yaşanmışlık ne denirse densin, geriye dönük bir inceleme başlatır, doğurduğu kaideler vasıtasıyla bir ölçme işlemi gerçekleştirir. "Yâd-ı mazi" eden Türk şairi de çoğunlukla simülatif bir anımsama girişiminde bulunarak veya canlandırma, hayallenme koşutunda, vicdani bir

değerlendirmeyi şiirine konu edinmiştir. Hatırlama ve eskiden dem vurma vicdan mekanizmasını işletir ve Cenap Şahabettin'in "Bir Verem Kızın Hasbihâli Yahud Yâd-ı Mâzî" şiirindeki gibi içleme, üzüntü ve yakınmalar, bir gözden geçirme ardından belirir. Ayrıca bunun "mükedder u nâ-ümmîd" şeklinde gerçekleşmesiyle, pişmanlığın pençesine düşüldüğü, "haste-i sitem" olunduğu ve gücenmeler/kırgınlıklar yarattığı şiirlerden elde edilen bulguyla kavranmıştır. Örneğin, Ahmet Hâşim'in "Çıktığın Geceler"inde "hasret u gurbet" hissettiren geçmişin, unutulması/geride kalması üzerine özne, "keder-âlûd" olur, sorgulamaların eşiğindeki vicdan onu "ye's" ve "melâl'e" sürüklerken, Âkif'in "Bülbül"ü Osmanlı-Türk medeniyetinin yaşadığı "hüsrân"dan doğan memnuniyetsizlik ve vicdanın kadim günleri de akla getirerek yarattığı sızıdan ibarettir.

Merhametin kadınlıkta içkin olduğu varsayımı veya kadının merhamet timsali olarak görülmesi, Türk şiirinde oldukça fazla izlenilen bir durumdur. Anne, kız kardeş, sevgili/eş veya hemşire gibi sıfatları üstlenen kadınlar, şefkat gösterme eğilimleri ve acıma konusundaki duyarlılıklarıyla şiirlerde yer tutmuştur. Özellikle Hilal-i Ahmer hemşirelerinin/hasta bakıcılarının kadınlık ve merhamet ilişkisi üzerinden övülmesi, merhametin yayıcısı, yardımın ulaştırıcısı ve şefkat elinin sahibi olarak kutsanması, bu minvalde değerlendirilebilir. Türk şairi, merhametin bütün ihya ediciliğini, kadın aracılığıyla ortaya çıkarırken, fedakârlık ve inayeti kurtarıcı erdemler olarak kadının taşıyıcılığında simgeleştirmiştir. Vicdan bağına binaen acının, üzüntünün dindirilmesi için çabalayan, savaşın zorluğunu unutturan, yokluklarında ise askerin yetim kaldığı kadınlar, "merhametin ocacığdır" denilen Hilal-i Ahmer'in gönüllüleri, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret, Nigâr Hanım, Mehmet Emin, Celâl Sahir ve Faik Âli'nin şiirlerinde bulunur. Ayrıca yüksek bir merhamet seciyesi üstlenen "annelik" de Hüseyin Suad'ın "Üvey Ana" şiirindeki gibi esirgeme ve sevgi kanatlarıyla veya Celal Sahir'in "Tuhfe-i Takdîs"inde bahsedilen "âleme mensûb olan güzellikler"ın tamamlayıcısı olarak anılmıştır.

Bir hesap verme motivasyonu eşliğinde, sorumlulukları ihtar ederek devreye giren vicdan, anne babaya, aidiyet beslenen değerlere ya da millete, Tanrı'ya veya herhangi bir otoriteye karşı ödev bilinci yükler. Türk şairi, vicdandan neşet eden sorumluluk duygusunun ahiret günü/inancı üzerinden içselleştiğinin altını çizmiştir. Muallim Naci'nin "Terkîb-i Bend"inde İslam dinine göre kıyamet sonrası insanların hesaba çekileceği mahşer gününe atıfla birlikte kendini bir şeylerden sorumlu hissetme eğilimi de sezilir. Ayrıca kendiliğin ötekine karşı duyduğu mesuliyet gereği toplumsal eşitlik

veya adaletin sağlanabilmesi, Âkîf'in "Kocakarı ile Ömer" manzum hikâyesindeki vicdani arka plandır.

Edebî metin, vicdanın tebarüz ederek kendiliği hakikate doğru esnettiği, tereddütler vasıtasıyla bilinç üzerinde bir sıkışma yarattığı ve iyiliğin bütün ayrıcalıklarıyla merhamet şeklinde belirlediği bir düzlem olarak okunabilir. Dolayısıyla bunun acıya, gama veya ezaya tanıklık karşısında aldırış etmemek, görmezden gelmek, hissizleşmek, sessizliğe gömülmek, acımasızlığa ve zalimliğe meyletmek anlamındaki aksi de mümkündür. Türk şiirinin kırılmalar ve dönüşümler içerisinde geçen 1860-1923 yılları arasındaki evresi, geçirdiği anlam ve kavram yenilenmesi/çeşitlenmesi eşliğinde, sözü edilen okumayı yani vicdan ve merhamet temalarını, izleklerini, imgelerini, simgelerini, ayrıca onları su yüzüne çıkaran olay, eylem ve benzeri görüngüleri içerikte örnekler bir hâl göstermektedir. Bu, Cumhuriyet dönemi için de olasıdır ve bir şiir incelemesine konu edilebilir. Hatta sadece şiir değil roman, hikâye veya tiyatro türleri de vicdan ve merhamet görünümleri konusunda ve hâkim zihniyetin belirlenmesine dönük veri sunabilir. Ayrıca çalışmamızda varılan sonuçlar, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde yapılacak araştırmalara, karşılaştırmalı veya interdisipliner analizlere fikir verecektir.

KAYNAKÇA

- Abdülhalim Memduh, *Tasvir-i Hissiyat*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1303/1886.
- Abdülhalim Memduh. *Tasvir-i Vicdan*. İstanbul: Nişar Berberyan Matbaası, 1301/1884.
- Ahmet Hâşim. *Bütün Şiirleri*. Haz. Necati Tonga. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1979.
- Akay, Hasan. *Servet-i Fünûn Şiir Estetiği*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Akbulut, Hatice Ebrar. “Nuri Pakdil’in Tiyatrolarında Vicdan”. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.
- Akhtar, Salman. *Acının Kaynakları-Korku, Açgözlülük, Suçluluk, Kandırma, İhanet ve İntikam*. Çeviren Elif Okan Gezmiş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akhtar, Salman. *Comprehensive Dictionary of Psychoanalysis*. Londra: Karnac Books Ltd, 2009.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak Dersleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Akün, Ömer Faruk. *Nâmık Kemal’in Mektupları*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1972.
- Akyüz, Kenan. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2000.
- Akyüz, Kenan. *Tevfik Fikret*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1947.
- Anar, Turgay ve Özbay, Fatih. “Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Osmanlı’dan Günümüze Türk Şiirinde Dilenme ve Dilencilğe Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1, s. 2 (İstanbul 2013): 1-27.
- Andı, M. Fâti. *Ara Nesil Şâiri Mehmed Celâl Hayatı Görüşleri Şiirleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1995.
- Apaydın, Mustafa. “Celal Sahir’in Şiiri”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, s. 1 (Adana 1987): 61-71.
- Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*. Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.

- Aristoteles. *Retorik*. Çeviren Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek*. Çeviren Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Ay, Volkan. “Nietzsche’de ‘Merhamet’ Kavramının Yeniden Değerlendirilmesi”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. s. 1(Ankara 2013): 199-215.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Ömrüm Benim Bir Ateşti Ahmet Hâşim’in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Banarlı, Nihad Sâmî. *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi II*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Baş, Selma. “Bir Merhamet Şairi Olarak Mehmet Akif”, *Turkish Studies* 7. s. 2 (Ankara 2012): 193-217.
- Bauman, Zygmunt. *Kimlik*. Çeviren Mesut Hazır. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodern Etik*. Çeviren Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Bekiroğlu, Nazan. *Şair Nigâr Hanım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Bernstein, Richard J. *Radikal Kötülük-Bir Felsefi Sorgulama*. Çeviren Nil Erdoğan ve Filiz Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları, 2010.
- Bertrand, Alexis. *Ahlâk Felsefesi*. Çeviren Salih Zeki. Ankara: Akçağ Yayınları, 2022.
- [Beyatlı], Yahya Kemal. *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2022.
- [Beyatlı], Yahya Kemal. *Edebiyata Dair*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2012.
- Bezirci, Asım, Haz. *Ahmet Hâşim Yaşamı-Kişiliği-Sanatı-Seçme Şiirleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1986.
- Bilgiz, Musa. *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Birinci, Necat. *Faruk Nafiz: İnceleme-Seçmeler*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Birinci, Necat. *Menemenlizâde Mehmet Tahir Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

- Birinci, Necat. “Ele Alınan Mevzular Açısından Tanzimat Sonrası Divan Edebiyatı'nda Tevhid ve Münacat”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 10, s. 4 (İstanbul 1981): 59-74.
- [Bolayır], Ali Ekrem. *Namık Kemal*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- [Bolayır], Ali Ekrem. *Vicdan Alevleri*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1341/1925.
- [Bolayır], Ali Ekrem. *Ordunun Defteri*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1336/1920.
- [Bolayır], Ali Ekrem. *Zilâl-i İlham*. İstanbul: Sabah Matbaası, 1327/1911.
- [Bolayır], Kemâl-zâde Ali Ekrem. *Kasîde-i Askeriyye*. İstanbul: Matbaa-i Askeriyye, 1324/1908.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Serâb-ı Ömrüm*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Kapı Yayınları, 2022.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Tevfik Fikret Hayatı-San'atı-Şahsiyeti*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- Bravo, Hamdi. *Vicdanın Sessizliği*. Ankara: Fol, 2020.
- Cenab Şahabeddin. *Bütün Şiirleri*. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman. İstanbul: Dergâh yayınları, 2022.
- Cengiz, Yunus. “Câhız'ın Düşüncesinde Vicdanın Gerçekleşim Seyri ve Denetlemesi”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2007.
- Churchland, Patricia S. *Vicdan-Ahlaki Sezginin Kökeni*. Çeviren Mehmet Doğan. İstanbul: KUY, 2021.
- Cioran, Emil Michel. *Zamana Düşüş*. Çeviren Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri-Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Çeviri Editörler Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Comte-Sponville, André. *Büyük Erdemler Risalesi*. Çeviren Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

- Çağrııcı, Mustafa. “Merhamet”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet> [28.11.2023].
- Çamlıbel, Faruk Nafiz. *Han Duvarları*. İstanbul: YKY, 2022.
- Çantay, Hasan Basri. *Âkifnâme Mehmet Âkif Ersoy*. Haz. Necmettin Turinay. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2020.
- Çelik, Şengül. “Batı Felsefesi Tarihinde Genel Hatlarıyla Vicdan”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar. Ankara: Nobel Yayınları, 2018. s. 77-107.
- Çitçi, Selahattin. *Fâik Ali Ozansoy Hayatı, Şahsiyeti, Eserler*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2014.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. Çeviren Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınevi, 1975.
- Dayanç, Muharrem. “Safahat’tan Hareketle Mehmet Akif’in Zamanını ve Batı’yı Değerlendirishi”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 27 (Konya 2012): 131-152.
- Dayanç, Muharrem. “Balıkesir ve Türkistan’da Deprem ve Tevfik Fikret’e Sitem”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, s. 2 (Eskişehir, 2007): 123-140.
- Demir, Osman. “Vicdan”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan> [Erişim 06.09.2023].
- Demir, Ömer ve Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Descartes, Renê. *Söylem/Kuramlar/Meditasyonlar*. Çeviren Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1996.
- Dilçin, Cem. *Adlar Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Donbay, Ali. *Orhan Seyfi Orhon Hayatı, Gazeteciliği, Fikrî ve Edebî Şahsiyeti, Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.
- Dolar, Mladen. *Sahibinin Sesi-Psikanaliz ve Ses*. Çeviren Barış Engin Aksoy. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Duralı, Şaban Teoman. *Akıl Anatomisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Durkheim, Emile. *Ahlak Eğitimi*. Çeviren Oğuz Adanır. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004.

- Duymaz, Recep. *Millî Edebiyatın Estetiği*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2021.
- Eliot, T. S. *Edebiyat Üzerine Düşünceler*. Çeviren Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983.
- Emil, Birol. *Türk Kültür ve Edebiyatından I Meseleler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Engin, Ertan. “Ali Ekrem’in Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. s. 28 (İstanbul 2013): 157-172.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Enginün, İnci. *Cenap Şahabettin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Enginün, İnci. *Abdülhak Hâmid Tarhan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Eroğlu, Ebubekir. *Çalkantı ve Dalga*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- [Erozan], Celal Sahir. *Siyah Kitap*. İstanbul: Muhtar Hâlid Kitaphanesi, 1328/1911.
- [Erozan], Celal Sahir. *Beyaz Gölgeler*. İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909.
- [Erozan], Celal Sahir. *Buhran*. İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325/1909.
- [Erozan], Celal Sahir. *Kardeş Sesi*. İstanbul: ?, 1908.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. Haz. Salim Çonoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Esenyel, Adnan. “Merhamet, Acı ve Kurtuluş: Yaşamın Anlamsızlığı Karşısında Schopenhauer ve Nietzsche”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. s. 35 (2023): 1-24.
- Esenyel, Adnan. *Nietzsche Sokrates’i Neden Öldürdü?* Ankara: Fol Yayınları, 2020.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Foucault, Michel. *Kabahat İşlemek-Doğruyu Söylemek*. Çeviren Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Foucault, Michel. *Büyük Yabancı-Dil, Delilik ve Edebiyat Üzerine Konuşmalar*. Çev. Savaş Kılıç. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Freud, Sigmund. *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. Çeviren Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

- Freud, Anna. *Ben ve Savunma Mekanizmaları*. Çeviren Yeşim Erim. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Freud, Sigmund. *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*. Çeviren Ali Babaoğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Freud, Sigmund. *Uygarlığın Huzursuzluğu*. Çeviren Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Freud, Sigmund. *Uygarlığın Huzursuzluğu*. Çeviren Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. Çeviren Işıtan Gündüz. İstanbul: Say Yayınları, 2000.
- Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk*. Çeviren Ayda Yörükân. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.
- Fromm, Erich. *Sağlıklı Toplum*. Çeviren Yurdanur Salman ve Zeynep Tanrıseven. İstanbul: Payel Yayınları, 1990.
- Gilbert, Paul. “Compassion is an Antidote to Cruelty”. <https://www.bps.org.uk/psychologist/compassion-antidote-cruelty> [Erişim 14.09.2023].
- Gilbert, Paul. “Compassion and Cruelty a Biopsychosocial Approach”, *Compassion-Conceptualisations, Research and Use in Psychotherapy*. Edited By Paul Gilbert. London: Routledge, 2005.
- Ginzburg, Carlo. *Tahta Gözler-Mesafe Üzerine Dokuz Düşünce*. Çeviren Aysun Şişik. İstanbul: Metis Yayınları, 2022.
- Gruen, Arno. *Empatinin Yitimi-Kayıtsızlık Politikası Üzerine*. Çeviren İlknur İgan. İstanbul: Çitlenbik Yayınları, 2012.
- Göçgün, Önder, Haz. *Namık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Göçgün, Önder. Haz. *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Gökçek, Fazıl. *Mehmet Âkif’in Şiir Dünyası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- [Gövsâ], İbrahim Alâettin. *Çocuk Şiirleri*. İstanbul: Kanat Kütüphanesi, 1933.

- [Gövsâ], İbrahim Alâettin. *Güft ü Gû*. Trabzon: İkbâl Matbaası, 1322/1328-1912.
- Güneş, Mehmet. “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Vicdan”, *III. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Burdur: MAKÜ Yayınları, 2021): 513-519.
- Güneş, Mehmet. “Gerçekten Suçlular mı? Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan*, *Kürk Mantolu Madonna* ve ‘Hasan Boğuldu’ Eserlerinde Vicdan”, *Hece-Susturulamayan Ses Sabahattin Ali Özel Sayısı* 22, s. 253 (Ankara 2018): 573-582.
- Güneş, Mehmet. “Hepimiz İnsanız, ama Vicdanımız da Var: Vicdanın Sesini ‘Bi Sevmekten... Bi Ölümden’, ‘Sevgili Nefret’ ve ‘Geç Kalan Adam’ın Öyküsü’, Hikâyelerinden Dinlemek”, *Turkish Studies* 12, s. 22 (Ankara 2017): 377-388.
- Güneş, Mehmet. “Hukukun Üstünlüğünden Vicdanın Üstünlüğüne: Dostoyevsky'nin Suç ve Ceza Romanı ile Reis Bey Piyesinde Hukuk ve Vicdan”, *Kaldırımlar'dan Sakarya'ya Necip Fazıl Sempozyumu Bildirileri Kitabı II. Cilt* (Yozgat: Ankara Ofset, 2017): 121-129.
- Güneş, Mehmet. “İsmail Safa'nın Şiirlerinde Merhamet Teması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s. 24 (İstanbul 2011): 221-244.
- Güngör, Bilgin. “Bir Olağanüstü Çocuk Figürünün Etrafında: Recaizade Mahmut Ekrem'in Nijad Tipolojisi”, *Söylem Filoloji Dergisi* 3, s. 1 (2018): 39-49.
- Güngör, Erol. *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötüken, 2000.
- Gür, Muhammet. *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Gürsoy, Belkıs Altuniş. *Hüseyin Suad Yalçın ve Eserleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Hegel, G. W. F. *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. Çeviren Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1991.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. Çeviren Kaan H. Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Hume, David. *Ahlak İlkeleri Üzerine*. Çeviren Nil Demir. Ankara: Fol, 2019.
- Hume, David. *Ahlak*. Çeviren Nil Şimşek. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

- Kalsched, Donald. *Travma ve Ruh*. Çeviren Ali Oğuz Bozkurt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2023.
- Kant, Immanuel. *Ethica-Etik Üzerine Dersler*. Çeviren Oğuz Özügöl. Ankara: Fol, 2021.
- Kant, Immanuel. *Yaşamın Anlamı*. Çeviren Gürsel Uyanık ve Ahmet Sarı. Ankara: Fol, 2021.
- Kant, Immanuel. *Grounding For The Metaphysics Of Morals-On a Supposed Right to Lie because of Philanthropic Concerns*. Trans. James W. Ellington. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. , 1993.
- Kanter, Fatih. *Millî Edebiyat Dönemi Türk Şiirinde Benlik Algısı ve Kimlik Kurgusu*. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Kaplan, Mehmet. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Kaplan, Mehmet. “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994: 113-120.
- Kaplan, Mehmet. *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Kaplan, Mehmet. “Garam’daki İçtimaî ve felsefî Fikirler”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1, s. 1-2-3-4 (İstanbul 1946): 245-258.
- Karaca, Alaattin. *İsmail Safa*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Karaca, Nesrin Tağızade. *Celal Sâhir Erozan: Hayatı-Dönemi-Eserleri*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993.
- Karagöz, İsmail. *Allah İnsan ve Merhamet*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar-İlkeler-Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- Kerman, Zeynep. “Mehmet Akif Ersoy’un Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Dili*, s. 564 (Ankara 1998): 505-511.
- Kılıç, İdris. “Heidegger Felsefesinde Celp Eden Vicdan”. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 7, s. 1 (2022): 54-71.

- Kierkegaard, Søren. *Sevginin İşleri*. Çeviren Nur Beier. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Koç, Hüsnîye. “Nigâr Hanım’ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Döneminde Kadın Özneyi Yazmak”. Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 2019.
- Korkmaz, Zeynep. *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2021.
- [Koryürek], Enis Behiç. *Miras*. İstanbul: İkbâl Kitaphânesi, 1927.
- Kuçuradi, İonna. *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2006.
- Levend, Agâh Sırrı. *Türkçülük ve Millî Edebiyat*. Ankara: TTK Basımevi, 1962.
- Lillie, William. *An Introduction to Ethics*. London: Methuen & Co. Ltd, 1957.
- Lupton, Deborah. *Duygusal Yaşantı*. Çeviren Mustafa Cemal. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çeviren Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Mehmed Celâl. *Sürûd*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1312/1895.
- Mehmed Celâl. “Bir Çocuğun Kitâbe-i Seng-i Mezârı”. *Mürüvvat*, nr. 13, (24 Recep 1304/18 Nisan 1887): 4.
- Menemenlizâde Mehmed Tâhir. “Mersiye Olacaktı”. *Servet-i Fünûn*, nr. 413, (28 Kânunisânî 1314/9 Şubat 1899):355.
- Menemenlizâde Mehmed Tâhir. *Elhan*. İstanbul: Matba’a-yı Ebuzziya, 1303/1887.
- Menemenlizâde Tâhir. *Yâd-ı Mâzî*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1887.
- Menemenlizâde Mehmed Tâhir. “Bir Ufak Muhaverecik”. *Gayret*, nr. 32, (12 Eylül 1302/24 Eylül 1886): 128.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Kant ve Scheler’de İnsan Problemi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Mermer, Kenan. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Değişen Metafizik ve Edebiyat Abdülhak Hâmid Tarhan Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Mermutlu, Bedri. *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.

- Mete, Mustafa Feyzi. “Süleyman Nazif’in Eserleri (1 Ocak 1914-31 Temmuz 1918)”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2024.
- Montaigne. *Denemeler*. Çeviren Sabahattin Eyüpoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Muallim Naci’nin Şiirleri*. Haz. Abdülkadir Hayber ve Hüseyin Özbay. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Nâbîzâde. *Mini Mini Yâhûd Yine Heves*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1886.
- Nâbîzâde Nâzım. *Heves Ettim*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1302/1885.
- Nâbîzâde Nâzım. *Hâtırâ-i Şebâb*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1298/1880.
- Namık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler I*. Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Namık Kemal, “Mukaddime-i Celal”. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi C II*. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1993: 342-373.
- Namık Kemal-Hüseyin Sîret. *İki Kaside-Sultan Hamid ve Enver Paşa Hakkında*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1942.
- Nayır, Yaşar Nabi. *Tevfik Fikret Yaşamı-Sanâtı-Şiirleri*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1995.
- Neff, Kristin. “Self-Compassion: An Alternative Conceptualization of a Healthy Attitude Toward Oneself.”. *Self and Identity*, s. 2(2003):85-101.
- Nietzsche, Friedrich. *Kâhin-Bir Nietzsche Seçkisi*. Çeviren Sedat Umran. Ankara: Fol, 2019.
- Nietzsche, Friedrich. *İyinin ve Kötünün Ötesinde*. Çeviren Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Nietzsche, Friedrich. *Gezgin ve Gölgesi- İnsanca, Pek İnsanca 2*. Çeviren Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Nietzsche, Friedrich. *The Gay Science*. trans. J. Nauckhoff. New York: Cambridge University Press, 2013.

- Nietzsche, Friedrich. *Ecce Homo-Kişi Nasıl Kendisi Olur*. Çeviren Can Alkor. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Nigâr Hanım. *Toplu Şiirleri*. Haz. Refika Altıkulaç Demirdağ. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015.
- [Orhon], Orhan Seyfi. *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1335/1919.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Hicrân*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Leyâl-i Hayâl*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2022.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Mezâmîr*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2022.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Yuva*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2022.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Temâsil*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2021.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Elhân-ı Vatan*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021.
- Ozansoy, Fâik Âli. *Fânî Tesellîler*. Haz. Selahattin Çitçi. İstanbul: Akademiz Titiz Yayınları, 2021.
- [Ozansoy], Halit Fahri. *Cenk Duyguları*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1333/1917.
- Özcan, Hidayet. “1901-1935 Yılları Arasında Gelişen Türk Şiiri”, *Hece-Türk Şiiri Özel Sayısı*, s. 53/54/55 (2001): 65-73.
- Özcan, Zeynep. *Merhamet Psikolojisi-Zihinsel İmgeler Işığında Merhamet*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Özdemir, Ayşe Nur. “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Bağlamında Bir Motivasyon Olarak Sanat”. *Gazi Türkiyat*, s. 31 (2022): 95-114.
- Özdemir, Fatih. *Doğadan Söze Modern Türk Şiirinde Hayvan İmgesi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2022.

- Özgül, M. Kayahan. “Dîvan Yolu’ndan Pera’ya Selâmetle...”, *Hece-Türk Şiiri Özel Sayısı*, s. 53/54/55 (2001): 28-64.
- Özgül, M. Kayahan. *Resmin Gölgesi Şiire Düştü Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirleri*. İstanbul: YKY, 1997.
- Özkan, Ahmet Ferhat. “On Dokuzuncu Yüzyıl Türk Romanında Acıma veya Merhamet Uyandıran Bir Durum Olarak Yoksulluk”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi* 5. s. 1 (Konya 2021): 48-65.
- [Özsever], Hüseyin Sîret. *Leyâl-i Girîzân*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325.
- Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1938.
- Parlatır, İsmail. “Faik Âli Ozansoy”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/faik-ali-ozansoy> [Erişim 07.10.2025].
- Parlatır, İsmail, Çetin, Nurullah ve Sazyek, Hakan, Haz. *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri II* İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Parlatır, İsmail. *Ali Ekrem Bolayır*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Parlatır, İsmail. *Recaî-zade Mahmut Ekrem*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Phillips, Adam ve Taylor, Barbara. *İyilik Üzerine*. Çeviren Selin Siral. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Phillips, Adam. *Yasak Olmayan Hazlar*. Çeviren Saliha Nilüfer. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Poyraz, Hakan. “İnsanın kendini gerçekleştirmesi olarak ahlak”, *Ahlakın Temeli*. ed. Ömer Türker. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016. s. 55-67.
- Recaizade Mahmut Ekrem, *Takdîr-i Elhân*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301/1884.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*. Çeviren Yaşar Avunç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Rousseau, J. J. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. Çeviren Rasih Nuri İleri. İstanbul: Say Yayınları, 1982.
- Runzo, Joseph ve Martin, Nancy M. *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*. Çeviren Gamze Varım. İstanbul: Say Yayınları, 2002.

- Sazyek, Esra. *Şaziye Berin'e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır*. Ankara: Hece Yayınları, 2019.
- Scheler, Max. *Pişmanlık ve Yeniden Doğuş*. Çeviren Sinan Oruç. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Schopenhauer, Arthur. *Merhamet*. Çeviren Zekâi Kocatürk. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Schopenhauer, Artur. *İsteme ve Tasavvur Olarak Dünya*. Çeviren A. Onur Aktaş. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Schopenhauer, Arthur. *Hayatın Anlamı*. Çeviren Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Sennett, Richard. *Saygı*. Çeviren Ümmühan Bardak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Sennett, Richard. *Gözün Vicdanı-Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*. Çeviren Süha Sertabiboğlu ve Can Kurultay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Simmel, Georg. *Schopenhauer ve Nietzsche*. Çeviren Emre Güler. İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2022.
- Smith, Adam. *Ahlaki Duygular Kuramı*. Çeviren Berkay Tartıcı. İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2017.
- Smith, Tiffany Watt. *Duygular Sözlüğü-Acımadan Zevklenmeye*. Çeviren Hale Şirin. İstanbul: Kolektif Kitap, 2018.
- Spinoza. *Ethica*. Çeviren Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Strauss, Clara et al. "What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures". *Clinic Psychology Review*, s. 47(2016): pp. 15-27.
- Strohum, Paul. *Conscience: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford Academic, 2011.
- Süleyman Nazif. *Namık Kemal*. Haz. Mehmet Samsakçı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023.
- Süleyman Nazif. *Firâk-ı Irak*. haz. Hüseyin Özdemir. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Süleyman Nazif. *Malta Geceleri*. İstanbul: Halk Kütüphanesi-Yeni Matbaa, 1242/1924.

- Süleyman Paşa-zâde Sami Bey. *Külliyât-ı Âsâr ve İhtisasat*. Haz. Şevket Toker. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Şâir-i Mâder-zâd İsmâil Safâ Bütün Şiirleri. Haz. Bahir Selçuk, Özcan Bayrak, Hasan Şener ve Mesut Algül. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.
- Şahin, Ezgi. “Kurmaca Retoriği Bakımından Halit Ziya Uşaklıgil’in Hikâyelerinde Acıma ve Merhamet Duygularının Görünüş Biçimleri”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2021.
- Şen, Cafer. *Fecr-i Âtî Edebiyatı Tespit-Tahlil-Tenkit*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.
- Şinasi. *Bütün Eserleri*. Haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin. Ankara: Ekin Kitabevi, 2005.
- Taburoğlu, Özgür. *Vicdan: Kendi Olma Biçimleri*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- Tahsin Nahit. *Bütün Şiirleri*. Haz. Ahmet Koçak. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Namık Kemal Antolojisi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1942.
- Tansel, Fevziye Abdullah. *Mehmed Emin Yurdakul’un Bütün Şiirleri*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Tansel, Fevziye Abdullah, Haz. *Ziya Gökalp Külliyyatı- 1 Şiirler ve Halk Masalları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Tansel, Fevziye Abdullah, Haz. *Ziya Gökalp Külliyyatı-II, Limni ve Malta Mektupları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Tarakçı, Celâl. *Muallim Nâcî Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*. Samsun: Sönmez Ofset Matbaası, 1994.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid. *Bütün Şiirleri*. Haz. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Taşdelen, Vefa. *Felsefeden Edebiyata*. Ankara: Hece Yayınları, 2013.

- Tekin, Ali. “Vicdan ve vicdani önermeler arasındaki ilişki”, *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. ed. Yunus Cengiz ve Selime Çınar. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Tevetoğlu, Fethi. *Enis Behiç Koryürek Hayâtı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Tevfik Fikret. *Bütün Eserleri Eleştirel Basım*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. İstanbul: YKY, 2021.
- Tillich, Paul. *Ahlak ve Ötesi*. Çeviren Aliye Çınar. Ankara: Elis Yayınları, 2006.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *Tanrı'nın Egemenliği İçinizdedir*. Çeviren D. Pamir. İstanbul: Kaos Yayınları, 2005.
- Topçu, Nurettin. *Ahlâk*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tura, Saffet Murat. *Şeyh ve Arzu*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- Turner, Byryan S. *Klasik Sosyoloji*. Çeviren İdil Çetin. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Tükel, Raşit. “Freud’un Metinlerinde Ego İdeali”. Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. Çeviren Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2012. s. 9-21.
- Türker, Ömer. *Ahlak-Yeni Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Abdullah Uçman, “Tanzimat’tan Sonra Türk Şiirinde Değişme ve Yenileşme Üzerine Bir Deneme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, s. 19 (2006): 477-488.
- Uçman, Abdullah. *Rıza Tevfik’in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Uçman, Abdullah, Haz. *Rıza Tevfik’in Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Yağar, Ali Sait. *Cânan Aramızda Bir Adındı Modern Türk Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Yalçın, Hüseyin Suad. *Lâne-i Melâl*. Haz. Nusret Yılmaz. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020.
- Yaran, Cafer Sadık. “İslam’a Göre Ahlaki Davranış ve Kıstasları”, *İslam Ahlakı-Temel Konular ve Güncel Yorumlar*. Ankara: DİB yayınları, 2015.

- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi C I.* Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.
- Zeman, Adam. *Bilinç-Kullanım Kılavuzu*. Çeviren Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Ziya Gökalp. *Kitaplar 1*. Haz. Şevket Beysanoğlu, Yusuf Çotuksöken, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mustafa Koç ve M. Sabri Koz. İstanbul: YKY, 2019.
- Zülliger, Hans. *Çocuk Vicdanı ve Biz*. Çeviren Kamuran Şipal. İstanbul: Bozak Yayınları, 1977.